

Historická
demografie

Historická demografie

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v.v.i.
PRAHA 1997

21

demografie

Úvodem

Komise pro historickou a sociální demografii věnuje 21. svazek zpráv významnému životnímu jubileu universitního profesora Eduarda Maura. Nejdůležitější historicko-demografické studie Eduarda Maura připomíná v úvodním příspěvku Jan Horský, který se zároveň zamýšlí nad významem historické demografie ve vývoji českého dějepisectví, o jejím charakteru a o dalším možném směřování. Do sborníku byly dále zařazeny příspěvky, které mají společný podtext - zabývají se sociálními podmíněnostmi populačního vývoje, a to na úrovni mikroregionu. Přitom naznačují širí pramenů využitelných pro historickodemografický výzkum a rozmanitost pohledů jednotlivých disciplín. Sborník obsahuje pět statí, z nichž první se zabývá využitelností svatebních smluv z Kutné Hory z druhé poloviny 16. století, následující přibližuje některé zajímavé okolnosti vzniku soupisu obyvatel podle víru v Berouně a podává jeho demografický rozbor. Dále následuje příspěvek věnovaný instituci výměnku, jak se jeví z rozboru gruntovních knih vesnice Lhůty na Plzeňsku na přelomu 18. a 19. století, článek zaměřený na sňatkovou strategii obyvatel Přezletic (vesnice nalézající se východně od Prahy v jejím bezprostředním zázemí) v druhé polovině 19. století. Pátá studie je dalším příspěvkem českých badatelů jednak k vývoji židovské komunity na Moravě, jednak ke studiu domácího služebnictva na konci 19. a v první třetině 20. století.

Sborník obsahuje bibliografii české historické demografie za období 1994 až 1996 a zprávy o literatuře.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla sborníku zasílejte na adresu: Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Introduction

The Commission for Historical and Social Demography has decided to dedicate its 21st volume of reports to Professor Eduard Maur in honour of his 60th birthday. In the opening article, Jan Horský looks back at Eduard Maur's most important historical-demographic studies and considers the nature of historical demography, its importance in the development of Czech demography studies and the possible ways it could develop in the future. The articles included in the collection have a common sub-text in that they deal with the social influences on population development, particularly at the micro-regional level. At the same time they provide clear proof of the wide range of both sources used in historical-demographic research, and points of view of those working in the field. The volume includes five articles, the first of which deals with the use of marriage contracts from Kutná Hora in the second half of the 16th century. The second article presents various interesting aspects of the registration of citizens in Beroun according to religion and analyses these from the demographic point of view. Following is an article on the institution of pensions in kind as it is presented in the land registers of the village of Lhůta near Plzeň at the turn of the 18th and 19th centuries, and one on the marriage strategies of the inhabitants of Přezletice (a village lying to the east of Prague) in the second half of the 19th century. The fifth study is a further contribution to Czech research on the development of the Jewish community in Moravia and on domestic service in the late 19th and first third of the 20th centuries.

The volume also includes a bibliography of Czech historical demography between 1994 and 1996 and reports on new publications.

All correspondence, including contributions to further volumes, should be addressed to: Komise pro historickou and sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

K ŽIVOTNÍMU JUBILEU PROFESORA EDUARDA MAURA

JAN HORSKÝ

1. dubna tohoto roku oslavil své 60. narozeniny profesor Karlovy Univerzity Eduard Maur. Vzhledem k tomu, že se Eduard Maur výraznou měrou podílel na konstituování historické demografie v českém dějepisectví a přičinil se o její začlenění do odborné přípravy historiků na filosofické fakultě UK, domnívám se, že je zmíněné životní jubileum vhodnou příležitostí k připomenutí nejvýznamnějších Maurových historicko-demografických studií. S výjimkou v nedávné době uveřejněných dvou knižních publikací obšírně shrnujících dosavadní bádání o české a evropské populaci, na nichž má Eduard Maur autorský podíl, avšak které zde ponechávám stranou právě s ohledem na jejich rozsáhlost a aktuálnost.¹ Zároveň považuji tento příspěvek za vhodnou příležitost k úvahám o významu historické demografie ve vývoji českého dějepisectví, o jejím charakteru i o dalším možném směřování.

* * *

Pohlédneme-li na stránky prvních osmi ročníků *Československého časopisu historického* (z let 1953 až 1960), shledáme, pokud jde o zde zveřejněné *obecné*

¹ P. HORSKÁ - M. KUČERA - E. MAUR - M. STLOUKAL, **Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy**. Praha 1990 (nadále: DRS), Maurův text na s.140-290; L. FIALOVÁ - P. HORSKÁ - M. KUČERA - E. MAUR - J. MUSIL - M. STLOUKAL, **Dějiny obyvatelstva českých zemí**. Praha 1996, Maurův text na s. 35-192. **Histoire des populations de l'Europe**. Sous la direction de J.-P. Bardet et J. Dupaquier, Paris 1997, Maurův text na s. 533-544.

metodické úvahy, poměrně smutný obraz jejich ideologické spoutanosti.² Jejich ztrnulost a svázanost vynikne jak ve srovnání s různorodostí a rozmanitostí pohledů na dějzpytnou práci představených na II. sjezdu československých historiků na podzim roku 1947,³ tak dokonce i při poměření se svébytností některých obecně metodických úvah českých dějepisců z doby nacistické okupace.⁴ Byť svrchu zmíněné metodické úvahy z padesátých let, zastoupené diskusními články *Františka Grause, Josefa Polišenského a Libuše Hrabové a Václava Husy*, se shodují v povšechném názoru o „nevědeckosti“ nemarxistického dějepisectví, přece je potřebné je číst s ohledem na pochmurný dobový kontext prvního desetiletí bolševické totality. Nalezneme tak v nich i pro vývoj metodického myšlení příznivější prvky. Graus se sice snaží doložit, že nejen obecná metoda, nýbrž i *konkrétnější metodika*, jak ji označuje, musí být marxistická, aby byla vědecká.⁵ Zároveň však do určité míry hájí samostatnost historie, jež by neměla být jen jakýmsi dokumentováním marxistických zákonitostí, a projevuje rovněž, pravda uměřené, sympatie vůči „sociologické metodice“ zastoupené především ve francouzském dějepisectví.⁶ Polišenský s Hrabovou a Husa pak proti Grausovi zdůrazňují, že existuje „celá řada pracovních postupů, jež s tím či oním světovým názorem bezprostředně nesouvisí. (...) Mluvíme na příklad o metodě analytické, syntetické, induktivní, deduktivní, statistické, srovnávací, experimentální, kartografické, psychologické, a j.“⁷

² F. GRAUS, **K otázkám metodiky středověkých dějin**. *ČsČH IV*, 1967, s. 99-115. Grausova úvaha obsahuje na jedné straně zajímavé postřehy o historikově postupu, na straně druhé však i hloupé invektivy politicko ideologického charakteru, např. příkře rozdílné ohodnocení postupů B. Mendla a J. Slavíka, s. 109-110. Ostudnost těchto invektiv je o to větší, že jsou psány v době, kdy jakési rádo by vědecké zařazení k určitému nemarxistickému směru mohlo znamenat i reálnou politickou persekuci, jak dosvědčuje osud např. Zdeňka Kalisty. Dále: J. POLIŠENSKÝ - L. HRABOVÁ, **K některým otázkám metody historické práce**. *ČsČH V*, 1957, s. 139-144; V. HUSA, **Metoda - metodika - metodologie**. *ČsČH VI*, s. 1958, s. 311-315.

³ Srov: A. KOSTLÁN, **Druhý sjezd československých historiků (5.-11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepisectví v letech 1935-1948**. Archiv AV ČR Praha 1993, zejména zde publikované referáty F. Kutnara a J. Slavíka, s. 219-235.

⁴ Srov. zejména přednášku F. Kutnara přednesenou roku 1944 na schůzi Historického klubu a později v upravené podobě publikovanou v: F. KUTNAR, **Sociálně myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu**. Praha 1948, s. 5-17.

⁵ F. GRAUS, c. d., s. 110.

⁶ Tamtéž, s. 103, 107, 110 a 114.

⁷ V. HUSA, c. d., s. 313.

Přes ideologickou přítěž se např. v právě citované Husově úvaze vytváří poměrně značný prostor pro uznání vzájemné souměřitelnosti výsledků dějepisců vycházejících z různých dějinně filosofických stanovisek v mnohých dílčích otázkách. Zároveň - a snad především - obraz samotné badatelské praxe, který poskytují stránky *ČsČH* z padesátých let, ukazuje, že ne jeden z historiků, vyškolených již po roce 1945, ve své práci dovedně spojil marxismem velmi posílený, avšak již před tím Josefem Pekařem, Bedřichem Mendlem, Janem Slavíkem či Františkem Kutnarem vznášený akcent na ekonomické a sociálně dějinné otázky⁸ s gollovsou tradicí vysoké kultury kritické dějepysné práce. Příkladem budiž diskuse o vhodnosti Marxova modelu původní akumulace kapitálu pro české poměry 16. století (zejména odpověď *Josefa Války* na studii *Aloise Míky*),⁹ nebo na marxismu nezávislé posuzování Sombartových tezí o povaze kupeckého zisku *Josefem Janáčkem*,¹⁰ či konečně rovněž na marxismu nezávislou studii *Josefa Petráně* k postavení poddaných v 16. a 17. století, ve které se vyjadřuje mimo jiné také právě k demografickým otázkám.¹¹ Tak se na sklonku padesátých let stávalo české dějepisectví opět vnímavé vůči poměrně širokému spektru výsledků a metod některých západoevropských dějepisných škol (zejména francouzských), počínaje např. dějinami přírodních věd a techniky a konče dějinami cen a mezd či později právě historickou demografií.

V době, kdy na přelomu šedesátých a sedmdesátých let vešly v našem dějepisectví - mimo jiné i Maurovou zásluhou¹² - v obecnější známost podrobná zejména *Louisem Henrym* rozpracované historicko-demografické metody a kdy byly aplikovány vedle Maura též díky *Elišce Čáňové* a *Pavle Horské* na církevní matriky,¹³ tj. na pro Henryho takřkajíc klasický pramenný materiál, byly zde již k dispozici dvě rozsáhlejší studie k dějinám české

⁸ Srov. k tomu např. A. KOSTLÁN, c. d., s. 18 a n.

⁹ A. MÍKA, **Problém počátků nevolnictví v Čechách.** *ČsČH* V, 1957, s. 226-248; Týž, **K otázce počátků původní akumulace kapitálu v českých zemích.** *ČsČH* V, 1957, s. 632-663; J. VÁLKA, **Druhé nevolnictví a původní akumulace kapitálu v 16. století.** *ČsČH* VI, 1958, s. 316-324.

¹⁰ J. JANÁČEK, **Příspěvek k otázce kupeckého zisku v 16. století.** *ČsČH* V, 1957, s. 276-288.

¹¹ J. PETRÁŇ, **Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské.** *ČsČH* V, 1957, s. 26-58.

¹² E. MAUR, **Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání.** *HD* 2, 1968, s. 72-83.

¹³ E. ČÁŇOVÁ - P. HORSKÁ, **Obyvatelstvo obce Břevnov v církevních pramenech z let 1652 až 1800.** *AUC Phil. et Hist.* 1972, 3, *Studia historica* VIII, s. 81-100.

populace, totiž práce Plachtova a Kárníkové.¹⁴ Studie z přelomu šedesátých sedmdesátých let se od těchto starších však odlišují právě novou metodou i uplatněním podrobných a relativně velmi přesně definovatelných postupů pramenného bádání. Právě tyto přesné metody a techniky historické demografie, souhrnně českému prostředí představené v podobě vysokoškolské učebnice právě Eduardem Maurem,¹⁵ zasluhují pozornost při úvahách o významu této disciplíny pro rozvoj dějepisectví vůbec. Pozornost zasluhuje především to, že historická demografie představuje jednu z těch oblastí dějepisného bádání, ve kterých byla v posledních třech desetiletích možná relativně nerušená komunikace se západoevropskou historiografií (v tomto případě především s francouzskou). Ocenit by se patrně rovněž mělo, že přesnost metody (tj. i její obecná sdělitelnost) mohla být příspěvkem k překonání určitých reliktních příliš „národního“ orientování historického bádání, které lze občas nalézt jak v českém, tak např. v německém hospodářském, sociálním a kulturním dějepisu ještě v první polovině našeho století. Pozornost zasluhuje, jak bude záhy ukázáno, i to, že historická demografie je projevem nového vztahu k „dějinnému celku“ a že způsob jejího zařazení do kontextu celého dějinného bádání může posloužit jako vhodná charakteristika té či oné dějepisné školy.

Lze říci, že historická demografie je oborem „francouzským“. Nejen proto, že její metodiku až k podrobným excerpčním technikám vypracoval na přelomu padesátých a šedesátých let *Louis Henry* a vybavil tak velmi jemnými badatelskými nástroji již starší zájem těch autorů, kteří již ve čtyřicátých letech věnovali pozornost vazbě demografických a ekonomických jevů ve snaze vymezit např. „vyživovací krize“ a „demografické krize“. Byl to zejména *Jean Meuvret* a na něj navazující *Pierre Goubert* (k jehož metodice a celkovému přístupu k dějepisnému bádání se Eduard Maur nejednou přihlašuje jak v odkazech ve svých publikacích, tak v osobním rozhovoru),¹⁶ kdo v tomto duchu výrazně profiloval zájem francouzského dějepisu. „Francouzskou“ lze historickou demografii nazvat také proto, že - tak jako francouzská historiografie školy *Annales* vůbec - má sklon pod vlivem Durkheimovy metody zacházet se sociálními fakty jako s objektivními, věcnými. To spolu s míněním, že „společnost (...) má vlastní podstatu a tím i požadavky zcela odlišné od těch,

¹⁴ O. PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století*. Praha 1958; L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*. Praha 1965.

¹⁵ E. MAUR, *Základy historické demografie*. Praha 1978.

¹⁶ E. MAUR, *DRS*, s. 267 a n.

kteře jsou zahrnuty v naší individuální přirozenosti“ (E. Durkheim),¹⁷ velmi podporuje snahu hledat korelace mezi demografickými jevy a jevy ekonomickými (např. korelace vzestupu cen obilovin a mortalitních krizí) či jevy kulturními (např. korelace mezi cenami obilovin a počtem dětí odložených v nalezincích).

Další vývoj historické demografie, pravda, ukázal, že na jedné straně lze vyslovit podstatné výhrady proti hledání obecně platných korelací ekonomických, kulturních a demografických jevů a že zároveň na straně druhé je mnohdy nutno před přílišným překombinováním různorodých působících determinant dát přednost vnitřní logice demografického vývoje (klasickým příkladem je pojem „demografické krize“, jak jej rozpracoval *Jacques Dupaquier*).¹⁸ Na druhé straně je však nutno mimo jiné právě i díky historické demografii přiznat tomuto - pracovně řečeno - „francouzskému“ - přístupu účinnost a úspěšnost. Platí to zejména tehdy, pokud se hledání výše zmíněných korelací kvantifikovatelných jevů chápe více jako heuristický prostředek otevírající cestu k následným jemnějším posudkům možných souvislostí než jako doklad striktní determinace.

Byl to možná právě tento „francouzský ráz“ historické demografie, jenž způsobil, že se v šedesátých letech stala velmi lákavou pro některé české historiky jako vhodné doplnění posíleného zájmu o hospodářské a sociální podmínky života lidí, jako doplnění, jež dovoluje rozvinout na dějzpyt nezvykle přesnou a na obecném světonázorovém ladění nezávislou metodu. Až budou hodnoceny dějiny českého dějepisectví druhé poloviny našeho století, nemělo by uniknout pozornosti, že v šedesátých a snad i sedmdesátých letech v něm našla historická demografie vřelejší ohlas, než např. v tehdejší dějepisectví německém. Mohlo by to být symptomem větší náklonnosti českého dějepisu té doby k francouzské škole *Annales* než k německému dějepisu, který si v sobě tu více tu méně uchovává pojetí sociální skutečnosti jako určitého vědomého duchovního výkonu.¹⁹ Oproti hledání korelací dvou či více statisticky postižitelných jevů tíhne německé prostředí nejdnou spíše k rozborům

¹⁷ E. DURKHEIM, **Dualismus lidské přirozenosti a její společenské podmínky. Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie. Cahiers du CeFRoS No. 8**, Praha 1995, s. 18-34; J. LE GOFF - R. CHARTIER, - J. REVEL, **La nouvelle histoire** (J. L. FABIANI, Heslo **Durkheim**), Paris 1978, s.144-150.

¹⁸ Srov. např. E. MAUR, **DRS**, s. 270-273.

¹⁹ Srov. k tomu např. J. HORSKÝ, **Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny. HD 19**, 1995, s. 135-153.

kvalitativním. Platí - jak ukazuje i Weberovo dílo -, že kvalitativní rozbor „vnitřního svérázu“ kulturních útvarů může být navázán na statistické zvládnutí „rozmanitosti chování“.²⁰

Dějinně orientované demografické bádání nabývá pro historika na hodnotě zejména tehdy, chápe-li je jako jeden z dílčích prostředků popisu skutečnosti, jehož pomocí se přibližujeme k minulé společnosti a kultuře. O „dějinách“ si zajisté můžeme myslet, že jsou všeobjímajícím souhrnem nesčetných dějů. To však neznamená, že jsou v této své „totalitě“ zjevné a plně badatelsky uchopitelné a to ani „do šířky“, ani „do nitra“. Programové proklamace jak v případě tzv. „l'histoire globale“ či „l'histoire totale“,²¹ tak v případě snah o dějiny srozuměné plně „z nitra“ jednajících²² se ukázaly v samotné dějezpytné praxi jako nenaplnitelné. Vedle (popř. místo) sklonu k určitému *intuitivnímu* vhledu do povahy „ducha doby“ (v českém dějepisectví reprezentovanému např. *Josefem Pekařem*) začalo dějepisectví během našeho století stále více zachycovat „dějinný celek“ pomocí vzájemného propojování různých *prostředků popisu* jednotlivých, dílčích stránek dějinného bytí lidstva. Dějezpyt si jednak *vytváří vlastní deskriptivní prostředky a soustavy* a jednak, s rostoucím zájmem dějepisu o to, co přesahuje běžné - s Fernandem Braudem řečeno - „konvenční“ události, tj. s rostoucím zájmem o obecnější rysy či podmínky sociálního a kulturního života, začal dějepis při svém popisu *užívat i de-*

²⁰ K. LICHTBLAU - J. WEI (Hrsg.), **Max Weber, Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus**. Beltz Athenaäum Verlag 1996, s. 5.

²¹ Kritiku tzv. „holistického přístupu“ a upozornění na jeho praktickou neuskutečnitelnost srov. např. K. R. POPPER, **Bída historicismu**. Praha 1994, s. 63-68. I ti historici, kteří usilují o co nejširší záběr dějinného bádání, musí vždy přistoupit k výčtu studovaných prvků: Lucien Febvre tak chce studovat dějiny celé civilisace jako >výsledku< materiálních a morálních, intelektuálních a náboženských sil, které v určité době a v určité zemi působily na vědomí lidí“. Fernand Braudel připisuje své obecně pojaté struktuře, kterou chce studovat, geografický, biologický, ekonomický a mentalitní rozměr. L. FEBVRE, **Neugierige Blick. Leben in der französischen Renaissance**. Berlin 1989, s. 13-14; K. POMIAN, **L'histoire des structures**. In: J. LE GOFF - R. CHARTIER - J. REVEL, **La nouvelle histoire**. Paris 1978, s. 528-553.

²² Důvěra, kterou měl např. Hippolyte Taine, v možnost více méně neproblematického sestupu od „člověka viditelného“ ke „člověku vnitřnímu“, byla již na zlomu 19. a 20. století přeměněna v jeden z předních metodologických problémů např. v díle Georga Simmela či Maxe Webera. Srov.: H. TAINE, **Dějiny literatury anglické I**. Praha 1902, s. I-VIII.; G. SIMMEL, **Die Probleme der Geschichtsphilosophie**. G. SIMMEL, **Gesamtausgabe**. Band 2, Frankfurt a. M. 1989, s. 303-427; M. WEBER, **Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende Soziologie**. 5. Auflage, Tübingen 1972, s. 1-30.

skriptivních prostředků převzatých z jiných disciplín. Jednou z velmi účinně použitelných deskriptivních soustav je právě pojmosloví historické demografie.

* * *

Své první větší historicko demografické studie zaměřil Eduard Maur na vývoj české populace ve druhé polovině 17. století a podnikl je především na základě rozboru poměrů na komorních panstvích.²³ Studie jsou opřeny o rozbor soupisu obyvatel podle víry z roku 1651 a o rozbor církevních matrik, zpovědních seznamů a farářských relací z druhé poloviny 17. a počátku 18. století (doplňený užitím berních katastrů). Ač zde byly již z meziválečné doby drobnější většinou historicko-místopisně laděné české studie a zejména pak zajímavá německá studie *Rudolfa Schreibera* užívající soupis podle víry z roku 1651,²⁴ podnikl Eduard Maur v naší historiografii první podstatné zhodnocení tohoto soupisu jako historicko-demografického pramene (otázka zastoupení dětské populace, přesnost údajů o věku atd.). Zároveň se vyslovil i o výpovědní hodnotě pramenů církevní provenience (matrik, zpovědních seznamů).²⁵

Maurem podniknuté rozbory ukazují značnou odlišnost populačního vývoje v první a ve druhé polovině 17. století. Na jedné straně soupis podle víry z roku 1651 poskytl nejen očekávaný obraz značně vylidněné země, ale také narušenost demografické struktury (např. oslabení věkové skupiny 10-19letých, nápadnou převahu žen i ve venkovské populaci) a umožnil i učinit si představu o povaze rodinného života (relativně vysoký podíl osob ve stavu manželském v nižších věkových skupinách, časté velké věkové rozdíly mezi manželi zejména v národnostně českých oblastech). Na druhé straně může Maur pro druhou polovinu 17. století konstatovat značný růst počtu obyvatel, a tím postavit Čechy, ale i celou středoevropskou oblast, do protikladu vůči západní Evropě, kde právě v 17. a počátkem 18. století docházelo ke stagnaci populace. „Dynamiku české populace“ druhé poloviny 17. století dokládá Maur kombinací zpovědních seznamů a farních matrik, jež prokázala pro výrazným

²³ E. MAUR, **Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století.** *ČsČH XIX*, 1971, s. 839-870; Týž, **Populační vývoj českých komorních panství v druhé polovině 17. století.** *AUC Phil. et Hist.* 1972, č. 3, *Studia historica VIII*, s. 9-80.

²⁴ R. SCHREIBER, **Der Elbogener Kreis und seine Enklaven nach dem Dreißigjährigen Kriege.** Praha 1935.

²⁵ E. MAUR, **Populační vývoj...**, c. d., s. 61 an.; Týž, **O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům.** *HD 3*, 1969, s. 4-19; Týž, **Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii).** *SAP XX*, 1970, s. 425-457; Týž, **Církevní soupisy obyvatelstva v katolické a protestantské Evropě.** *HD 4*, 1970, s. 4-18.

růstem se vyznačující Polabí, mírou natality okolo 50 narozených na tisíc obyvatel, mortality okolo 35 zemřelých na tisíc obyvatel a sňatečnosti přesahující 11 sňatků na tisíc obyvatel, čemuž odpovídalo roční tempo lineárního růstu 1,6 %, jež Maur odhaduje pro „jádro komorního dominia“ v letech 1651-1713. Uvedená mimořádná dynamika růstu populace nebyla zbržděna ani morovou nákazou z let 1679-1680, jejíž dopad se rozbořem poměrů na komorních panstvích ukazuje jako regionálně velmi odlišný.

Dalším tématem, jemuž se Eduard Maur věnuje, je otázka, jakou měrou byla předhusitská populace v českých zemích a především v Čechách postižena „černou smrtí“ z poloviny 14. století a dalšími morovými epidemiemi po ní následujícími. Pro její řešení navrhl a užil metodu, jež umožňuje alespoň odhadnout úroveň míry mortality a její vývoj pro dobu, ve které ještě nevznikaly církevní matriky. Sledoval frekvenci zápisů potvrzení nově dosazených farářů na úmrtím uvolněné fary v konfirmačních knihách pražské arcidiecéze z let 1354-1418, jejichž sled a zeměpisná vazba umožnila učinit si představu o vývoji mortality, o mortalitních krizích a o jejich územním rozsahu. K témuž využil i záznamy o statecích případných právem odúmrtím na krále v provolacích deskách dvorských z let 1380-1419. Propojením obou pramenů se zprávami některých dobových kronik se ukázalo, že „černá smrt“ nezasáhla kolem roku 1350 území Čech s intenzitou známou z jiných oblastí Evropy. V následujících desetiletích lze však vystopovat především dvě období katastrofální mortality, totiž jednak léta 1357-1363 a 1380-1381 (patrně nejrasantnější morová rána předhusitské doby) a další nepříznivé výkyvy mortality (např. z let 1413-1415). Vyhodnocení frekvence úmrtí farního kléru v letech 1357-1363 vede Maura k odhadu úrovně míry úmrtnosti okolo 50 zemřelých na tisíc obyvatel, jenž v porovnání s předpokládanou hrubou mírou úmrtnosti z nekrizových let (okolo 35 promile) dovoluje uvažovat o stagnaci či dokonce poklesu počtu obyvatelstva v předhusitském období a zvažovat některé jeho širší důsledky (viz níže).²⁶

V devadesátých letech, jak ukazuje pohled na stránky posledních čtyř ročníků tohoto sborníku, věnuje Eduard Maur pozornost jednak možnostem získat hromadná data o počtu obyvatel (nebo umožňující alespoň jeho odhad) z pramenů vyšlých z berního zájmu státu 18. století, jednak propojování historickodemografických studií s dějinami rodiny. Jedná se o edici tzv. solního

²⁶ E. MAUR, **Příspěvek k demografické problematice předhusitských Čech (1346-1419)**. *AUC, Phi. et Hist. I, 1989, Studia historica XXXIV*, s. 7-72.

seznamu z roku 1702²⁷ a o uveřejnění dat tereziánského katastru, umožňujících sledovat stupeň urbanizace jednotlivých oblastí Čech v první polovině 18. století.²⁸ Editováním dat pro jednotlivá česká panství ze solního soupisu z roku 1702 navazuje Eduard Maur na svá starší porovnávání výpovědní hodnoty státních či vrchnostenských a církevních soupisů obyvatel (upozorňuje na nepřesnost prvních státních konskripcí z 18. století), dotýká se otázky celkového počtu obyvatel českého království (oproti odhadům Otto Plachta dává přednost spíše Františku Gabrielovi, vyslovuje pochyby vůči odhadům Ludmily Kárníkové o populační stagnaci, ba až podstatné depopulaci v první polovině 18. století) a znovu se vrací k otázce podílu dětí (do 10 let, popř. předzповědního věku) na celkovém počtu obyvatel jak v roce 1651, tak na počátku 18. století.²⁹ V souvislosti s dějinami rodiny ukazuje Maur možnosti propojení demografického pohledu se studiem právních dějin, zejména pokud jde o poddanské dědické právo.³⁰

V roce 1970 říká Eduard Maur o „demografickém myšlení“, že je „předmětem studia, jenž dosud zůstává naší historiografií prakticky nedotčen“, a na myslí má při tom jak populační teorie, tak i „mentalitu širokých vrstev obyvatelstva“.³¹ Sám se pak věnoval dobové reflexi demografických otázek. Vedle článku věnovanému J. A. Komenskému, ve kterém ukazuje jeho biblicky motivovaný populacionismus, je nutno především jmenovat jeho upozornění na populacionistické teorie u některých vídeňských státovědců první poloviny 17. století, předcházející Justiho a Sonenfelse.³² Přes to však a i přes práce *Aleny*

²⁷ E. MAUR - D. PÍŠOVÁ, **Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702**. *HD 18*, 1994, s. 7-67.

²⁸ E. MAUR, **Velikost českých městských obcí podle tereziánského katastru (edice statistických dat)**. *HD 19*, 1995, s. 169-209, na s. 176-177 vytyčuje tři základní oblasti: 1. neurbanizovanější protoindustriální oblast západních, severních a severovýchodních Čech, 2. úrodné Polabí a dolní Poohří, kde byla míra urbanizace menší a 3. jižní a jihozápadní část Čech s „tradiční strukturou středověkého typu“ osídlení.

²⁹ E. MAUR, **Problémy demografické struktury Čech...** c. d., s. 843-845; Týž, **Populační vývoj...** c. d., s. 61-64; Týž, **Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu**. *ČsČH XXII*, 1974, s. 861-861; Týž, **Sčítání konzumentů soli...** c. d., s. 11-12.

³⁰ J. HORSKÝ - E. MAUR, **Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie**. *HD 17*, 1993, s. 35; E. MAUR, **Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.-18. Jahrhundert**. *HD 20*, 1996, s. 93-118.

³¹ E. MAUR, **Aktuální otázky historické demografie**. *Demografie XII*, 1970, s. 316.

³² Týž, **J. A. Komenský o populačních problémech**. *Demografie XIII*, 1971, s. 1-10; Týž, **Merkantilistický populacionismus...**, c. d., s. 848-870.

Šubrtové³³ zůstává Maurův požadavek studia demografického myšlení stále, zejména pokud jde o širší vrstvy společnosti, spíše pro české dějepisectví úkolem.

* * *

Eduard Maur věnuje zároveň pozornost možnému vlivu demografického vývoje na ekonomickou, sociální či kulturní situaci. Jde zejména o úvahy o vlivu předhusitské depopulace a depopulace pobělohorské. Svým způsobem volným navázáním na historicko-demografické studie poměrů na komorních velkostatech ve druhé polovině 17. století je jeho rozbor vývoje ekonomické aktivity českých vrchností od 15. do 18. století. V souvislosti s rázem tohoto vývoje Maur ukazuje, že české vrchnosti v podmínkách depopulace z let třicetileté války a v podmínkách agrární krize a deprese druhé poloviny 17. století, spojené s nedostatkem a drahotou námezdní pracovní síly, zvolily jako prostředek k zajištění konkurenceschopnosti a rentability chodu velkostatku zavedení robot.³⁴ Český robotní velkostatek tak vzniká za ekonomicky zcela odlišných podmínek, než např. v některých oblastech Polska, kde k jeho vzniku zavedla podněty agrární konjunktura.³⁵ Demografický faktor při tom sehrál patrně značnou roli.

S upozorněním na nemalou míru hypotetičnosti se Maur vyslovuje i k možným důsledkům předhusitské depopulace. Stran ekonomické situace se doba předhusitských demografických krizí překrývá rovněž s obdobím agrární deprese a poklesu rentability zemědělské výroby (stagnace cen a zároveň nárůst mezd v zemědělství). Spojitost těchto jevů může být dána určitým nedostatkem námezdních pracovních sil, jenž nastal především na venkově.³⁶ Je však, jak Maur ukazuje, nutno vidět i jiné souvislosti poklesu rentability zemědělské výroby. Zároveň lze dodat, že tato předhusitská souhra depopulace a agrární deprese neměla v Čechách zdaleka tak výrazně restrukturalizující dopad pro

³³ A. ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*. Praha, Ústav československých a světových dějin 1989.

³⁴ E. MAUR, *Geneze a specifické rysy českého pozdněfeudálního velkostatku*. *AUC Phil. et Hist.* 1976, 1, *Studia historica XIV*, s. 229-258.

³⁵ J. PETRÁŇ, *Středoevropské zemědělství a obchod v 16. a na počátku 17. století (Úvaha o problémech a metodách)*. *ČsČH XIX*, 1971, s. 355-381.

³⁶ F. ŠMAHEL, *Dějiny Tábora*. Díl I., svazek 1., České Budějovice 1988, s.170. Dokládá např. pokles počtu podsedků na panstvích Příběnice, Příběničky a Dolní Bukovsko mezi léty 1379 a 1420 o více než 50 %. Zároveň dochází však i k reluci robot, tj. k vývoji zcela opačnému, než v době pobělohorské.

vzájemný poměr poddanského a vrchnostenského hospodářství jako v době pobělohorské.³⁷

Kartografickým vyhodnocením zpráv o úmrtích farního kléru v konfirmačních knihách a drobných vlastníků šlechtických statků v provolacích deskách dvorských umožňuje Maurovi poměrně přesně určit, že morovou nákazou způsobená demografická krize let 1413-1415 zasáhla jihočeskou populaci roku 1414. Zajímavě tím přispívá k přesnějšímu porozumění běhu a souhry událostí vedoucích ke vzniku husitského hnutí na Sezimouštecku. Uvedené zjištění jednak umožňuje přesněji datovat často historiky užívanou anonymní zprávu o působení kacířských kazatelů v okolí Kozího hrádku a Sezimova Ústí, jež morovou nákazu zmiňuje, jednak k vyslovení domněnky, „zda to nebyla právě hrozící morová nákaza, která uspíšila Husovo rozhodnutí odejít v létě 1414 z jižních Čech“. Konečně vybízí toto zjištění i k vyslovení hypotézy obecnější, že totiž „úděsný zážitek z morové rány (...) nepochybně posílil náboženskou excitaci“ a tato morová epidemie „nutně musela v Čechách posílit obecné vzrušení a úzkost, předcházející bezprostředně výbuchu husitské revoluce“.³⁸ Maurova zjištění využívá při rozboru předhusitské situace *František Šmahel* nepochybující o „bezprostředních důsledcích morových katastrof na mentalitu všech vrstev obyvatelstva“. Nabízí příležitost porovnat průběh předhusitských morových epidemií jak s dobovou náboženskou literaturou, tak se statistickým vyhodnocením objemu nadací učiněných příslušníky jednotlivých stavů církevním institucím od čtyřicátých let 14. století do roku 1420, jež lze využít jako symptom intenzity náboženského zaujetí.³⁹ Právě hledání souvislostí mezi demografickými, hospodářskými a především mentalitními jevy je - alespoň soudím - příslibem pro další vývoj historické demografie.

* * *

Nabízí se nám tak otázka *vymezení* a další *orientace* historické demografie. Běžně a do určité míry živelně se při vymezování historické demografie prvotně prosazuje pohled, jenž tuto disciplínu chápe prostě jako *demografii populací předstatistického období*. Takový pohled nalezneme s odvoláním na *Louise Henryho* i u Eduarda Maura na stránkách druhého čísla tohoto sborníku v roce

³⁷ E. MAUR, *Příspěvek k demografické problematice ... c. d.*, s. 44-48.

³⁸ E. MAUR, *Příspěvek k historické demografii k objasnění počátků lidového kacířství na Tábořsku*. *Husitský Tábor* 4, 1981, s. 105-106.

³⁹ Týž, *Příspěvek k demografické problematice ... c. d.*, s. 49-52; F. ŠMAHEL, *Dějiny Tábořska*, díl I., svazek 1., s. 153 a 181.

1968: Historická demografie jako „demografie všech populací v minulosti, o nichž nemáme žádné, nebo máme jen nedostatečné zprávy statistické povahy, a které musíme studovat na základě pramenů, jejichž původní účel nebyl demografický. Historická demografie se tedy v Henryho pojetí liší od obecné demografie jen metodou a může doplňovat demografické studium až do současnosti“.⁴⁰ Platí při tom, že toto studium „historického vývoje počtu, skladby, rozmístění a pohybu obyvatelstva od nejstarších dob až po současnost“ přispívá „k plnějšímu pochopení historického vývoje v jeho komplexitě“.⁴¹

Takto chápaná historická demografie směřuje prvotně k studiu *populace jako celku*, ke snaze o to, aby pomocí sond bylo pokryto co největší a ve svém, zejména ekonomickém a sídelním charakteru co nejrůznorodější území. Od samého počátku se při tom ozývaly hlasy volající po vyváženosti celozemského a místního obrazu populace, např. E. Maur říká (v roce 1970), že důležitá je i koordinace historickodemografických výzkumů, jejímž úkolem by mělo být především zajistit spojení makroanalýzy s mikroanalytickými studii, jež by reprezentovaly všechny základní hospodářsko-geografické oblasti naší země.⁴²

Domnívám se, že je však vhodné upozornit i na jiný význam adjektiva: „historická“ v názvu oboru. Je to význam, jenž vyplynul jak z diskusí *Henryho Beera* s Durkheimovou sociologií, tak z postupu *Maxe Webera* či *Wenera Sombarta*, totiž význam: „historický“ (přístup) *jako zohledňující jedinečnost a svéráznost s případným ohledem na obecnější kontext*. To, co mám na mysli, lze vhodně ukázat na příkladu dvou rozsáhlých mikroanalytických studií, které vyšly nedávno v Německu. Studie *Jürgena Schlumbohma*⁴³ a *Hanse Medicka*⁴⁴ ukazují, že ráz demografického chování (zejména pokud jde o průměrný sňatkový věk, specifickou manželskou plodnost, meziporodní intervaly a kojeneckou a dětskou úmrtnost) má na jedné straně povahu Braudelova *longue durée*, avšak na druhé straně si udržuje po staletí i nápadnou místní odlišnost. Historik by si těchto rozdílů v chování lidí *nikdy* patrně *nepovšiml*, kdyby neužil demografických metod. Zároveň však vždy bude pro historika platit za redukcující jak snaha tento místní svéráz rozmělnit v jednotném obrazu

⁴⁰ E. MAUR, *Na okraj ... c. d.*, *HD 2*, 1968, s. 72.

⁴¹ Týž, **Historická demografie**. *Demografie XXIII*, 1981, s. 15.

⁴² Týž, **Aktuální otázky ... c. d.**, s. 316.

⁴³ J. SCHLUMBOHM, **Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860**. Göttingen 1994.

⁴⁴ H. MEDICK, **Weben und Überleben in Leichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte**. Göttingen 1996.

celozemské populace, tak vysvětlování místního svérázu demografického chování pouhým odkazem na hospodářskou či zeměpisnou charakteristiku sledované lokality. Čím více se dnes nabízí např. možnost - pravda někdy velmi ukvapeně a spíše účelově a módně prováděné - kulturně či sociálně antropologické interpretace, tím zřetelněji se ukazuje, že lokální svéráz demografického chování nelze nahlížet prostě jen jako někdy až nahodilá odchylka od průměru. Dnes máme, mimo jiné i díky rozsáhlým studiím Eduarda Maura, k dispozici již poměrně ucelený obraz demografického vývoje českých zemí a známe i jeho zařazení do evropského kontextu a rovněž také zejména hospodářské souvislosti demografického vývoje. Domnívám se, že do budoucna bude zajímavé připojit i větší širší zájem o důvody místních odlišností.

Rozdíl mezi prvním a druhým chápáním „historického“ zaměření demografie není ani tak rozdílem v metodách a technikách historikodemografického bádání, jako spíše rozdílem interpretací demografických jevů. Historiografie si přivykla rozumět ekonomické či demografické situaci určité doby jako *faktoru*, jenž ovlivňuje dále celou sociální či kulturní situaci, popřípadě rozumět demografické situaci jako faktorů ovlivňujícímu situaci ekonomickou a naopak. Avšak již sama skutečnost, že nelze nikterak popsat způsob, jímž by ekonomické či demografické faktory ovlivňovaly sociální jednání lidí s *opakovanou jednoznačností*⁴⁵ nás nabádá, abychom svrchu uvedenou snahu doplňovali a kombinovali ještě s jiným postupem, totiž s úsilím o porozumění demografickým (či ekonomickým) jevům jako symptomům určité - obecně řečeno - kulturně dějinné situace či kulturně dějinného vývoje. Dějepisný popis může být efektivní, aniž by se musela nutně ihned řešit esencionalistická otázka,⁴⁶ jaká „podstata“ se skrývá pod popisovanými jevy. Ku příkladu na podrobný popis chování v tradičním a moderním demografickém režimu může navázat otázka, do jaké míry bylo demografické chování na jedné straně vedené jen „zvykem“, „zažitostí“ a do jaké míry na straně druhé naopak vědomé a s cílenou snahou o uchování či změnu jeho rázu.⁴⁷ Naskýtá se tak příležitost

⁴⁵ Srov. např. M. WEBER, *Wirtschaft... c. d.*, s. 201.

⁴⁶ K metodologickému esencionalismu společenských věd srov. K. R. POPPER, **Bída historicismu**. Praha 1994, s. 29-34.

⁴⁷ G. Roth ukazuje např. v Braudelově a Weberově sociálně dějepisném uvažování důraz na tradicionalismus jako po staletí vše prostupující sílu, ovlivňující v lecčems až doposud chování lidí. Weber při tom zřetelně rozlišuje mezi: „navyklým“, „zažitým“ chováním („das >Gewohnte<“), jež se děje po staletí takřkajíc mimoděk, a „pravidelností“, jednáním podle „pravidla“ („das >Regelmäßige<“), jež je vědomým podřizováním jednání určitému pravidlu. Srov.: G. ROTH, **Fernand Braudel und Max Weber. Ein strukturgeschichtlicher Vergleich**. W. M. SPRONDEL - C. SEYFERTH

pokusit se porozumět demografickým jevům právě jako příznaku změny celkového duchovního a kulturního klimatu.

* * *

K historicko-demografickému zájmu se u Eduarda Maura přidružuje, jak již bylo řečeno, i zájem o poddanské a agrární dějiny. V souvislosti s ním věnuje pozornost také raněnovověkým selským hnutím v Čechách. Přispěl tak jednak k posouzení vlivu programů německé selské války na hnutí českých a moravských poddaných roku 1525 (ukazuje, že se v nich jen výjimečně objeví požadavky běžné v Německu: volba farářů obcí, svobodné kázání slova Božího a úpravy desátku, jinak jde především o hnutí za „stará práva“),⁴⁸ jednak stran nevolnického povstání z roku 1680 např. ukázal, že poddanské petice se dovolávají „starého práva“ nejen v souvislosti se selským tradicionalismem a konservatismem, nýbrž i proto, že „tradice byla jediným legitimním zdůvodněním rolnických akcí proti vrchnosti“.⁴⁹ Na zájem o poddanská hnutí a jejich programy u Maura navazuje jednak monografie o Chodech, ukazující vznik a literární i kulturní vliv chodské tradice,⁵⁰ jednak volněji též monografickou biografií Tomáše Müntzera.⁵¹ K této tematice se váže i upozornění na kritiku nevolnických poměrů např. Bohuslavem Balbínem, jež směřovala nejen proti vídeňskému dvoru, nýbrž i, jak Maur ukazuje, proti vrchnostem a vycházela jak z nábožensko-morálního, tak i z historicko-právního stanoviska.⁵²

Tematikou selských bouří navazuje Eduard Maur na program a první badatelské výsledky *Václava Husy* (již roku 1937)⁵³ a na úsilí *Františka*

(Hrsg.), *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*. Stuttgart 1981, s. 59-80, zejména s. 69.

⁴⁸ E. MAUR, *K programu lidových hnutí v Čechách a na Moravě roku 1525*. *ČsČH XIV*, 1976, s. 209-243, zvláště s. 224 an.

⁴⁹ E. MAUR, *Petice poddaného lidu. Sborník referátů ze 4. severočeského symposia. Povstání poddaného lidu v roce 1680*. Česká lípa 1981, s. 249-263.

⁵⁰ Týž, *Chodové. Historie a historická tradice*. *AUC, Phil. et Hist., Monographia XC - 1981*, Praha 1984; Týž, *Chodové - Psohlavci, jejich přezdívká, prapor a „znak“*. *AUC Phil. et Hist. 2*, 1987, *Studia historica XXXI*, s. 67-96.

⁵¹ Týž, *Tomáš Müntzer*. Praha 1992.

⁵² Týž, *Pobělohorské poddanské poměry a Bohuslav Balbín*. In: *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách, Sborník z konference Památníku národního písemnictví*. Praha 1992, s. 13-22.

⁵³ O Husově programu viz: E. MAUR, *Václav Husa a studium třídních bojů*. *AUC HUCP XIX*, 1979, s. 7-37.

Kutnara.⁵⁴ Byť zejména ve studiích ze sedmdesátých let je podrobná analýza pramenů místy do určité míry v napětí se schematičností modelu třídních bojů, znamenalo navázání na někdejší Husův a Kutnarův zájem o selské bouře a jejich programy vskutku podstatné doplnění obrazu českých poddanských a agrárních dějin o prvek, který přední agrární dějepisci Gollovy školy, *Josef Pekař a Kamil Krofta*, nahlíželi jako marginální. Jde při tom o tematiku velmi podstatnou pro porozumění toho, jak se z tradiční společnosti zrodila společnost moderní. Vždyť, řečeno s Františkem Kutnarem, značnou měrou právě v „sociálních bojích selských“ se rozvíjelo „sociální a politické myšlení“ selského stavu. Právě při formulování poddanských petic a programů rodila se postupně politická vůle nejširší sociální vrstvy, která byla „v dějinném procesu vlastním objektem, který postupem doby stává se vždy účastnějším a zvnitřku osvobozené společnosti určujícím subjektem“.⁵⁵ Otevírá se tak i pro historickou demografii velmi lákavá tematika poměru tradice a moderny, toho, co je dnes nazýváno modernizačním procesem.

Zájmem o poddanská hnutí a zpracováváním již výše uvedených témat přispěl Eduard Maur společně s *Josefem Petráněm* (ekonomické a kulturně dějinné otázky), *Vladimírem Procházkou* a *Josefem Tlapákem* (studium poddanského práva) a dalšími značnou měrou k tomu, že nejen v šedesátých letech, nýbrž i v pochmurné atmosféře normalizačních let (jež silně postihla filosofickou fakultu Univerzity Karlovy, tj. Maurovo a Petráněvo působiště), se dále rozvíjelo české agrární dějepisectví a výraznou měrou obohatilo výsledky kdysi dosažené na poli hospodářských a sociálních dějin Bedřichem Mendlem, Josefem Pekařem či Františkem Kutnarem.

⁵⁴ F. KUTNAR, *Cesta selského lidu ke svobodě*. Praha 1948, zejména s. 19-40.

⁵⁵ Tamtéž, s. 19.

Summary

ON THE 60TH BIRTHDAY OF PROFESSOR EDUARD MAUR

On 1st April 1997, Professor Eduard Maur of Charles University celebrated his 60th birthday. Professor Maur has made a considerable contribution to the establishment of historical demography in Czech demography and to its inclusion in the work of historians in the university's Philosophical Faculty.

Eduard Maur was a founding member of the historical demography group set up in 1964 by Czech historians, demographers and statisticians. In 1965 he took over the management of this group, which was later to become the Commission for Historical Demography, and contributed both to the work of the Commission and to the preparation of various volumes of the Collection of Historical Demography which the Commission has published since 1967. In addition, he heads the historical demography group of the Czech Demographic Society and has participated in the organisation of Czech historical-demographic research. He is also a tireless bibliographer of Czech historical demography and the Czech representative on the commission set up to publish the International Bibliography of Historical Demography.

Professor Maur is also author of a Czech textbook the Principles of Historical Demography and co-author of all the most important works on population development in the Czech Lands from the early middle ages until the 18th century. His name is familiar to the wider public from his chapters in the book *Dětství, rodina, stáří v dějinách Evropy* (Childhood, Family and Old Age in the History of Europe) which came out in 1990 and *Dějiny obyvatelstva českých zemí* (The History of the Population of the Czech Lands) published in 1997. He has published almost two hundreds articles in Czech and foreign specialist journals and collections. His works on medieval mortality, the population consequences of the Thirty Years' War, the composition of the Czech population in the mid-17th century and the demographic development of the Czech Lands in 1650-1800 are now numbered among the classics of Czech historical demography.

BIBLIOGRAFIE PRACÍ EDUARDA MAURA ZA LÉTA 1962-1976

A) DISERTAČNÍ A RIGORÓZNÍ PRÁCE

- 1) **Hospodářské a sociální postavení poddaných na Točnicku v letech 1651-1717.** Rigorózní práce, Praha 1968, 289 s. strojopisu.
- 2) **Český komorní velkostatek v druhé polovině 17. století (Příspěvek k otázce „druhého nevolnictví“ v českých zemích).** Praha 1972, 985 s. strojopisu.

B) MONOGRAFIE A KAPITOLY V MONOGRAFIÍCH

- 1) **Český komorní velkostatek v 17. století.** *AUC PH, Monographia LIX*, 1975, Praha 1976, 158 s.
- 2) **Chodové - historie a historická tradice.** *AUC PH, Monographia XC*, 1981, Praha 1984, 126 s.
- 3) **Tomáš Müntzer.** Praha 1993, 278 s.
- 4) **Přehled dějin Československa I/2,** Praha 1982, s. 319-374.
- 5) **Prameny k nevolnickému povstání v Čechách a na Moravě v roce 1775,** Praha 1975 (člen edičního týmu).
- 6) **Prameny k nevolnickému povstání v roce 1680.** Praha 1986 (člen edičního týmu).
- 7) **Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy.** Praha 1990, s. 9-51, 140-290. (Spoluautoři P. Horská, M. Kučera a M. Stloukal).
- 8) **Dějiny obyvatelstva českých zemí.** Praha 1996, s. 35-131 (spoluautoři L. Fialová, P. Horská, M. Kučera, J. Musil a M. Stloukal).

C) UČEBNÍ TEXTY

Skripta

- 1) **Československé dějiny 1648-1781,** Praha 1976 (1.vyd.), 1983 (2.vyd.), 200 s.
- 2) **Základy historické demografie.** Praha 1978 (1.vyd.), 1983 (2.vyd.), 194 s.
- 3) **Úvod do studia dějepisu II,** Praha 1983, spoluautor (s. 79-82, 177-207).

Vysokoškolské učebnice (spoluautor)

- 1) M. Hroch a kol.: **Úvod do studia dějepisu.** Praha 1985, s.255-263.
- 2) J. Petráň a kol.: **Dějiny Československa I, do roku 1648.** Praha 1990, s. 621-658.
- 3) R. Kvaček a kol.: **Dějiny Československa II, 1648-1918,** Praha 1990, s. 7-44, 68-82.

Příručky

- 1) **Dějiny Československa v datech.** Praha 1968 (s. 123-159, 505-509).
- 2) **Československé dějiny v datech.** Praha 1986 (s. 154-156, 162-166, 168-169, 172-208).

D) PŮVODNÍ PRÁCE V ODBORNÝCH ČASOPISECH

- 1) **Waldsteinská strojírna v Plzni.** *MZK I*, 1962, s. 145-159.
- 2) **K způsobu tvoření a splácení cen poddanských nemovitostí v 17. století a počátkem 18. století.** In: *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí*. Praha, FF UK 1963, s. 71-84.
- 3) **„Zaniklá“ ves Drslav na Tachovsku.** *ZMK ČSAV 4*, 1963, s. 315.
- 4) **Poslední boj přimdeckých Chodů.** *MZK III*, 1964, s. 131-144 (Přetisk *Tachovská Jiskra* 1967, č. 71-84).
- 5) **Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století.** *SAP XIV/1*, 1964, s. 57-82, *XV/1*, 1965, s. 177-297.
- 6) **Tranzyt towarów kupców wrocławskich przez Czechy do Norimbergi w latach 1540-1576.** *Ślaski Kwartalnik Historyczny*, Sobotka 1964, s. 336-364 (spolu-autor J. Petráň).
- 7) **K utužení feudálních vztahů na komorních panstvích v době pobělohorské.** In: *Z českých dějin. Sborník prací in memoriam prof. dr. V. Husy*. Praha 1966, s. 151-169.
- 8) **Přimďští Chodové ve sporu se Švamberky (50.-70. léta 16. století).** *AUC PH 1967*, 3, s. 85-111.
- 9) **Z bojů podbrdských městeček o vymanění z nevolnické závislosti.** *MZK V*, 1967, s. 133-142.
- 10) **Drslavická epizoda z třídních bojů na Klatovsku.** *MZK VI*, 1968, s. 208-213.
- 11) **Boj Chodů u Přimdy za stará práva v letech 1525-1615.** *Sborník Muzea Českého lesa v Tachově 2*, 1968, s. 1-8.
- 12) **Založení vesnice Knížkovice.** *Vlastivědný sborník Podbrdská 2*, 1968, s. 185-186. (Přetisk in: *Obrázky z Berounska*, Beroun 1967, s. 62-64.)
- 13) **Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání.** *HD 2*, 1968, s. 72-83.
- 14) **Rognonas de 1582 à 1789. Contribution à l'histoire agraire de la Basse-Provence.** *Cahiers du Centre d'études des Sociétés méditerranéennes 2*, 1968, s. 193-233.
- 15) **Sociální aktivita českých poddaných za války o dědictví rakouské.** *AUC PH 1969*, 3, s. 35-70, 145-148.
- 16) **O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům.** *HD 3*, 1969, s. 4-19.
- 17) **Farní matriky v Čechách a jejich vývoj.** *Zpravodaj pro přátele rodopisu a heraldiky 1*, Plzeň 1969, č. 5-6, s. 75-90.
- 18) **Problémy historické demografie.** In: *Vztah národních a regionálních dějin. Sborník materiálů ze semináře předsedů sekcí historie v prosinci 1967*, Praha, Socialistická akademie 1969, s. 46-53.
- 19) **Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii).** *SAP XX*, 1970, s. 425-457.
- 20) **Západočeské protirobotní bouře za bavorské vlády 1741 až 1742.** *MZK VII*, 1970, s. 106-122.
- 21) **Panství Planá za války o rakouské dědictví.** *Sborník Okresního muzea v Tachově 4*, 1970, s. 1-6.

- 22) **Aktuální otázky historické demografie.** *Demografie* 12, 1970, s. 315-316.
- 23) **Církevní soupisy obyvatelstva v katolické a protestantské Evropě.** *HD* 4, 1970, s. 4-18.
- 24) **Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století.** *ČSČH* XIX, 1971, s. 839-870.
- 25) **J. A. Komenský o populačních problémech.** *Demografie* 13, 1971, s. 1-10.
- 26) **Nové příspěvky k dějinám antikoncepce.** *Demografie* 13, 1971, s. 64-68.
- 27) **Protirobotní bouře na Loketsku roku 1742.** *MZK* VIII, 1971, s. 121-125.
- 28) **Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota.** *HD* 5, 1971, s. 15-37.
- 29) **Problémy stravy v současné francouzské historiografii.** *AUC PH* 1971, č.1, s. 211-221.
- 30) **Populační vývoj českých komorních panství v druhé polovině 17. století.** *AUC PH* 1972, č. 2, s. 9-79.
- 31) **Několik poznámek k metodice studia agrárních dějin střední a východní Evropy v období pozdního feudalismu.** *Historické štúdie* 17, 1972, s. 203-206.
- 32) **Vývoj matričního zápisu v Čechách.** *HD* 6, 1972, s. 40-58.
- 33) **Současný stav bádání o dějinách cen a mezd (přehled za období 1962-1971).** *ČSČH* XXI, 1973, s. 45-72 (spoluautor).
- 34) **Český komorní velkostatek a trh v druhé polovině 17. století.** *SH* XXII, 1974, s. 53-114.
- 35) **Nepokoje na českých komorních panstvích - prolog k nevolnickému povstání roku 1680.** *SSH* IX, 1974, s. 65-90.
- 36) **La structure démographique de la Bohême après la Guerre de trente ans: quelques aperçus.** *HD* 7, 1974, s. 29-98.
- 37) **Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu.** *ČSČH* XXII, 1974, s. 848-870.
- 38) **Odboj bratří Schürerů ze vsi Falknova proti vrchnosti za francouzsko-bavorské okupace Čech roku 1742.** *Z minulosti Děčína* 2, 1974, s. 307-317.
- 39) **Srovnávací metoda a studium třídních bojů.** *AUC PH* 1974, 1, s. 35-42.
- 40) **Populační teorie a populační politika v českých zemích za feudalismu.** *Demografie* 16, 1974, s. 133-146.
- 41) **Příspěvek k ohlasu německé selské války v západních Čechách.** *MZK* XI, 1974, s. 123-136.
- 42) **Historická demografie a genealogie.** *Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze* 4, 1974, s. 4-7.
- 43) **La théorie de la population et la politique démographique dans les pays tchèques sous le féodalisme.** *Demosta* 7, 1974, s. 91-100.
- 44) **K programu lidových hnutí v Čechách a na Moravě roku 1525.** *ČSČH* XXIV, 1976, s. 209-243.
- 45) **Dvě kapitoly z dějin lidových hnutí v Čechách roku 1525.** *MZK* XIII, 1976, s. 137-163.
- 46) **Klassenkämpfe in Böhmen und Mähren 1525.** In: *Der deutsche Bauernkrieg und Thomas Müntzer*. Vyd. M. Steinmetz, Leipzig 1976, s. 54-60.
- 47) **Příspěvek k vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období.** *VPZM* 14, 1974, s. 51-61. (Vyšlo 1976).

- 48) **Vznik a proměny majetkového komplexu českých panovníků ve středních Čechách v 16. a 17. století.** *SSH XI*, 1976, s. 53-63.
- 49) **Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku.** *AUC PH 1976, č. 1*, s. 229-258.
- 50) **Současný stav bádání o německé selské válce 1524-1526.** *ČSČH XXV*, 1977, s. 215-245.
- 51) **Protifeudální zápas na Podblanicku a válka o rakouské dědictví (1741-1748).** *SVPP XVIII*, 1977, s. 253-262.
- 52) **Václav Husa a studium třídních bojů.** *AUC, HUCP XLX*, 1979, č. 1, s. 7-37.
- 53) **K otázce technického pokroku v českém železářství v 17. století.** *Rozpravy NTM v Praze 73*, 1979, s. 41-63.
- 54) **Tradice „selských bouří“ ideologii českého národního hnutí.** *Husitský Tábor 2*, 1979, s. 144-145.
- 55) **Protifeudální hnutí na Chodsku kolem roku 1525.** *MZK XV*, 1979, s. 155-171, 302.
- 56) **Odboj nevolníků na panství Třebel roku 1678.** *Sborník Okresního muzea v Tachově 12*, 1979, s. 17-21.
- 57) **Zu einigen methodischen Fragen der historischen Demographie. (Mit besonderer Rücksicht auf das Studium der mittelalterlichen Sterblichkeit.)** *Anthropologie 17/1*, Brno 1979, s. 75-77.
- 58) **Přísečnické železářství v 17. století.** *Rozpravy NTM v Praze 79*, 1980, s. 58-81.
- 59) **Z dějin sklářské výroby na Radnicku (Sklená Huť v 17. století).** *MZK XVI*, 1980, s. 191-197.
- 60) **Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČSR.** *Acta demographica IV. Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*. Praha 1981, s. 15-59 (spoluautor P. Horská).
- 61) **Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu.** *HD-EC 7*, 1981, s. 26-45.
- 62) **K jednomu problému českého středověkého železářství.** *Rozpravy NTM v Praze 82*, 1981, s. 26-45.
- 63) **Lidnatost Čech ve 14. století.** *Résumé. Mezinárodní vědecká konference Doba Karla IV. v dějinách národů ČSSR. Materiály z plenárního zasedání a ze sekce historie*. Praha, UK 1981, s. 140-141.
- 64) **Historická demografie.** *Demografie 23*, 1981, s. 15-17.
- 65) **Příspěvek historického demografa k objasnění počátků lidového kacířství na Tábořsku.** *Husitský Tábor 4*, 1981, s. 101-106.
- 66) **Petice poddaného lidu.** In: *Sborník referátů ze 4. severočeského archivního symposia „Povstání poddaného lidu v roce 1680“*. Česká Lípa 1981, s. 249-263.
- 67) **Die Manufakturperiode in der tschechoslowakischen Historiographie von 1970 bis 1979.** *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 5*, 1982, s. 343-377 (spoluautor A. Špiesz).
- 68) **Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii.** *Demografie 24*, 1982, s. 101-102.
- 69) **Nová královská města v druhé polovině 16. století.** In: *Městské právo v 16.-18. století v Evropě*. Praha 1982, s. 1925.

- 70) **Protirobotní bouře na přísečnickém panství v letech 1664 až 1665.** *Ústecký sborník historický* 1983, Ústí nad Labem 1984, s. 219-228.
- 71) **K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví.** *HD* 8, 1983, s. 7-43.
- 72) **Příspěvky k topografii středověkého železářství v českých zemích.** *Rozpravy NTM v Praze* 89, 1982, s. 16-34.
- 73) **České dějiny 1648-1781 v naší historiografii posledního desetiletí.** *Folia historica Bohemica* 5, 1983, s. 395-400.
- 74) **K ekonomice výroby železa v českých zemích za vrcholného feudalismu (14.-15. století).** *Rozpravy NTM v Praze* 94, 1984, s. 222-231).
- 75) **K předhistorii „Obrazů z okolí domažlického“.** *MZK XX*, 1984, s. 63-74.
- 76) **Vrchnosti a poddaní za třicetileté války.** *Folia historica Bohemica* 8, 1985, s. 241-264.
- 77) **K úloze církve v českém středověkém železářství.** *Rozpravy NTM v Praze* 101, 1985, s. 23-35.
- 78) **„Selský rebel“ v českém historickém vědomí 19. století.** In: *Myšlenkový vývoj Čechů, Slováků a Jihoslovánů od poloviny 18. století do buržoasní revoluce 1848-1849.* Praha ÚČSSD ČSAV a ČSI ČSAV 1985, s. 342-354.
- 79) **Die bäuerliche Klassenkämpfe im Spätfeudalismus und ihre Stellung in der tschechischen traditionellen Historiographie.** In: *Bauern und bürgerliche Revolution*, Berlin 1985, s. 35-40.
- 80) **Beleški kon demografskiot razvoj na Čechija vo XVII-XVIII vek.** In: *Stopanskite, socijalnitate i etničkite promeni na teritorijata Jugoslavija i Čehoslovačka od XVI do sredinata na XVIII vek.* Skopje 1986, s. 129-140.
- 81) **Morová epidemie roku 1380 v Čechách.** *HD* 10, 1986, s. 37-71.
- 82) **„Polská“ teorie o původu Chodů.** *Okresní archiv Domažlice, VIII. výroční zpráva*, Horšovský Týn 1986, s. 28-47.
- 83) **K některým formám protifeudálního odporu poddaných v době pobělohorské.** *AUC PH* 1983 (vyšlo 1986), s. 11-24.
- 84) **Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17. až 19. století.** *HD* 10, 1986, s. 177-189 (spoluautorka P. Horská).
- 85) **Zapomenuté literární zpracování nejstarší kapitoly z dějin Chodů.** *MZK XXIII*, 1987, s. 73-88.
- 86) **Starblichkeit in den böhmischen Ländern im 14. Jahrhundert,** *Sborník Národního muzea v Praze, č. B - přírodní vědy, sv. XLIII*, 1987, č. 2-4, s. 160-165.
- 87) **Počátky žďárských a přibyslavských hamrů.** *Z dějin hutnictví* 15, 1986 (vyšlo 1987), s. 42-54.
- 88) **Postavení hamerníků na Přibyslavsku v 15. století.** *Z dějin hutnictví* 16, 1987, s. 16-30.
- 89) **Zu sächsisch-böhmischen wissenschaftlichen Beziehungen im 18. Jahrhundert.** In: *Wissenschafts- und Universitätsgeschichte in Sachsen im 18. und 19. Jahrhundert. Nationale und internationale Wechselwirkung und Ausstrahlung.* Berlin 1987, s. 61-67.
- 90) **Populační důsledky třicetileté války.** *HD* 12, 1987, s. 137-152.

- 91) **Poddanská otázka v předbělohorských Čechách.** *Folia historica Bohemica* 11, 1987, s. 133-159.
- 92) **Mory v Praze 1348-1419 ve světle úmrtnosti farního kléru.** *Documenta Pragensia VII/1*, 1987, s. 145-159.
- 93) **Ještě jednou Kučtejn Žižkova listu Domažlickým.** *Husitský Tábor* 9 (1986-1987), s. 335-349.
- 94) **K dějinám historického vědomí. Vítězství Čechů nad Němci roku 1040 v české historické tradici.** *AUC PH* 1984, č. 2 (vyšlo 1988), s. 9-40.
- 95) **Několik poznámek k metodice studia zaniklých osad (Se zvláštním zřetelem k Domažlicku).** *Okresní archiv Domažlice, X. výroční zpráva*, Horšovský Týn 1987, s. 5-24.
- 96) **Les listes nominatives de la Bohême, source de données pour l'histoire sociale et de la démographie historique.** *Annales de démographie historique* 1987, s. 295-312 (spoluautorky E. Čáňová a P. Horská).
- 97) **Poznámky k tradici a mýtu boje s odvěkým nepřítelem.** In: *Povědomí tradice v novodobé české kultuře (Doba Bedřicha Smetany)*. Praha 1988, s. 334-345.
- 98) **Chodové - Psohlavci, jejich přezdívka, prapor a „znak“.** *AUC PH* 1987, č. 2 (vyšlo 1989), s. 67-97.
- 99) **La France dans les espoirs du paysan de Bohême face a la révolution et au cours de la révolution.** In: *L'image de la France révolutionnaire dans les pays et les peuples de l'Europe centrale et du Sud-Est*. Paris, INALCO 1989, s. 153-167.
- 100) **La France dans les espoirs de paysans tchèques avant l'année 1789.** *AUC* 1989, č. 2, s. 9-26.
- 101) **Stručný životopis Václava Husy.** *AUC PH* 1988, č. 5 (vyšlo 1989), s. 11-27 (spoluautoři K. Novotný a O. Urban).
- 102) **Václav Husa - historik.** *AUC PH* 1988, č. 5 (vyšlo 1989), s. 69-145.
- 103) **La vieillesse et la jeunesse en Bohême aux XVe-XVIIe siècles.** *HD* 14, 1990, s. 29-39.
- 104) **Obraz zalidnění.** In: J. Petráň (red.): *Počátky českého národního obrození*. Praha 1990, s. 12-16.
- 105) **Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách.** In: *Prameny a studie* 33, Praha, Ústav vědeckotechnických informací pro zemědělství - Zemědělské muzeum 1990, s. 3-129.
- 106) **Příspěvek k demografické problematice předhusitských Čech (1346-1419).** *AUC PH* 1989, č. 1, (vyšlo 1991), s. 7-71.
- 107) **Poddanská politika pobělohorského absolutismu v Čechách.** *AUC PH* 1989, 3 (vyšlo 1991), s. 87-99.
- 108) **Historiographie tchèque de la révolution française.** In: *La storia della storiografia europea sulla rivoluzione francese III*, Roma 1991, s. 246-256.
- 109) **Der böhmische und mährische Adel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert.** In: *Adel im Wandel*. Hrsg. v. H. Feigl und W. Rosener, Wien 1991, s. 17-37.

- 110) **Progrès technique et révolution des mentalités dans la campagne de Bohême (1740-1830).** In: *Progres tèchnique et l'évolution des mentalités en Europe Centrale (1750-1840)*. Paris 1991, s. 39-48.
- 111) **La famille paysanne en Bohême du XVIe au XVIIIe siècles: les sources et les questions.** In: C. Kuklo (red.): *Les modèles familiaux en Europe aux XVIe-XVIIIe siècles*. Białystok 1992, s. 65-70.
- 112) **Pobělohorské poddanské poměry a Bohuslav Balbín.** In: *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*. Usp. Z. Pokorný a M. Svatoš. Praha 1992, s. 13-22 (též německy).
- 113) **Hrad Vlčtejn a Pabiankové. K počátkům husitství na Plzeňsku.** In: *Seminář a jeho hosté. Sborník prací k 60. narozeninám doc. dr. Rostislava Nového*. Praha 1992, s. 79-87.
- 114) **Problémy farní organizace pobělohorských Čech.** In: *Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemica Miloslao Vlk, archiepiscopo Pragensi, ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata*. Praha 1993, s. 163-176.
- 115) **Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie.** *HD 17*, 1993, s. 7-35 (spoluautor J. Horský)
- 116) **Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702.** Edice pramene. *HD 18*, 1994, s. 7-67 (spoluautor D. Pířová)
- 117) **Lokální záští a předpoklady husitství v západních Čechách.** *MZK 29*, 1994, s. 15-47.
- 118) **Karl Egon I. als Oberstburggraf in Prag.** In: *Die Fürstenberger. 800 Jahre Herrschaft und Kultur in Mitteleuropa*. Weitra 1994, s. 290-296.
- 119) **Josef Pekař a česká agrární historiografie.** *Z Českého ráje a Podkrkonoší - Supplementum I*. Bystrč n. J. 1994, s. 111-118.
- 120) **Pavel z Olešné a jeho družina.** In: *Husitství - reformace - renesance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela*. Usp. J. Pánek - M. Polívka - N. Rejchrtová . Sv. 2, Praha 1994 (vyšlo 1995), s. 449-464.
- 121) **Velikost českých městských obcí podle tereziánského katastru** (Edice statistických dat). *HD 19*, 1995, s. 169-205.
- 122) **Přísečnické železářství v údobí výroby železa.** *Rozpravy NTM v Praze 135 - Z dějin hutnictví 24*, 1995, s. 37-40.
- 123) **Historické vědomí v poddanských hnutích 16.-18. století.** In: *Pocta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc., k 65. narozeninám*. Praha 1995, s. 206-215.
- 124) **K demografickému vývoji Čech v 17. a 18. století.** *Listy katedry historie a Historického klubu, pobočka Hradec Králové*, 8, 1995, s. 29-41.
- 125) **Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Bohmen im 16.-18. Jahrhundert.** *HD 20*, 1996, s. 93-118.
- 126) **Česká historiografie francouzské revoluce (1848-1918).** In: *K poctě Jaroslava Marka*. Praha 1996, s. 39-48.
- 127) **Zrození husitské Plzně.** *Západočeský historický sborník*, 2, 1996, s. 5-28.
- 128) **Česká barokní sýpka.** In: *Ars baculum vitae. Sborník studií z dějin umění a kultury. K 70. narozeninám Prof. PhDr. Pavla Preisse, CSc.* Praha 1996, s. 156-159.

E) PŘEHLEDY A SOUBORNÉ REFERÁTY

Bibliografie

- 1) **Bibliografie české historické demografie za léta 1966 a 1967.** *HD 2*, 1968, s. 92-95 (spoluautoři M. Bělohávek, P. Horská, J. Jančárek a J. Mezník).
- 2) **Bibliografie české historické demografie za rok 1968.** *HD 3*, 1969, s. 113-116 (spoluautoři L. Dokoupil, P. Jančárek a J. Tywoniak).
- 3) **Bibliografie české historické demografie za rok 1969.** *HD 4*, 1970, s. 113-119 (spoluautoři L. Dokoupil a P. Jančárek).
- 4) **Bibliografie české historické demografie za rok 1970.** *HD 5*, 1971, s. 138-140 (spoluautoři P. Jančárek a M. Skřivánek).
- 5) **Bibliografie české historické demografie za rok 1971.** *HD 6*, 1972, s. 96-99 (spoluautoři P. Horská a M. Bělohávek).
- 6) **Manufakturní období kapitalismu v českých zemích. Výběrová bibliografie literatury z let 1970-1979.** *HD -EC 11*, 1983, s. 251-309.
- 7) **Bibliografie české historické demografie za léta 1972-1975.** *HD 8*, 1983, s. 151-165.
- 8) **National population bibliography of Czechoslovakia 1945-1977.** Ed. J. Koubek, J. Podzimek, Praha 1984 (hesla k historické demografii).
- 9) **Bibliografie české historické demografie za léta 1976-1980.** *HD 9*, 1985, s. 205-238 (spoluautoři L. Fialová, P. Jančárek, L. Nesládková a L. Psíková).
- 10) **Bibliografie české historické demografie za léta 1981-1984.** *HD 10*, 1986, s. 213-245 (spoluautoři L. Fialová, P. Jančárek, L. Nesládková, B. Pitronová a J. Psíková).
- 11) **Bibliografie české historické demografie za rok 1985.** *HD 11*, 1987, s. 245-254 (spoluautoři J. Bakala, L. Fialová a P. Jančárek).
- 12) **Bibliografie české historické demografie za rok 1986.** *HD 12*, 1987, s. 263-272 (spoluautorka L. Fialová).
- 13) **Bibliografie české historické demografie za léta 1987-1989.** *HD 15*, 1991, s. 207-232 (spoluautoři L. Fialová, P. Jančárek a J. Psíková).
- 14) **Bibliografie české historické demografie za období 1990-1993.** *HD 18*, 1994, s. 189-200 (spoluautoři L. Fialová, Z. Háza, P. Jančárek, J. Psíková a A. Šubrtová).

Spolupráce na periodické **Bibliographie internationale de la démographie historique (Liège) 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992-1993.**

F) OSTATNÍ PUBLIKACE

Referáty, recenze a zprávy

- 1) **Vědecké práce studentů (IX. studentská vědecká konference FF UK).** *Universita Karlova VI*, 1960, č. 15-16, s. 3-4.
- 2) **J. Kašpar: Z nevolnických hnutí po třicetileté válce.** *MZK I*, 1962. *ČSČH XI*, 1963, s. 555.
- 3) **Urbarze ślaske III, Wroślaw-Warszawa-Kraków 1963.** *ČSČH XI*, 1963, s. 555.

- 4) **M. Baulant - J. Meuvret: Prix des céréales extraits de la Mercuriale de Paris (1520-1698), sv. 2, Paris 1962. ČSČH XI, 1963, s. 828.**
- 5) **G. Walter: Histoire des paysans de France. Paris 1963. ČSČH XII, 1964, s. 440.**
- 6) **Recherches sur les campagnes françaises (études rurales 1314, 1964). ČSČH XIII, 1965, s. 123.**
- 7) **J. Křivka: Zánik chmelařství na schwarzenberských velkostatech v 2. polovině 18. století. JSH XXIII, 1964. ČSČH XIII, 1965, s. 143.**
- 8) **G. Hofmann: Soupis železných hnutí a hamrů v Čechách v období feudalismu. Praha 1964. ČSČH XIII, 1965, s. 774.**
- 9) **Začínají vycházet Dějiny Plzně. Rudé právo 23. 3. 1966.**
- 10) **Actes du Colloque international de démographie historique. Liège 18-20 avril 1963. HD 1, 1967, s. 48.**
- 11) **Annales de démographie historique 1964-1966. ČSČH XV, 1967, s. 759-760. HD 1, 1967, s. 48-49.**
- 12) **M. Fleury - L. Henry: Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Paris 1965. HD 1, 1967, s. 46-47.**
- 13) **J. Kašpar: Nevolnické povstání v Čechách roku 1680. Praha 1965. MZK V, 1967, s. 262.**
- 14) **Magyarország történeti demografija. Budapest 1963. HD 1, 1967, s. 49.**
- 15) **R. Mols: Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVE au XVIIe siècle. Louvain 1954-56, 3 sv. HD 1, 1967, s. 47.**
- 16) **M. Reinhard - A. Armengaud: Histoire générale de la population mondiale, Paris 1961. HD 1, 1967, s. 46.**
- 17) **O nové Dějiny našich měst (Dějiny Plzně I - II, Plzeň 1965-1967; Dějiny Ostravy, Ostrava 1967). ČSČH XVI, 1968, s. 904-908 (spoluautor J. Havránek).**
- 18) **F. Schuster: Tachau - Pfraumberger Heimat. Weiden/Opf. 1962. MZK VI, 1968, s. 345.**
- 19) **K. Blaschke: Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur industriellen Revolution. Weimar 1967. ČSČH XVII, 1967, s. 113. HD 3, 1969, s. 106-108.**
- 20) **E. Brilling: Zur Geschichte der Juden in österreichisch Schlesien 1640-1737. Judaica Bohemiae IV, 1968. HD 3, 1969, s. 110.**
- 21) **I. Mittenzwei: Der Joachimsthaler Aufstand 1525, seine Ursachen und Folgen. Berlin 1968. ČSČH 18, 1969, s. 121. MZK VII, 1970, s. 422-423.**
- 22) **Przeszłość demograficzna Polski (Materiały i studia) 2, 1968. HD 3, 1969, s. 109.**
- 23) **A. Verhulst: Les recherches d'histoire rurale en Belgique depuis 1959. Revue Historique 1968. HD 3, 1969, s. 109-110.**
- 24) **Annales de démographie historique 1968, 1969. HD 4, 1970, s. 107.**
- 25) **J. Béranger: Latin et langues vernaculaires dans la Hongrie du XVIIe siècle. Revue Historique 1969. ČSČH XVIII, 1970, s. 485-486.**
- 26) **C. S. L. Davies: Les revoltes populaires en Angleterre (1500-1700). Annales E. S. C. 24, 1969. ČSČH XVIII, 1970, s. 484.**

- 27) **G. Grüll: Der Bauer im Lande ob der Ens am Ausgang des 16. Jahrhunderts. Linz 1969. ČSČH XVIII, 1970, s. 637-638.**
- 28) **Histoire biologique et société. Annales E. S. C. 24, 1969. ČSČH XVIII, 1970, s. 481-482. HD 4, 1970, s. 102-104.**
- 29) **J. Hoffmanová: Vystěhovalectví z Polné do Severní Ameriky ve druhé polovině XIX. století. Havlíčkův Brod 1969. HD 4, 1970, s. 107.**
- 30) **J. T. Noonan: Contraception, a History of its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists. Cambridge (M.) 1966. ČSČH XVIII, 1970, s. 481.**
- 31) **F. Bleich: Die wirtschaftliche Tätigkeit der Kommission zur Bekämpfung der Hungersnot in Böhmen und Mähren (1771-1772). VSWG 56, 1969. ČSČH XVIII, 1970, s. 487.**
- 32) **Slovenské vystěhovalectvo. Dokumenty I - do roku 1918. Bratislava 1969. HD 4, 1970, s. 107.**
- 33) **J. Svetoň: Vývoj obyvatelstva na Slovensku. Výber z diela k nedožitým 65. narodeninám. Bratislava 1970. HD 4, 1970, s. 109.**
- 34) **M. Šerák: Zalidnění Mladé Boleslavi v 17. století. Boleslavica 68, Mlad Boleslav 1969. HD 4, 1970, s. 108.**
- 35) **Z. Vávra: K významu populace v ekonomickém rozvoji. Praha 1969. HD 4, 1970, s. 106.**
- 36) **M. Vojtová a kol.: Dějiny československého lékařství I. Praha 1970. HD 4, 1970, s. 109.**
- 37) **Začiatky českej a slovenskej emigrácie do USA. Česká a slovenská robotnícká emigrácia v USA v období I. internacionály. Zborník statí. Bratislava 1970. HD 4, 1970, s. 106-107.**
- 38) **W. Kersseboom: Essais d'arithmetique politique. Paris 1970. ČSČH XIX, 1971, s. 454-455.**
- 39) **Annales de démographie historique 1970 - Migration. ČSČH XX, 1972, s. 417.**
- 40) **Český tereziánský katastr. AUC PH 1972, č. 3, s. 127-130.**
- 41) **I. Gieysztorowa: Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII-XVIII wieku. KHKM XIX, 1971. HD 6, 1972, s. 93-94.**
- 42) **I. Hlaváček: Neznámý český klášter doby lucemburské. SAP 1972. HD 6, 1972, s. 92.**
- 43) **A. Macák: Bibliografie historickovlastivědné literatury Plzeňska z let 1901-1960. Plzeň 1971. ČSČH XX, 1972, s. 278.**
- 44) **H. Rubner: En Forêt de Bohême: immigration et emigration 1500-1960. AUC, Phil. Hist. 1972, 3, s. 131; JSH XLI, 1972, s. 120.**
- 45) **V. Bystrický a kol.: Státní archiv v Plzni. Průvodce po archivních fondech, sv. 4, Praha 1975. MZK XIII, 1976, s. 254.**
- 46) **K. Dvořák: Humanistická etnografie Čech. Johannes Butzbach a jeho Hodoporicón. Praha 1975. MZK XIII, 1976, s. 259.**
- 47) **Vědecká konference o významu díla Františka Palackého. ČSČH XXV, 1997, s. 476-477.**
- 48) **W. Elliger: Thomas Müntzer, Leben und Werk. Göttingen 1976. ČSČH XXVI, 1978, s. 905.**

- 49) **V. Bystrický a kol.: Státní oblastní archiv v Plzni. Průvodce po archivních fondech. Praha 1976. MZK XIV, 1978, s. 182-183.**
- 50) **L. Hüttl: Max Emanuel. Der blaue Kurfürst 1679-1726. Eine politische Biographie. München 1976. ČSČH XXVI, 1978, s. 908-909.**
- 51) **A. Špiesz: Štatúty bratislavských cechov. Dokumenty. Bratislava 1978. ČSČH XXVI, 1978, s. 929.**
- 52) **Politické a sociálne zápasy na Slovensku v 17. a začiatkom 18. storočia. (Symposium Prešov 8.-10. 11. 1977.) ČSČH XXVI, 1978, s. 635-638.**
- 53) **Problematika manufaktúrného obdobia v Dejínach Československa. Stručný záznam jednání symposia. HD - EH 3, 1979, s. 169-175.**
- 54) **Konferencie k Dejínám obchodu na Slovensku. ČSČH XXVII, 1979, s. 478.**
- 55) **K. Eichmeyer - H. Feigel - R.W. Litschel: Weils gilt die Seel und auch das Guet. Linz 1976. ČSČH XXVII, 1979, s. 139.**
- 56) **J. Hejnic: Plzeňská latinská škola v období humanismu (1450-1620). MZK XIV, 1978. AUC, HUCP XIX, 1979, 1, s. 96-97.**
- 57) **H. Rabe: Das Problem Leibeigenschaft. Wiesbaden 1977. ČSČH XXVII, 1979, s. 269.**
- 58) **Dokumente zur Geschichte des bäuerlichen Klassenkampfes 1525-1790 im Staatsarchiv Leipzig. E.H. Reich - M. Unger, Rostock 1978. Archivní časopis XXX, 1980, s. 126.**
- 59) **M. Marečková: Společenská struktura Bardejova v 1. polovině XVII. století. Brno 1978. Demografie 22, 1980, s. 380-381.**
- 60) **M. Doskočil - Z. Jelínek - B. Urválek - P. Venclovský: 100 let speciální polygrafické výroby v Kolíně 1879-1979. Kolín 1979. SSH XV, 1980, s. 332-333.**
- 61) **J. Michalewicz: Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych. Warszawa 1979. ČSČH XXVIII, 1980, s. 940.**
- 62) **Problemi di Utilizzazione delle Fonti di Demografia Storica, Roma 1977. ČSČH XXVIII, 1980, s. 616.**
- 63) **Hospodářské Dějiny-Economic History 1-4. Demografie 23, 1981, s. 189.**
- 64) **J. Krivka: Nové osady vzniklé na území Čech v letech 1654-1854. Praha 1978. Demografie 23, 1981, s. 91.**
- 65) **E. Mendlová: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, pars VI. Indices. Pragae 1979. ZMK ČSAV XXII, 1981, s. 121-132.**
- 66) **J. Michalewicz: Elementy demografii historycznej. Warszawa 1978. Demografie 23, 1981, s. 189-190.**
- 67) **P. Vašák: Metody určování autorství. Praha 1980. ČSČH XXIX, 1981, s. 790-791.**
- 68) **Le fonti della demografia storica in Italia. I/1-2. Roma s. d. HD 8, 1983, s. 180-181.**
- 69) **A. Špiesz: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680-1780. Košice 1983. HD 8, 1983, s. 174-178.**
- 70) **D. Čapková: Myšlenka lidské aktivity v Komenského pojetí Dějin. Praha 1983. Husitský Tábor 6-7, 1984, s. 517-518.**

- 71) **J. Janusová- O. Káňa: Památní místa naší vlasti. Praha 1982. Husitský Tábor 6-7, 1984, s. 548-549.**
- 72) **Z novějších publikací k českému středověkému železářství. (M. Kreps, G. Hofmann, P. Bílková, J. Kočan, M. Roudný, V. Beránková, F. Spurný, E. Maur, J. Šťovíček). Husitský Tábor 67, 1984, s. 519-520.**
- 73) **Kolokvium „Dějiny vědy a univerzit v Sasku v 18. a 19. stol.“. AUC, HUCP 1985, č. 1, s. 144-145.**
- 74) **Berühmte Leipziger Studenten. Leipzig-Jena-Berlin 1984. AUC, HUCP 1985, č. 1, s. 141-142.**
- 75) **J. Hejnic: Konvolut Šimona Schurera Falknovského. ČNM 1983. AUC, HUCP 1985, č. 1, s. 115-117.**
- 76) **M. Marečková: Společenská struktura Prešova v 17. století. Brno 1984. HD 9, 1985, s. 244-245.**
- 77) **Nad deseti svazky sborníku „Slováci v zahraničí“. HD 9, 1985, s. 256-259.**
- 78) **Nahmhafte Hochschullehrer der Karl- Marx-Universität Leipzig, Bd 1-6, Leipzig 1982-1984. AUC, HUCP 1985, 1, s. 140-141.**
- 79) **Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. Martin 1984. HD 9, 1985, s. 253-256.**
- 80) **J. Pelant: Města a městečka Západočeského kraje. Plzeň 1984. HD 9, 1985, s. 251-253.**
- 81) **A. N. Čistožonov: Genezis kapitalisma: problemy metodologii. Moskva 1985. ČSČH XXXIV, 1986, s. 439.**
- 82) **J. Haubelt: Dějepisectví Gelasia Dobnera. Praha 1982. AUC PH 1986, s. 151-152.**
- 83) **G. Heinsohn - O. Steiger: Die Vernichtung der weisen Frauen. Herbstein 1985. HD 10, 1986, s. 249-251.**
- 84) **Dvě západočeské metrologické příručky (G. Hofman: Metrologická příručka. Plzeň - Sušice 1984; M. Bělohlávek: Staré míry, váhy a peníze. 2. vyd. Plzeň 1985). MZK XXII, 1986, s. 209.**
- 85) **V. Ledvinka: Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách. Praha 1985. ČSČH XXXIV, 1986, s. 422-424.**
- 86) **J. Wolf: Abeceda národů. Praha 1984. HD 10, 1986, s. 256-259.**
- 87) **Z. Pavlík - J. Rychtaříková- A. Šubrtová: Základy demografie. Praha 1986. ČSČH 35, 1987, s. 732-735.**
- 88) **L. Dušek: Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850. Historickodemografická studie. Ústecký sborník historický 1985, s. 143-239; P. Mužík: Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631-1830. SAP 36, 1986, s. 103-207. HD 11, 1987, s. 274-276.**
- 89) **J. Petráň a kol.: Dějiny hmotné kultury, I/1-2, Praha 1985. HD 11, 1987, s. 262-265.**
- 90) **L. Klusáková: Evropská města na prahu kapitalismu. Praha 1986. HD 11, 1987, s. 265-267.**
- 91) **P. Mužík: Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631-1850. SAP 36, 1986, s. 103-207. MZK 23, 1987, s. 270.**

- 92) **Historická demografie na maďarské Letní společenskovědní akademii.** *HD 12*, 1987, s. 291-292.
- 93) **H. Jilek: Bibliographie zur Geschichte und Landeskunde der böhmischen Länder von den Anfängen bis 1948. Bd I, Köln - Wien 1986.** *HD 12*, 1987, s. 279. Podrobněji in: *Jahrbuch für Regionalgeschichte 16/II*, 1989, s. 177-179.
- 94) **J. Ehmer - H. Fassmann: Zur Sozialstruktur von Zuwanderern nach Wien im 19. Jahrhundert.** In: *Immigration et Société urbaine en Europe occidentale, XVIe-XXe siècles*, Paris 1985, s. 31-45. *HD 12*, 1987, s. 279.
- 95) **Longue durée et analyse factorielle. Premiers résultats de l'enquête sur une ville de Hongrie, XVIe-XVIIIe siècles.** In: *Habiter la ville*. Lyon 1984, s. 85-96. *HD 12*, 1987, s. 278.
- 96) **M. Kaňák - P. Pokorný: Průvodce po památkách reformačních církví v ČSR. Praha 1984.** *Husitský Tábor 9* (1986-1987), s. 483-484.
- 97) **M. Kossok (ed.): Studien zur frühbürgerlichen Revolution. Leipzig 1984.** *Husitský Tábor 9* (1986-1987), s. 438-439.
- 98) **Handbuch der europäischen Wirtschafts und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.** Hrsg. v. H. Kellenbenz, Stuttgart 1986. *HD 12*, 1987, s. 275-278.
- 99) **A. Špiesz: Bratislava v 18. storočí. Bratislava 1987.** *ČSČH 36*, 1988, s. 268.
- 100) **L.S. Kiškin: Česko-ruskije literaturnyje i kulturnoistoričeskije kontakty. Moskva 1983.** *MZK 25*, 1989, s. 295-296.
- 101) **Dva „lomikarovské“ objevy. (V. Urfus, J. Hana.)** *MZK 25*, 1989, s. 289-293.
- 102) **Slovník spisovatelů německého jazyka a spisovatelů lužickosrbských. Praha 1987.** *MZK 25*, 1989, s. 245-246.
- 103) **Slavnostní zasedání k nedožitým osmdesátinám Václava Husy.** *AUC PH 1988*, č. 1, s. 143-144.
- 104) **Kolokvium „Obraz revoluční Francie v zemích a u národů střední a jihovýchodní Evropy“.** *ČSČH XXXVII*, 1989, s. 795-796.
- 105) **„610 let Libkova (1379-1989)“.** *Domažlicko, Okresní týdeník*, roč. 40, č. 47 z 23. 11. 1990.
- 106) **B. Balbín: Krásy a bohatství české země. Překlad E. Businská. Praha 1986.** *AUC PH 1989* č. 5, s. 120-123 (vyšlo 1990).
- 107) **Dvě monografie o raném Müntzerovi (Bubenheimer, Steinmetz).** *ČČH 89*, 1991, s. 279-283.
- 108) **V. Srb - A. Andrlé: Populační, ekonomický a národnostní vývoj pohraničních okresů ČSR od roku 1930 do roku 2010. Praha 1989.** *Historické listy 1*, 1991, s. 59.
- 109) **Evelin Oberhammer (red.): Der ganzen Welt ein Lob und Spiegel. Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit. Wien-München 1990.** *ČČH 89*, 1991, s. 283.
- 110) **M. Mitterauer: Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen. Wien Köln 1990.** *HD 15*, 1991, s. 237-238.
- 111) **J. Drobil: Staré příběhy hoštické a kozlovské. Strakonice 1987.** *HD 15*, 1991, s. 243.

- 112) **Záznam jednání konference Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě v 17.-18. století.** *AUC PH* 1989, č. 3, s. 165-166 (vyšlo 1991).
- 113) **P. Bělina: Česká města v 18. století a osvícenské reformy.** Praha 1985. *AUC PH* 1989, č. 3, s. 129-130 (vyšlo 1991).
- 114) **F. Seibt (red.): Gessellschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Bosl zum 80. Geburtstag.** München 1988. *MZK XXVII*, 1991, s. 271.
- 115) **F. Šmahel - F. Seibt - J. Kořalka - P. Heumos - M. Müller: Jan Hus und die Hussiten in europäischen Aspekten.** Trier 1987. *Husitský Tábor 10*, 1989-1991, s. 225-227.
- 116) **A. Heller - T. Weber - O. Wiebel-Fanderl (red.): Religion und Alltag.** Wien - Köln 1990. *Historické listy 2*, 1992, s. 65.
- 117) **H.-J. Goertz: Die Täufer. Geschichte und Deutung.** Berlin 1988. *Husitský Tábor 10*, 1991, s. 323-324.
- 118) **C. Kuklo: Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie.** Białystok 1991. *HD 16*, 1992, s. 137-138.
- 119) **G. Hofmann: Populace Čech na sklonku 17. století.** *SAP* 41, 1991, 2, s. 417-446. *HD 16*, 1992, s. 141-143.
- 120) **„L'Histoire“: L'amour et sexualité en Occident. Úvod G. Duby.** Paris 1991. *HD 16*, 1992, s. 140-141.
- 121) **G. Duby - M. Perrote: Histoire des femmes en Occident. Bd 1-5, Paris 1991-1992.** *HD 16*, 1992, s. 135-137.
- 122) **Z nových müntzerian (A. Friesen, H.-J. Goertz, M. Kobuch, G. Baylor, D. Fauth, K. Ebert).** *ČČH 90*, 1992, s. 631-633.
- 123) **U. Bubenheimer - D. Fauth - G. Scholz: Thomas Müntzer (vor 1491-1525). Prediger - Prophet - Bauernkriegsführer.** Böblingen 1990. *ČČH 90*, 1992, s. 291-292.
- 124) **A. Špiesz: Dejiny Slovenska. Na ceste k sebauvedomeniu.** Bratislava 1992, 193 s. *Historický obzor 4*, 192/93, č. 10, s. 238-239.
- 125) **J. Bérenger: Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273-1918.** Paris 1990, 809 s. *Slovanský přehled 93*, č. 2, s. 215-222.
- 126) **Z. Boháč: České země a Lužice.** Budyšín-Tišnov 1993, 215 s. *HD 17*, 1993, s. 278-279.
- 127) **H. H. Donth (ed.): Rochlitz an der Iser und Harrachsdorf in der frühen Neuzeit. Quellen zu Herrschaft und Alltag in einer ländlichen Industriesiedlung im Riesengebirge.** München 1993, 582 s. *HD 18*, 1994, s. 210-214.
- 128) **L. Šatava: Národnostní menšiny v Evropě. Encyklopedická příručka.** Praha 1994, 385 s. *HD 18*, 1994, s. 220-228.
- 129) **M. Kokojanov (red.): Národnostní problémy v historii měst.** Prostějov 1993, 228 s. *HD 18*, 1994, s. 220-221.
- 130) **K. Haubertová- G. Hofmann - L. Lešický: Soupis západočeských urbářů 2. pol. 13. stol.-1773.** Plzeň 1993, 286 s. *HD 18*, 1994, s. 218-219.
- 131) **E. Čáňová (ed.): Soupis poddaných podle víry z roku 1651 - Loketsko.** Praha 1993, 337 s. *HD 18*, 1994, s. 214-215.

- 132) P. Feldbauer - H. - J. Puhle (Hrsg.): **Bauern im Widerstand. Agrarrebellionen und Revolutionen in Ländern der Dritten Welt und im vorindustriellen Europa.** Wien-Köln-Weimar 1992, 330 s. *ČČH* 92, 1994, s. 586.
- 133) D. Fauth: **Thomas Müntzer in der bildungsgeschichtlicher Sicht.** Köln-Weimar-Wien 1993, 319 s. *ČČH* 92, 1994, s. 579-580.
- 134) J. Schlumbohm: **Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirchenspieks Belm in protoindustrieller Zeit, 1650-1850.** Göttingen 1994. *HD* 19, 1995, s. 231-232.
- 135) R. Comba - I. Naso (red.): **Demografie e societe nell Italie medievale (Secoli IX-XIV).** *HD* 19, 1995, s. 233-234.
- 136) M. Cerman - Sh. C. Ogilvy (red.): **Protoindustrialisierung in Europa. Industrielle Production vor dem Fabrikszeitalter.** Wien 1994. *ČČH* 93, 1995, č. 3, s. 546-547.
- 137) A. Pazderov (ed.): **Soupis poddaných podle víry z roku 1651 - Boleslavsko 1,2.** Praha 1994. *HD* 19, 1995, s. 229-231.
- 138) Hans H. Dhonth: **Rochlitz an der Iser und Harrachsdorf in der frühen Neuzeit.** Měchen 1993. *Archivní časopis* 45, 1995, č. 3, s. 200.
- 139) Z. Beneš: **Praha v zastavení času.** Praha 1996. *Nové knihy* 36, 1996, č. 34, s. 2.
- 140) **Hrdelní soudnictví v českých zemích.** Usp. J. Francek a T. Šimek. Zámorsk-Pardubice 1995, 188 s. *MZK* 31, 1996, s. 241-243.
- 141) H. Klímová (E.): **Soupis poddaných podle víry z roku 1650 - Berounsko.** Praha 1995, 382 s. *HD* 20, 1996, s. 231-232.
- 142) J. Petráň: **Dějiny hmotné kultury II/1,** Praha 1995, 468 s. *HD* 20, 1996, s. 231-232.

POPULARIZAČNÍ ČLÁNKY

- 1) Německá selská válka a české země. *SVŠ* 1974/75, s. 200-203.
- 2) Český pozdně feudální velkostatek a kapitalistické podnikání. *SVŠ* 1978/79, s. 77-79.
- 3) K třístému výročí nevolnického povstání v Čechách roku 1680. *SVŠ* 1980/81, s. 221-223.
- 4) Protifeudální hnutí v českých zemích od prvního robotního patentu do nástupu Marie Terezie. *SVŠ* 1983/84, s. 202-204.
- 5) Lidová hnutí v českých zemích za války o dědictví rakouské (1740-1748). *SVŠ* 1983/84, s. 263-265.
- 6) Ohlas Francouzské revoluce v českých zemích. *SVŠ* 45, 1988/89, s. 299-301.
- 7) **Gegenreformation und Rekatholisierung in Prag.** In: *Prager Barock - Schallaburg 1989* (Ausstellungskatalog). Wien 1989, s. 136-139.
- 8) **Kozina a Lomikar.** *Slovo k historii* 20, Praha 1989, 40 str.
- 9) **Československé Dějiny.** In: *Informatorium pro každého aneb moderní vševěd, 6, Československo.* Praha 1988, s. 18-31 (spoluautor J. Kuklík).
- 10) **Historie - demografie - historická demografie.** *Historický obzor* 3, 1992, č. 9, s. 261-265.
- 11) **Tomáš Müntzer očima věků.** *Historické listy* 2, 1992, s. 22-25.
- 12) **Korunovace na usmířenou.** *Magazín Dnes, květen* 1993, s. 32-33.

- 13) **Myšlenkový svět české vesnice na prahu procesu modernizace.** *Historický obzor* 5, 1994, č. 9, s. 209-211.
- 14) **Babenberský markhrabě, modří jezdci a bitva u Peterwardeinu.** *Dějiny a současnost* 1994, č. 6, s. 45-46.
- 15) **Ženy a milenky českých králů.** Praha 1994, s. 152-204. 2. vyd. 1995 (Spoluautoři J. Čechura a M. Hlavačka)
- 16) **Bitva u Jankova 6. března 1645.** *Historický obzor* 6, 1995, č. 3-4, s. 50-51.
- 17) **Člověk a mor v dějinách.** *Demografie* 37, 1995, s. 37-41.

ŽIVOTNÍ JUBILEA A NEKROLOGY

- 1) **Za Adolfem Zemanem.** *HD* 10, 1986, s. 265-266.
- 2) **Za profesorem Josefem Kočím.** *Zprávy Československé historické společnosti při ČSAV*, 1988/1, s. 53-55.
- 3) **PhDr. Eduard Šimek, CSc. padesátníkem.** *Numismatické listy* 42, 1987, č. 2, s. 61-62.
- 4) **Životní jubileum Pavly Horské.** *Demografie* 29, 1987, s. 71-72.
- 5) **K životnímu jubileu Josefa Petráně.** In: *Pocta Josefu Petráňovi. Sborník prací z českých dějin k 60. narozeninám prof. dr. Josefa Petráně.* Praha 1991, s. 7-20.
- 6) **Za Josefem Křivkou.** *HD* 15, 1991, s. 253-255.
- 7) **Jubileum Pavly Horské.** *Demografie* 24, 1992, s. 77.
- 8) **Za Antonem Špieszem.** *HD* 17, 1993, s. 274-275.
- 9) **Sedmdesát let PhDr. Gustava Hofmanna.** *HD* 18, 1994, s. 201-202.
- 10) **Životní jubileum Lumíra Dokoupila.** *HD* 19, 1995, s. 221-228.
- 11) **Vladimír Bystrický šedesátníkem.** *MZK* 30, 1995, s. 229-231.

Použité zkratky

AUC PH	Acta Universitatis Carolinae - Philosophica et historica
ČSČH	Československý časopis historický
HD	Historická demografie
HD-EC	Hospodářské dějiny - Economic History
HUCP	Historia Universitatis Carolinae Pragensis
JSH	Jihočeský sborník historický
MZK	Minulostí Západočeského kraje
NTM	Národní technické muzeum
SAP	Sborník archivních prací
SH	Sborník historický
SSH	Středočeský sborník historický
SVPP	Sborník vlastivědných prací z Podblanicka
SVŠ	Společenské vědy ve škole
VPZM	Vědecké práce Zemědělského muzea
ZMK	Zpravodaj Místopisné komise

SVATEBNÍ SMLOUVY JAKO PRAMEN SOCIÁLNĚ- DĚJINNÉHO A HISTORICKO-DEMOGRAFICKÉHO POZNÁNÍ (KUTNÁ HORA 1550-1600)

PAVLA NÁCOVSKÁ

Úvod

Svatební smlouvy jsou pramenem, který byl doposud vnímán historiky především z hlediska právních dějin. S takovým zpracováním svatebních smluv se setkáme například u Procházky či Klaboucha. Záměrem této studie je ukázat, jak se dají využít i k poznání sociálních dějin a demografického vývoje. Zvolila jsem dva hlavní okruhy, které budu na základě kutnohorských svatebních smluv z let 1550-1600 sledovat: Na prvním místě se soustředuji na skladbu a výši věna, na váhu, jakou věno mělo v dané době a společnosti. Mým druhým cílem je sledování poměrů prvních a druhých sňatků, situace ovdovělých osob a jejich šance na vstup do nového manželství. V obou případech mi jde nejen o věcné poznání, ale stejnou měrou také o poznání výpovědní schopnosti svatebních smluv pro sledování uvedené problematiky.

1. Kutná Hora v 16. století

1. 1. Vývoj města

V minulosti byla Kutná Hora řazena mezi nejdůležitější hornická centra českých zemí i celé Evropy. Dolování stříbra, jemuž vděčila za svůj vznik a hospodářský a mocenský vzestup, dosáhlo největšího rozmachu na konci 13. a v průběhu 14. století. Pak ale přišel úpadek, který se stále prohluboval a na počátku 15. století

přerostl v krizi celého kutnohorského hornictví. Tu ještě prohloubily husitské války, během kterých byla Kutná Hora celkem třikrát vypleněna.¹ Přes všechny tyto potíže se město začalo během třicátých let 15. století pozvolna vracet do starých kolejí. Obnovovala se těžba, počal se rozšiřovat pozemkový majetek města.

Druhá polovina 15. století přinesla Kutné Hoře nový prudký vzestup, hlavně díky otevření nových ložisek stříbra v prostoru Kaňku. Vzestup však nebyl trvalý. Třebaže život Kutné Hory byl v prvních desetiletích 16. století stále ještě čilý, řemesla vzkvétala a populace rostla, úpadek města byl nezadržitelný. Příčinou byl především kritický stav báňského podnikání. Hlavní výnosná ložiska stříbra byla vyčerpána a ve snaze nepřerušit báňskou činnost se sestupovalo do stále větších hloubek. To s sebou přinášelo zvýšení nákladů na těžbu, přičemž zisk neustále klesal. S jeho poklesem klesal i zájem měšťanů i zahraničního kapitálu o báňské podnikání. Potřebné investice neposkytla ani zadlužená královská pokladna, která chtěla naopak královské dluhy splácet z výnosu kutnohorské těžby. Z tohoto důvodu bylo příští období ve znaku četných vesměs neúspěšných komisionálních řízení a šetření zahraničních odborníků, jimiž se poměry v Kutné Hoře podstatně nezlepšily.² Na tíživé situaci kutnohorského dolování se podílel i proces cenové revoluce, který snížil pod vlivem dováženého stříbra ceny drahého kovu, a v neposlední řadě i začínající těžba v jiných oblastech českých zemí, zvláště v Krušných horách, jejímž hlavním střediskem se stal Jáchymov.

Přesto však pramen kutnohorského bohatství zatím zcela nezanikl. Největší zásluhu na tom mělo dolování na kaňkovských kyzových pásmech, zvláště staročeském. Kromě stříbra, které tvořilo hlavní předmět těžby a zisku, hrála tehdy poměrně významnou úlohu také produkce mědi, jež tvořila i vývozní artikl. Město se zejména v době jagellonské stále ještě těšilo přízni panovníka a všude v ulicích byl patrný blahobyt.

Výrazné změny ve vývoji města přinesl teprve nástup Ferdinanda I. na český trůn roku 1526. Ferdinandova vnitřní politika, která byla zaměřena proti hospodářské i politické moci měst, způsobila, že Kutná Hora byla postupně zbavena většiny svých privilegií. Nový král soustavně omezoval vliv měšťanů na dolování a převáděl prostřednictvím rozsáhlého úřednického aparátu při královské komoře veškerou báňskou správu do svých rukou. Roku 1538 byla

¹ R. URBÁNEK, **Kutná Hora a husitství**. Zvl. otisk z Kutnohorské příspěvky k dějinám vzdělanosti české (dále KPDVČ) IX, 1934, s. 4-10.

² J. KOŘAN, **Dějiny dolování v rudním okrsku kutnohorském**. Praha 1950, s. 10.

Kutná Hora zbavena i privilegia jmenovat své konšely a městskou radu obnovoval nadále král nebo jeho nejvyšší mincmistr, aniž přihlíželi k návrhům konšelů.³

V třicátých letech 16. století bylo zvláště v jižní části revíru mnoho dolů zatopeno a kdysi neobyčejně výnosné oselské pásmo se stalo značně ztrátovým, takže Ferdinand I. zastavil v roce 1542 financování zdejších dolů, a tím prakticky i jejich veškerý provoz, který byl ukončen roku 1546.⁴ Ferdinandovo rozhodnutí vyvolalo mezi českými stavy i městským patriciátem značný rozruch, neboť v zániku nejslavnějších kutnohorských dolů se zdál naplňovat tragický osud nejen zdejšího, ale i celého českého hornictví. Další průkopnické a těžební práce hlavně v jihozápadní části revíru sice díky královské podpoře přispěly ke zvýšení produkce stříbra, ale ne ke zlepšení ekonomických poměrů kutnohorského revíru.⁵

Rok 1547 znamenal ve vývoji Kutné Hory velký zlom. Třebaže kutnohorský revír díky své vysoké, i když stále nákladnější produkci stříbra, hrál i nadále klíčovou úlohu v hospodářském životě českého státu a zůstal na vrcholu technického rozvoje, význam samotného města do značné míry poklesl. Novou peněžní reformou byla zavedena tolarová měna a obnovení mincoven v Praze a Českých Budějovicích dále podlomilo postavení Kutné Hory jako centrálního mincovního střediska. Roku 1547 se zde pražské groše razily naposledy.

K tomu se připojil i úpadek politický. Trestní sankce Ferdinanda I. po porážce stavovské vzpoury roku 1547 vzaly Kutné Hoře i ta poslední význačná privilegia, která jí doposud zůstala. Druhé místo na sněmu po Praze bylo předáno Plzni, bohaté městské statky byly zkonfiskovány, výroba piva zatížena trestním tákem, k dozoru nad městskou správou dosadil panovník královského rychtáře a za odvolací instanci od městského soudu ustanovil apelační soud v Praze.⁶

Dá se říci, že tímto obdobím končí slavná éra v dějinách královského horního města. Druhá polovina 16. století přináší Kutné Hoře všeobecný úpadek, ze kterého už město nevyšlo. Král se stal rozhodujícím činitelem v kutnohorském podnikání. Působil jako těžař a tím, že odstranil celou rudokupeckou soustavu, také jako výkupce rud. Investoval do řady hutních

³ E. MATĚJKOVÁ, *Kutná Hora*. Praha 1962, s. 68.

⁴ J. KOŘAN, *Přehledné dějiny československého hornictví I*. Praha 1955, s. 90-91.

⁵ F. ORASKÝ, *Tisíc let kutnohorského dolování a mincování*. Kaňk 1985, s. 33.

⁶ J. ŠIMEK, *Kutná Hora za války šmalkaldské. Podle pramenů archivních*. *Časopis Českého muzea* 85, 1911, s. 4-21.

pokusů, aby vyřešil krizovou situaci kutnohorských dolů, všechny však byly bezúspěšné, stejně jako četná šetření domácích i zahraničních komisí snažících se zastavit úpadek dolování.⁷

Úpadek pocítila Kutná Hora snad nejvíce v kultuře. Velkolepé pozdně gotické sakrální stavby i měšťanské domy postupně chátraly. Z celkového počtu 594 domů, které v této době Kutná Hora měla, jich stále více pustlo. Příčinou byly mimo jiné i morové epidemie postihující Kutnou Horu v letech 1568, 1582 a 1599. Jen místy si cizí zbohatlíci nebo přistěhovalci, kteří se dovedli uplatnit i v době všeobecného hospodářského rozkladu, stavěli renesanční domy na parcelách vyhořelých gotických domů. Jinak přejímalo gotické město nové renesanční umění jen okrajově a i v nových renesančních článcích přežívaly stále výtvarné prvky z doby, kdy byla Kutná Hora nejsilnější, z doby pozdní gotiky.

Slavná éra horního města skončila na počátku 17. století, kdy bylo opuštěno i staročeské dolové pásmo. Tím Kutná Hora ztratila svůj dřívější hospodářský i politický význam, který si držela od svého vzniku.

1. 2. Městská správa

Specifickým rysem kutnohorské městské správy byla její souvislost se správou horní. Členy konšelského sboru bývali až do 16. století téměř pravidelně i všichni horní úředníci, především horní hofmistři, kteří zpravidla zastávali funkci primátora. V Kutné Hoře bylo 18 konšelů a ti, kteří přicházeli do úřadu purkmistra, se nazývali zvláštní německou zkomoleninou *šepmistry* (ze Schöpffenmeister). Šepmistr předsedal schůzím, u něho se děly žaloby, on uváděl ve skutek, o čem se usnesli konšelé.⁸

Jak již bylo řečeno, znamenalo 16. století pro dějiny kutnohorské městské správy kvalitativní předěl. Jedním z důsledků omezení svobod královských měst po roce 1547 bylo zřízení instituce královských rychtářů, kteří měli v městské samosprávě střežit panovníkovy zájmy politické a hospodářské. V Kutné Hoře byl první královský rychtář jmenován až v roce 1551 a stal se jím Ondřej Křivoláček. Stejně jako on byli i ostatní královští rychtáři kutnohorskými měšťany a jejich jmenování a tím koneckonců i kontrolní vliv mohla městská rada alespoň v počáteční době ovlivňovat.

Význam a funkce organizované městské správy se odrážely v městské kanceláři, která v Kutné Hoře existovala pravděpodobně již na sklonku 13. století. Vedle konšelů ji reprezentoval především městský písař, který byl znalcem

⁷ J. KOŘAN, *Přehledné...*, s. 90-91.

⁸ Z. WINTER, *Zlatá doba měst českých*. Praha 1911, s. 111-112.

práva a tudíž i hlavním pomocníkem konšelů. Kancelář měla do počátku 16. století pravděpodobně jednoho až dva a později tři písaře z řad mistrů a bakalářů pražské univerzity. Jednací řečí byla do husitských válek latina a němčina a poté až do konce 17. století čeština, i když po roce 1526 počala do městských písemností pronikat ojediněle opět němčina. V městské kanceláři se vedle vyřizování běžné písemné agendy města uskutečňovaly na základě rozhodnutí konšelů především zápisy do městských knih, tj. zápisy o majetku měšťanů, trhové smlouvy, kšafy i svatební smlouvy.

2. Pramen

2. 1. Popis pramene

2. 1. 1. Charakter svatebních smluv

Svatební smlouva byla dokumentem, který upravoval manželské majetkové právo. Majetkové vztahy manželů byly tedy předem určeny touto písemností uzavřenou před svatbou. Sepsání svatební smlouvy a námluvám předcházely zpravidla všestranný průzkum postavení a vlastností protistrany, který se soustřeďoval především na její majetek. Vlastní namlouvání začínalo tzv. vejselstvím, což znamenalo, že ženich vyslal dva své důvěrníky k rodičům vyvolené, kteří s nimi dohodli výši věna a zajištění manželky pro dobu vdovství. Potom teprve byla formálně dotázána nevěsta a sepsána svatební smlouva.⁹

Šlo bezesporu o dokument velmi důležitý, o čemž svědčí i množství, v jakém se dochovalo. Pro období 1550-1600 se v kutnohorském archívu uchovalo celkem 259 svatebních smluv. Z toho 118 ve formě volné listiny a 141 formou zápisu do knihy svatebních smluv. Nejstarší smlouva pochází z roku 1552 a byla zapsána do knihy, nejmladších smluv (tj. z roku 1600) je 14, z toho 9 v knize a 5 na listinách. Nejvíce smluv je z roku 1584, kdy jich bylo zapsáno 19. Na osmdesátá léta vůbec připadá nejvyšší počet dochovaných smluv - 33 %, nejméně zápisů - 6 % - pochází z padesátých let.

Všechny smlouvy jsou psány česky - novogotickou kurzívou, jen jedna je německá, psaná kurentem.¹⁰ Rozsah smluv je různý. Nejobsáhlejší smlouvy jsou rozepsány na dvou listech (tj. 4 stránky formátu A4), nejkratší mají délku půl stránky. Nejvíce se vyskytuje rozsah jedné stránky.

⁹ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962, s. 92.

¹⁰ SOKA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 5357.

Tabulka 1 Počet kutnohorských svatebních smluv podle doby jejich sepsání

Typ zápisu	1550-1590	1561-1570	1571-1580	1581-1590	1591-1600
Celkem	17	52	46	86	58
z toho v knize	3	29	33	45	31
listinný	14	23	13	41	27

Mezi svatebními smlouvami v knize a na listinách je na první pohled patrný rozdíl. Zatímco v knize jsou zápisy stručnější, smlouvy na volných listech se vyznačují složitější textací a v některých případech i ozdobným písmem v čele dokumentu. Na čtyřech listinách se dokonce objevily jedna či více přitištěných pečetí. Důvody, proč byla pečeť připojena, jsou různé. Jednak mohla pečeť figurovat jako důkaz propuštění z poddanství feudální vrchnosti,¹¹ nebo šlo o pečeť městskou.¹² Rozdíl mezi svatebními smlouvami v knize a na listinách je dán zajisté tím, že v knize nalezneme téměř výhradně smlouvy mezi poddanými, zatímco na listiny sepisovali své smlouvy kutnohorští měšťané.

Co se týká obsahu, mají zápisy na listinách i v knize svatebních smluv do jisté míry ustálený, schematický charakter. Každá jednotlivá smlouva, v pramelech běžně zmiňovaná v plurálu jako „svatební smlouvy celé a dokonalé“, obsahuje přesnou dataci, místo uzavření, jména zástupců obou zainteresovaných stran, jejich majetkové vyrovnání, často jména svědků. Je pravidlem, že čím bohatší osoby sňatek uzavíraly, tím opatrnější, složitější a přesnější byla formulace, týkající se majetkových vztahů. Pokud se písaři do textu vloudila chyba, nebo jestliže chtěl zápis opravit, použil vsuvky, popřípadě daný úsek škrtnul. To provedl ale vždy tak, aby i pod škrtem bylo původní text vidět.

2. 1. 2. Datace

Doba uzavírání svatebních smluv byla pravděpodobně libovolná. Dělo se tak každý den v týdnu, tedy i v neděli. Přestože jsem se bližší časovou informací, přesnou hodinu nebo část dne, ze smluv nedozvěděla, je pravděpodobné, že zápis smluv nebyl časově omezen na dobu výročních soudů či na jiné „úřední hodiny“. Záznam o datu sepsání nechyběl v žádné smlouvě.

2. 1. 3. Místo uzavírání smluv

O místě, kde byly svatební smlouvy uzavírány, podávají zprávu především dokumenty sepsané na vesnici. Jde o většinu smluv poddaných, v nichž se

¹¹ Tamtéž, č. 3745.

¹² Tamtéž, č. 4003.

objevují ve velké míře jména vsí královského města Kutné Hory,¹³ ale i jiných panství.¹⁴ Sepisování svatebních smluv na venkově probíhalo za přítomnosti spoluradních města Kutné Hory, kteří byli při takových příležitostech do jednotlivých vsí vysíláni.¹⁵

U svatebních smluv měšťanů převládalo jako místo uzavření město Kutná Hora. V mnoha případech ale zmínka o místě vzniku smlouvy chyběla. To bylo podle mého názoru způsobeno skutečností, že smlouvy byly sepsány v Kutné Hoře, odkud pocházely obě strany, a tento fakt písař jako samozřejmost do smlouvy neuvedl.

Vedle Kutné Hory jsem v pramenech narazila i na jiná královská města, v nichž byla svatební smlouva sepsána. Byly to Kolín nad Labem, Hradec nad Labem, Čáslav a Nový Bydžov.¹⁶ Ve všech těchto případech pocházela z výše uvedených míst nevěsta a ženich byl měšťanem z Kutné Hory. Tato skutečnost mě dovádí k závěru, že svatební smlouvy byly sepsávány v bydlišti nevěsty, což ostatně potvrzuje i většina smluv poddaných.

Bližší informace o místě sepsání svatební smlouvy přinesly sporadické poznámky, uvádějící vždy jako místo uzavření smlouvy dům rodičů panny nevěsty.¹⁷ Pokud je místo sepsání ve svatební smlouvě uvedeno, stojí většinou v závěru zápisu, výjimečně v čele u datace.

2. 1. 4. Strany a jejich zástupci

Svatební smlouva je dokumentem oboustranně závazným. Jde o projev vůle dvou stran směřující k tomu, aby každá z nich byla té druhé k něčemu povinna. Obě strany mají proto ve smlouvě stejnou roli. Co všechno o nich svatební smlouvy vypovídají?

Základní informace, získatelná ze svatebních smluv, je jméno obou zúčastněných stran - tj. ženicha a nevěsty. Jelikož bylo křestní jméno v té době považováno za hlavní, nebylo řídkým jevem, že stálo ve smlouvě bez příjmení. Ve většině případech ale již bylo příjmení ke křestnímu jménu připojeno. Bylo

¹³ Jako místo uzavření smlouvy byly uvedeny následující vesnice: Poboř, Poličany, Neškaredice, Lošany, Lošánky, Hořany, Přitoky, Újezdec, Veletov, Zibohlavý. Přehled o poddanských vesnicích kutnohorského panství ve druhé polovině 16. století lze získat z práce F. A. SLAVÍKA, **Panství Kutnohorské**. Kutná Hora 1882.

¹⁴ Vsi Kbel, Kořenice, Nebovidy, Břežany.

¹⁵ O přítomnosti šepmistrů a spoluradních některé zápisy přímo informují, např. SOkA KH, fond AMKH, *Kniha svatebních smluv*, F 10, G2, G4.

¹⁶ SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 3624, 4871, 5258/A, 4308.

¹⁷ Např. tamtéž, č. 3998.

však ještě neustálené, takže sledovat rodinná pouta a svazky podle příjmení nebylo leckdy možné. Otec a syn nemusel vždy nést stejné příjmení a právě tak matka se synem či s dcerou se nutně nemuseli v příjmeních shodovat.

Vedle jména jsem ve smlouvě v některých případech našla i zmínku o povolání novomanželů. U žen se zaměstnání zaznamenávalo pouze výjimečně: jedna nevěsta byla krčmářkou, jedna kuchařkou a jedna děvečkou. Co se týká zaměstnání mužů, vyskytovaly se zápisy nepravidelně, spíš ojediněle.

Dalším údajem, kterým svatební smlouva přibližuje zúčastněné osoby, je zpráva o jejich „bydlišti“. V našem případě se jednalo především o Kutnou Horu a její panství. Samozřejmě byly uzavírány i sňatky „přespolní“. Šlo většinou o případy, kdy si kutnohorský měšťan dovezl nevěstu z jiného města.

Kromě informací o samotném ženichovi a nevěstě poskytují kutnohorské svatební smlouvy i stručné zprávy týkající se nejbližší rodiny novomanželů. U mladých lidí jsou to jména rodičů nebo alespoň jednoho z nich, u vdov jméno zemřelého manžela. Starší, finančně samostatní muži stojí ve smlouvě bez zmínky o jejich bývalé rodině.

Tímto se dostáváme také k otázce zastoupení jednotlivých stran při sepišování svatební smlouvy. Zde se nabízejí dvě varianty. Tou první a častější je, že strany vystupují při uzavírání smluv osobně. Tato situace nastává zcela samozřejmě u mužů, kteří se nepočítají mezi mládence a vstupují pravděpodobně do druhého či dalšího manželství. Platí ovšem také pro ženy - vdovy. I ony podnikají běžně všechna jednání úplně samostatně. Setkala jsem se ale v pramenech i s případy, kdy byly vdovy zastoupeny. Šlo vesměs o zastoupení poručníky, které předem určili nebožtíci a kteří nebyli přesně charakterizováni. Výjimku tvořilo zastoupení Reginy, vdovy po Matoušovi z Přitoky, která byla při uzavírání svatební smlouvy s Pavlem Krulišem zastoupena svým synem, což je pravděpodobně případ dost ojedinělý.¹⁸ Zastoupení bylo běžné i u mládence a naprosto nevyhnutelné u panny. Ti byli zastoupeni poručníky, kteří se většinou počítali do příbuzenstva. Nejčastěji zastupoval své dítě otec, pokud byl již mrtev, tak matka.

2. 1. 5. Svědci

Svědci jsou osoby zvláště vyzvané k účasti na určitém právním jednání, aby potom v případě potřeby mohly o něm vydat svědectví. Svědci svatebních

¹⁸ SOkA KH, fond AMKH, *Knihy svatebních smluv*, A9.

smluv tvoří zvláštní kategorii, kdy nevystupují všichni společně jako svědci smlouvy vůbec, ale ve dvou stranách (svědci ženichovi a svědci nevěstiny).¹⁹

Ve svatebních smlouvách města Kutné Hory se hovoří přímo o svědcích, dále o smlouvcích, nebo o přátelích ze strany nevěsty a ženicha, kteří byli při sepsání smlouvy přítomni. Počet a význam svědků stoupal spolu s majetností a důležitostí osoby vstupující do manželství. U svatebních smluv poddaných vystupují jako svědci dvě až tři osoby, často je však pouze uvedeno, že se smlouvy staly „ve váze obecný“.²⁰ Ve svatebních smlouvách uzavíraných měšťany či erbovními měšťany vystupoval vždy vyšší počet svědků - okolo deseti osob, často i sedmnáct či osmnáct svědků.²¹

Na místě sepsání smluv dosvědčovali přátelé ženicha a nevěsty, radní či spoluradní města Kutné Hory. Uváděni byli vždy na konci smlouvy, většinou ve dvou sloupcích podle stran,²² nebo také dohromady.²³ Jedenkrát se dokonce objevilo rozdělení podle pohlaví svědků.²⁴ Jména svědků byla zapsána rukou písaře, na některých smlouvách stvrdili přítomní své svědectví podpisem.

3. Instituce věna

3. 1. Otázka terminologie

Jednou z nejdůležitějších informací, kterou svatební smlouvy poskytují, je určitá peněžní hodnota, s níž obě zúčastněné strany smlouvy do manželství vstupují. Otázka, jak tuto hodnotu přesně pojmenovat, se ukázala být do jisté míry svízelná. V pramenech a literatuře se setkáme se třemi termíny: věno, výbava a obvěnění. Co všechno vlastně tyto názvy zahrnují?

Jedno možné vysvětlení podává Klabouch, podle nějž žena sňatkem přecházela do rodiny mužovy a získávala nárok na výživu a dědictví. Zato dostávala od rodičů *výbavu*, tj. drobné věci pro svou osobní potřebu (šaty, prádlo, šperky apod.) a *věno*, větší, často nemovitý majetek, který rodina dívčina poskytovala muži, jako pomoc na úhradu břemen manželství a který přecházel do jeho vlastnictví. Manžel, který věno přijal, byl zato povinen zřídit manželce *obvěnění*, tj. majetek, který manželku hmotně zajišťoval pro případ

¹⁹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963. s. 289.

²⁰ Např. SOkA KH, fond AMKH, *Knih svatebních smluv*, G2.

²¹ Např. tamtéž, *Aktová sbírka*, č. 5597 a 3999.

²² Např. tamtéž, č. 1329.

²³ Tamtéž, č. 2191.

²⁴ Tamtéž, č. 3999.

vdovství. Obvňování zůstávalo ve vlastnictví mužově a teprve v případě jeho smrti přešla jeho držba na vdovu, která z něho pobírala užítky.²⁵

Poněkud odlišného výkladu se dostane v práci Vladimíra Procházky.²⁶ Ten kromě výše uvedených tří termínů upozorňuje na další výrazy vyjadřující vybavení dcery či syna do manželství. Jako běžné označení pro vybavení syna uvádí Procházka termín „*pomoc*“, řidčeji pak „*věno*“ a „*věnití*“. Mezi pojmenování pro vybavení dcery patří v první řadě „*věno*“, méně často „*výprava*“, nebo jako u synů „*pomoc*“, německy „*Aussatz*“. Autor však poukazuje také na to, že vybavení dcery není mnohdy v pramenech označováno žádným termínem. V tomto případě je nahrazeno konkrétním výčtem jednotlivých předmětů dávaných pro případ sňatku.

Z těchto právě uvedených pojmů vyplývá, že Procházka nečiní rozdíl mezi výbavou a věnem. Rovněž hranice mezi věnem a obvňováním mu splývají. Jestliže žena přinese do statku určité věno (tj. obvňování od rodičů), získává pro případ vdovství nárok na určité plnění z pozůstalosti (tj. obvňování ze strany manžela). Jak Klabouch, tak Procházka připomínají ve svých studiích také tzv. *jitrní dar* (*Morgengabe*) jako určitý druh obvňování, poskytovaný manželem ženě ráno po svatební noci. Tuto instituci ponechávám stranou, neboť jsem zmínku o ní nenalezla v žádné ze smluv.

Hodnoty, které byly do manželství vnášeny, mají různá označení také v případě kutnohorských svatebních smluv z druhé poloviny 16. století. Žena přinášela do domácnosti nejčastěji „*vejpravu*“.²⁷ V několika případech také „*vejchystu*“.²⁸ Oba termíny vyjadřují totéž co pojem výbava.²⁹ O tom nás může přesvědčit i to, že „*vejprava*“ ani „*vejchysta*“ neměly ve svatebních smlouvách formu peněžitého daru, ale určitého množství věcí konkrétní finanční hodnoty.

²⁵ J. KLABOUCH, *Manželství ...*, s. 72.

²⁶ V. PROCHÁZKA, *Česká ...*, s. 392-394, 412-416. Přestože se autor zabývá pouze poddanskými svatebními smlouvami, je jeho práce velmi dobře použitelná, neboť právě poddanské smlouvy tvoří více než polovinu ze všech prostudovaných smluv a také proto, že při zpracování otázky poddanských svatebních smluv autor vycházel z městského práva.

²⁷ SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 2148: *jmenovaná Anna dala jest a dává jemu Janovi za manželku a po sobě věnuje vejpravy do dne a do roka na schválení lidské za 100 kop grošů českých.*

²⁸ SOkA KH, fond AMKH, *Kniha svatebních smluv*, A3: *Kateřina se dává Říhovi za manželku a po sobě vejchysty za 40 kop grošů českých věnuje.*

²⁹ O termínu „*vejchysta*“ se zmiňuje Emanuel LEMINGER ve svém příspěvku **Staročeská slova a úsloví**, *KPDVČ IV*, seš. 1-4, 1932, s. 43. „*Vejchystu*“, kterou spojuje s první polovinou 18. století, označuje jako synonymum pro výbavu nevěst. Ze zápisu studovaných svatebních smluv je vidět, že tento termín byl znám již mnohem dříve.

Co se týče termínu „věno“, ten se ve smlouvách vyskytuje jen velmi řídko, a to pouze jako synonymum pro „vejpravu“.³⁰ Pokud nevěsta přinášela do manželství hotové peníze, bylo to ve smlouvě zdůrazněno,³¹ ale žádný zvláštní termín nebyl pro tuto hotovost použit. V německy psané smlouvě žena dává svému muži „*Heiratguett*“.³² Přesné pojmenování hodnoty, kterou do svazku manželského přináší muž, nebylo ani v jedné smlouvě uvedeno. Jako protihodnotu manžel ženě „*urukuje*“³³ za určitou sumu, nebo jí ji „*věnuje*“³⁴ či „*obvěnuje*“.³⁵ Nejčastěji se objevuje, že muž „*zjistil*“,³⁶ „*zaručil*“,³⁷ „*zaručiti má*“,³⁸ „*vručil*“³⁹ jistou hodnotu. Jde zde vždy o instituci obvěnění.

Z výše popsaných příkladů lze sledovat, že hodnota, se kterou partneři do manželství vstupovali, mohla nést různá označení. Ve své práci si nekladu za úkol přesně definovat a systematizovat tyto hodnoty. Mým cílem je jejich srovnání. Proto jsem se rozhodla pro větší přehlednost používat ve své práci termínu *věno*, nehledě na to, zda ho přináší žena či muž a co obsahuje. Za věno pokládám tu hodnotu, která byla do manželství vnesena hned ode dne podepsání smluv, nebo do roka a do dne, jak také smlouvy zdůrazňují. Po roce a po dni se vztah manželů mění.

3. 2. Smlouvy bez hodnoty věna

Jak jsem se již zmínila, výše věna je jeden z hlavních údajů, který lze ze svatebních smluv čerpat. Vždyť právě majetkové vyrovnání manželů bylo důvodem sepsání takového dokumentu. Zprávy o věnech jsem bohužel nenalezla ve všech smlouvách v takové formě, která by umožňovala jejich statistické zpra-

³⁰ SOkA KH, fond AMKH, *Knih svatebních smluv*, A5, A6.

³¹ SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 1616: *táž panna Kateřina dává se témuž panu Lorencovi k stavu svatému manželskému za manželku a po sobě jemu jmenuje a dává vejpravy na schválení lidské za 1000 kop gr. čes., a k tomu hotovejch 100 kop gr. čes.*

³² SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č.5357.

³³ SOkA KH, fond AMKH, *Knih svatebních smluv*, A5.

³⁴ SOkA KH, fond AMKH, *Knih svatebních smluv*, M9: *a proti tomu Jakub Tvrzský věnuje jí 60 kop gr. čes.*

³⁵ SOkA KH, fond AMKH, *Knih svatebních smluv*, L5.

³⁶ SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 3227: *pan Václav též do dne do roka jakožto mládenec panně v stavu rovný tolikež 70 kop gr. čes. na všem a všelikým statku svým, kterež má a neb jmíti bude, zjistil jest a těmito smlouvami svadebními zjišťuje.*

³⁷ SOkA KH, fond AMKH, *Knih svatebních smluv*, E2 : *zaručil otcem svým 20 kop gr. čes.* Vedle otců plní tuto funkci velmi často rukojmí.

³⁸ SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 2148.

³⁹ Tamtéž, č. 1329.

cování. Bylo to v případech, kde byla instituce věna zcela opominuta, nebo kde bylo věno naopak konkrétně rozepsáno do jednotlivých předmětů, což znemožňovalo určit jeho peněžní hodnotu. Tyto situace nastaly ve 157 případech z celkového počtu 259 svatebních smluv, tj. z 518 zúčastněných osob.

Svatební smlouvy první skupiny, v nichž nebyla instituce věna vůbec zmiňována, vyjadřují majetkové vyrovnání jen velmi stručně. Často se vyskytují formulace typu „dává se se vši spravedlností“, „se vším statkem“, „se vši spravedlností a statkem“, „se vším“, „bere na všechnu svou spravedlnost“, „bere do statku“, „bere k sobě“, „bere na třetinu statku svého“, „bere na celý podíl“, „přijímá na třetinu“, „slučuje svůj statek s jejím“, „spojil ji se svým movitým i nemovitým statkem“. V těchto případech ovšem většinou následuje výminka, která majiteli statku ponechává k dispozici určitou částku - „z toho všeho X kop grošů českých vymínuje a v moci své ponechává“, „krom X kop grošů českých“. Smlouvy psané tímto způsobem mívají velmi jednoduchý ráz a vyskytují se především u chudších poddanských usedlostí či měšťanů. Dá se tak odhadnout podle výše výminky, která v těchto smlouvách většinou nedosahuje sumy vyšší než 30 kop grošů českých. Jen zcela ojediněle se setkáme s hodnotou větší, jako je 50, 60 či 100 kop grošů českých.

Zajímavou výjimku tvoří dvě smlouvy, které potvrzovaly sňatek značně majetných párů. Prvá z nich pochází z roku 1595 a je uzavřena mezi „slovutným panem“ Řehořem Vodičkou a „pocivou paní“ Reginou, vdovou po panu Janovi Záborském.⁴⁰ Ta si ze všeho svého majetku (ať již na hotovosti, zlatu, domech, lukách či zahradách) vymínila tisíc tolarů.⁴¹ Pan Řehoř Vodička si ve své moci ponechal, poté co zaopatřil obě své děti, tři sta kop míšeňských grošů.⁴² Pokud srovnáme výši těchto výminek s cenami věn, zjistíme, že kdybychom je mezi věna zařadili, získalo by se tak druhé a deváté nejvyšší věno. Druhá smlouva byla sepsána roku 1597 a figurují v ní pan Augustin Šmilaur ze Šmilova a panna Judita, dcera zemřelého Jana Hádlera.⁴³ Pan Augustin si zanechal ze svého majetku dva tisíce kop. Ve smlouvě není bohužel uvedeno jakých grošů, v každém případě se ale jedná o sumu nejvyšší, jaká byla v kutnohorských svatebních smlouvách zapsána mezi lety 1550-1600. Judita si ponechala k vlastní potřebě doly v Šelu. Vymínování nemovitého majetku bylo záležitostí spíš neobvyklou.

⁴⁰ Tamtéž, č. 4977.

⁴¹ 1000 tolarů = 50 kop grošů českých.

⁴² 300 kop míšeňských = 150 kop grošů českých.

⁴³ SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 5255.

Kromě dolů v Šelu byla vymíněna pouze v jednom případě zahrádka.⁴⁴ Movitý majetek se také zanechával k vlastní potřebě zřídka a to ještě výhradně u žen.⁴⁵

Vyšší výpovědní hodnotu měly smlouvy, v nichž bylo věno zmiňováno, ovšem bez cenové relace. Šlo o výčet jednotlivých předmětů, které žena či muž do manželského svazku vnášeli. Tato forma zápisu by umožňovala získání určitého obrazu každodennosti té doby. Bohužel jsem se s tímto způsobem zaznamenávání věna setkala v tak nízkém počtu, že dělat širší závěry by bylo nesmyslnou činností.⁴⁶ Jen pro zajímavost bych uvedla pár údajů. Rozepisované věno se vyskytovalo u žen i u mužů. Zatímco manželky s sebou přinášely především šaty, ložní prádlo, nádobí, klenoty a dobytek, u mužů jsem se setkala s domem, se svršky po předešlé manželce a dokonce se starým stavem.

Určitou kuriozitu tvoří svatební smlouva z roku 1565,⁴⁷ která je psána vtipnou formou. Nejde o klasickou svatební smlouvu, ale o její napodobeninu pravděpodobně za účelem pobavení veřejnosti při nějakém svátku.

3. 3. Smlouvy s cenovým ohodnocením věna

Do této kategorie jsem začlenila svatební smlouvy, v nichž písař vyjádřil přesnou hodnotu věna. Výše věna byla ve většině případech udána v kopách českých grošů. Ojedinele se objevily i míšeňské groše a jedenkrát tolary. V německé svatební smlouvě bylo věno vyjádřeno v guldenech. Pro přehlednost jsem všechny tyto měnové jednotky převedla na převládající kopy české.⁴⁸

Tabulka 2 Snoubenci podle výše věna

Výše věna (v kopách českých grošů)	Počet osob
0-10	27
11-50	195
51-100	103
101-500	35
501 a více	1
neudáno	157
celkem	518

⁴⁴ Tamtéž, s. 2249.

⁴⁵ Jednalo se zpravidla o svršky, nádobí a ložní prádlo.

⁴⁶ Na konkrétní výčet věcí jsem narazila pouze v sedmi případech.

⁴⁷ SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 5140.

⁴⁸ Převod měnových jednotek se opírá o práci J. POŠVÁŘE, *Měna v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1977.

Za schůdnou cestu, která umožňuje vytvořit si alespoň přibližnou představu o výši věn v Kutné Hoře druhé poloviny 16. století, považují rozdělení jednotlivých účastníků svatebních smluv do několika skupin podle výše hodnoty, kterou do manželství přinesli, a srovnání rozsáhlosti těchto skupin.

První skupina zahrnuje jednotlivce s věnem nepřesahujícím 10 kop. Jedná se o 27 osob. Úplně nejnižší suma, se kterou jsem se ve smlouvách setkala, byly 2 kopy českých grošů. Nejčastější v této kategorii je věno ve výši rovných deseti kop (16 případů). Ti, kteří do manželství přinesli majetek v hodnotě 11-50 kop českých grošů, se stali reprezentanty druhé a zároveň nejpočetnější skupiny. Bylo jich celkem 195, z toho 58 krát se přineslo věno v ceně rovných 50 kop, což je vůbec nejfrekventovanější částka ve svatebních smlouvách. Třetí skupinu, 51 až 100 kop grošů českých, tvoří v souhrnu 103 jednotlivců. Nejvyskytovanějším obnosem je sto kop (41 případů). To svědčí o skutečnosti, že si naši předkové libovali v „kulatých“ číslech. Vždyť ze všech cifer vyjadřujících cenu věna tvoří 96 % násobky pěti. Dokladem je i další skupina v rozmezí 101-500 kop, kde se jako nejčastější suma objevuje 200 kop grošů českých, a to ve čtrnácti případech z pětatřiceti.

Částku 500 kop překročila jen jedna osoba. Šlo o urozeného pána Jakuba Holého Šotnovského ze Závořic, tehdejšího primátora města Kutné Hory. Ten roku 1585 pojal za manželku paní Mariannu z Krásné Hory, vdovu po kutnohorském měšťanovi Pavlu Radešinském. Věno paní Marianny není ve smlouvě udáno, jisté však je, že pan Jakub Šotnovský obvěnil svou manželku sumou 1 000 kop českých grošů.⁴⁹ Tato ojediněle vysoká částka svědčí o značném bohatství pravděpodobně obou manželů, s jistotou alespoň o velkém majetku pana Jakuba Šotnovského ze Závořic. Jeho váženost dokazuje i neobvykle velký počet svědků - „slovutných a urozených pánů“, v jejichž přítomnosti byla svatební smlouva sepsána. Mezi sedmnácti jmény najdeme mimo jiné pana Mikuláše Vodňanského, císařského rychtáře města Kutné Hory, pana Tomáše Bulovského z Krásné Hory, císařského rychtáře města Kouřimi či pana Jana Salavu Staršího z Lípy a na Oumoníně, hejtmana kraje čáslavského. Nicméně jde o případ spíše výjimečný, průměrná výše věna se totiž pohybovala kolem 64 kop českých grošů.

Co se věna týká, nabízí se vedle jeho výše i další zajímavá otázka: Jaký byl poměr mezi hodnotou, kterou do manželství přinesla žena, a tou, kterou vnesl

⁴⁹ SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 3749.

muž? Obvēnil ťenich svou nevěstu stejnou částkou, jakou mu ona do statku přinesla, nebo od něj dostala něco „navrch“?

Procházka o tomto druhu obvēnění píše, ťe jeho výše se pohybuje přibližně na dvojnásobku, občas i přesném dvojnásobku peněz. Dále uvádí, ťe hojný je trojnásobek peněz, a protože jej prameny nazývají dvojnásobkem, vznikl zřejmě ze skutečného dvojnásobku tak, ťe se vedle něho ťeně vracelo to, co při sňatku na usedlost přinesla. Zmiňuje dokonce i čtyřnásobek.⁵⁰ Klabouch k tomuto problému poznamenává, ťe u nás v zemském právu se dávalo „třetinou výš“, tj. 250 % věna.⁵¹

Z pramenů, které jsem měla možnost prostudovat, se ukázala jiná skutečnost: 65 % všech kutnohorských svatebních smluv, jeťž konkrétně zmiňovaly výši věna, vykazují rovnost mezi hodnotou, kterou ťena do manželství vnáší, a tou, kterou za to od muže dostane obvēněním. Vše funguje na následujícím principu: ťena se do roka a do dne manželovi dává s věnem určité ceny, ten jí naproti tomu obvēňuje toutěťž sumou, a to takovým způsobem, ťe pokud by on do roka a do dne zemřel, dostane ona své věno nazpět a k tomu tu sumu, kterou jí on zaručil. Jestliže naopak zemře první ona, má její věno „pokojně“ zůstat při něm. Zbývajících 35 % smluv zahrnuje smlouvy, ve kterých každý z páru vstupoval do „stavu Svatého Manťelství“ s jinou hodnotou. Hlavní příčinou této nerovnosti byla v polovině případů okolnost, ťe šlo o sňatek vdovce s pannou nebo vdovy s poctivým mládencem.

Další skupinu tvořily smlouvy, u nichť sice nebylo zcela jasné, ťe jde z jedné strany o druhý sňatek, existovala však reálná možnost, ťe tomu tak bylo. U jednoho z páru bylo zapsáno, ťe se jedná o pannu či mládence u druhého ale pí-sař nevedl ťádnou poznámku o jeho současném „stavu“, nebo se omezil na titul „pan“, což také nedovolí rozpoznat, zda jde o vdovce či mládence. Poslední řadu tvoří případy, kdy je ve věnu rozdíl, aniť by se očividně jednalo o satisfakci. U těchto smluv je ale rozdíl mezi oběma hodnotami většinou tak nízký, ťe bych spíše usuzovala na snahu o přibližnou rovnocennost obou částek.⁵²

Pozornost vzbuzuje svou neobvyklostí jedna ze smluv vyjadřující různost v přinášených hodnotách. Partnery při ní jsou Dorota Křesťánková, zastupovaná svou matkou Ludmilou, a Pavel, syn Jana Brunů. Ludmila si zde stěžuje, ťe Jan Bruna „předstíraje chudobu a nemoťnost svou proti takové vejpravě za 20 kop

⁵⁰ V. Procházka, *Česká ...*, s. 392-393.

⁵¹ J. Klabouch, *Manťelství ...*, s. 72.

⁵² SOKA KH, fond AMKH, *Knih svatebních smluv*, A5.

grošů českých ručiti a po témže Pavlovi, synu svému jen 2 kopy obviňuje“. Jakou nelibost a nedůvěru takové chování u Ludmily vzbudilo, dosvědčuje poznámka, že kdyby Dorota zemřela, všechna její výbava musí být navracena zpět Ludmile, až na 2 kopy grošů, ty si z ní Pavel může ponechat.

S termínem „třetinou výš“ jsem se setkala v pramenech pouze jednou. Šlo o smlouvu panny Anny Vodičkové, dcery ministra pana Jana Vodičky Horažďovického, měšťana a senátora Hradce nad Labem s urozeným panem Mikulášem z Řásné, sousedem města Kutné Hory. Anna Vodičková dostává od otce do roka a do dne 50 kop českých grošů a pan Mikuláš jí za to „podle dobrého obyčeje a zvyklosti města Hradce třetinou vejš, to jest 75 kop, též do dne a do roka obvěňuje, a nadto výše vděčen jsa toho počestného spříznění z lásky kterou k ní panně Anně jakožto své nejmilejší má 125 kop gr. č. přidává“.53 Jde opět o případ výjimečný a zvláštní hlavně z toho důvodu, že v jiné svatební smlouvě, v níž jeden z účastníků také pochází z Hradce nad Labem, není o obvěnění „třetinou výš“ ani zmínka.54

Pokud shrneme vztah mezi hodnotami vnášenými do manželství ženou a mužem, jak se jeví z kutnohorských svatebních smluv v rozmezí let 1500-1600, zjistíme, že ve většině případů byly hodnoty vyrovnané. Dvojnásobné obvěnění se objevuje v případech, kdy s jistotou nebo s velkou pravděpodobností šlo o svazek „nerovný“ (tj. svazek, kdy jeden ze snoubenců byl ovdovělý). Trojnásobek či dokonce čtyřnásobek se v pramenech vůbec nevyskytoval.

Poslední instituce týkající se věna je tzv. *vybytí*. K vybytí docházelo poskytnutím určité majetkové hodnoty místo dědického podílu, jestliže některé dítě ještě za hospodaření otcova opouštělo rodinné majetkové společenství.55 Uzavřením sňatku tato situace nastala. Vstupem do stavu manželského tak vybytý jedinec ztrácel nárok na dědický díl. Žena tak vyplacením věna pozbývala právo na dědictví ve své rodině.56

Termíny „výbyt“ či „vybytí“ ve studovaných svatebních smlouvách nebyly. Naopak se v některých pramenech vyskytovaly formulace jako „lásky neodjímá, ale dílu na statku svým ji zanechává“,57 a „od statku svého neoddluje“,58 „lásky otcovský od ní neodjímá, aby dílu měla“.59 Takovýto zápis ale

53 SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 4871.

54 SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 4086.

55 V. PROCHÁZKA, *Česká ...*, s.461.

56 J. KLABOUCH, *Manželství ...*, s. 72.

57 SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č.1615.

58 Tamtéž, č. 3622.

také nebyl příliš častý, obsahovalo jej pouze 27 smluv. Vyskytoval se častěji u žen. Výhradně se však týkal osob, vstupujících do prvního manželství.

Důvodem, proč se instituce vybytí ve smlouvách nevyskytovala a objevovala se pouze její negace, mohla být skutečnost, že šlo o instituci pevně zakotvenou a samozřejmou, která již nemusela být zdůrazňována. Naopak bylo podtrženo, když někdo tuto instituci porušil.

Vztah mezi rodiči a dětmi ujasňují některé další poznámky ve svatebních smlouvách. Jsou to zprávy, že rodiče nechají mladé novomanžele bydlet u sebe,⁶⁰ nebo jim nějakou nemovitost zakoupí.⁶¹ Tento úkol si berou na svá bedra většinou rodiče ženicha a podmínkou k takovému daru bývá poslušnost dětí.⁶²

3. 4. Město a venkov

Mnoho historických prací se snaží ukázat, že hospodářský rozkvět měl v 16. století příznivé důsledky především pro selské obyvatelstvo. To, i když poněkud skličováno z hlediska osobní svobody, sílilo hospodářsky. Doklady o tom můžeme nalézt například v práci Kamila Krofty.⁶³ Ten připomíná četná usnesení českých předbělohorských sněmů, která zakazují selským ženám nosit drahocenné šaty, zlaté čepce a podobné přepychové předměty. Vedle těchto zákazů, vydávaných proti přílišné selské nádheře v oděvu, jsou zde zmiňovány i jiné známky poměrného blahobytu, jako je běžný výskyt veřejných lázní na vsích nebo vrchnostenské předpisy o stravě pro čeledí.⁶⁴

O výhodném postavení sedláků se můžeme dozvědět i ze selských inventářů z doby předbělohorské, které zpracoval František Hrubý.⁶⁵ Gruntovní knihy ukazují, že grunty byly při úmrtích hospodářů zaplacený a dluhy že nejsou časté. Hrubý dokonce připomíná i výskyt slušných peněžních hotovostí. Že so-

⁵⁹ Tamtéž, č. 3529.

⁶⁰ SOkA KH, fond AMKH, *Knihy svatebních smluv, E2: mají do příbytku Matouše a jeho ženy Ludmily přijíti.*

⁶¹ Tamtéž, D1 : *má jim Jiřík koupit živnost.*

⁶² SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka, č. 3622: budou-li se oni manželé k němu jakožto otci svému s náležitou uctivostí dobře a pokojně chovati, jeho sobě vážiti a šetřiti.*

⁶³ K. KROFTA, *Dějiny selského stavu.* Praha 1949, s. 158-160.

⁶⁴ Tamtéž, s. 160: *V první polovině XVI. stol. řády vrchnostenské předpisují, že se čeládce mají drobné ryby, bělice a okouni dávat k jídlu místo masa, a to tak, že když u oběda maso mají, aby u večeře místo masa dostávali ryby. O sto let později dostávala čeládka jen režnou mouku, vejražku na kaše, hrách a ječmen na kroupy, zelí, řípu a plané ovoce.*

⁶⁵ F. HRUBÝ, *Selské a panské inventáře v době předbělohorské.* *Český časopis historický* 32, 1927, s. 21-59, 263-306.

ciální poměry a životní úroveň našich sedláků v 16. století nebyla nízká, může ukázat i nahlédnutí do selské domácnosti, jak ji lze podle inventářů poznat.⁶⁶

Termínem „selský blahobyt“ vystihuje situaci sedláků v předbělohorských Čechách Josef Pekař.⁶⁷ Tento blahobyt odůvodňuje stoupáním cen půdy a hospodářských plodin a klesáním ceny peněz. To způsobilo, že „sedláci byli proti vrchnostem ve výhodě větší a větší, vedlo se jim lépe a lépe“.⁶⁸

A konečně také Josef Petráň ve svém pojednání o zemědělské výrobě druhé poloviny 16. a počátkem 17. století dospěl k názoru, že se rentabilita středních a velkých poddanských zemědělských podniků i velkostatků zvyšovala. Tento závěr založil na rozboru cenového a mzdového vývoje právě ve středních Čechách (Kolínsko, Kutnohorsko, Čáslavsko, Praha).⁶⁹

Pokud bychom tedy předpokládali, že majetkové poměry selského stavu v druhé polovině 16. století byly příznivé, nabízí se otázka, zda byly natolik dobré, aby se vyrovnaly majetkovým poměrům ve městě. Jestliže by tomu tak opravdu bylo, je pravděpodobné, že by se tato skutečnost odrazila také na výši věna, se kterým příslušníci obou stavů do manželství vstupovali. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla rozdělit účastníky svatebních smluv do dvou skupin. První z nich, nesoucí označení „poddaní“, tvoří především obyvatelé venkova, v mizivém množství i malých poddanských městeček a jiní poddaní. Členové druhé skupiny, „svobodní“, náleželi do stavu vyššího - měšťanského či nižší šlechty. Rozlišení mezi měšťany a nižší šlechtou často nebylo z kusých informací, jež svatební smlouvy v tomto směru podávaly, dost dobře možné. Pro naše účely není naštěstí přesné rozlišení nezbytností. Zkoumání každodenní kultury nižší šlechty v předbělohorských Čechách naznačuje, že domácnosti drobných rytířů a erbovních měšťanů vykazují řadu shodných rysů s vrstvou středně bohatých měšťanů. Dokonce se setkáváme i s názory, že kdybychom srovnali venkovská sídla drobné šlechty a obydlí špiček měšťanů, došli bychom k výsledku, který by promluvil ve prospěch měšťanů.⁷⁰ Do této skupiny jsem

⁶⁶ Zajímavý je velký počet chovného dobytka takřka u všech gruntů: 5-6 koní, 20-24 ks hovězího dobytka, několik desítek ovcí a k tomu značně vysoký stav vepřového dobytka (inventáře se ovšem většinou týkají velkých selských usedlostí).

⁶⁷ J. PEKAŘ, **Kniha o Kosti**, díl II, Praha 1942.

⁶⁸ Tamtéž, s. 368.

⁶⁹ J. PETRÁŇ, **Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století**. *Acta Universitatis Carolinae (dále AUC) 1963, Phil. et Hist. - Monographia V*, s. 234-238.

⁷⁰ V. BŮŽEK, **Domácnosti nižší šlechty v předbělohorských Čechách**. *Acta Universitatis Purkynianae, Phil. et hist., 1, 1992*, s. 42-65. M. NEUDRTOVÁ, **Život předbělohorské šlechty na Lounsku z pohledu pramenů městské provenience**. *Tamtéž*, s. 65-74.

tedy zařadila měšťany, erbovní měšťany i nižší venkovskou šlechtu. U některých osob nebylo vůbec možné určit, zda jde o poddaného či nikoliv. Proto jsem vytvořila ještě kategorii „nerozlišené“. Z celkového počtu 361 účastníků svatebních smluv, u nichž bylo možné stanovit peněžní hodnotu věna, 208 osob spadalo do skupiny poddaných, 133 do svobodných a 20 nebylo možno rozlišit.

Tabulka 3 Rozdělení snoubenců podle sociálního postavení a výše věna

Výše věna (v kopách grošů českých)	Sociální postavení			
	celkem	poddaní	svobodní	nerozlišeno
0-10	27	23	2	2
11-50	195	141	42	12
51-100	103	39	58	6
101-500	35	5	30	-
501 a více	1	-	1	-
celkem	361	208	133	20

Poddaní nejčastěji disponovali věnem v ceně 11 až 50 kop českých grošů. Také hodnoty v rozmezí 51 až 100 kop jsou poměrně časté. Vedle částek drobnějších narazíme i na hotovost 150 kop českých.⁷¹ Průměrné věno poddaných činilo 40 kop českých grošů. Měšťané a nižší šlechta jsou zastoupeni především ve skupině od 51 do 100 kop. Objevují se ale i v kategorii nejnižší, tj. do 10 kop. Nejmenší částka vnesená do stavu manželského měšťanem byla 8,5 kop českých grošů,⁷² největší 1 000 kop.⁷³ Průměrné věno se pohybovalo okolo 105ti kop českých grošů.

Porovnáme-li hodnoty 40 a 105 kop grošů českých, což jsou průměry obou skupin, zjistíme, že i přes prosperitu sedláka nedosahuje jeho věno ani poloviny věna kutnohorských měšťanů a nižší šlechty. Zasluhu na tom jistě nese do velké míry stále i bohatost a prosperita královského města Kutné Hory. To se mohlo v druhé polovině 16. století, i přes značné problémy v oblasti hutnictví, pyšnit rušným životem a majetnými „sousedy a horníky“.

3. 5. Věno a ceny

Pokud bychom chtěli zjistit, jaká byla skutečná hodnota věna v Kutné Hoře v 16. století, musíme se také zabývat otázkou cen té doby. O cenách v Kutné Hoře přináší zprávy tamní rodák Mikuláš Dačický z Heslova a jeho před-

⁷¹ SOkA KH, fond AMKH, *Kniha svatebních smluv*, M6.

⁷² SOkA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 5357.

⁷³ Tamtéž, č. 3749.

chůdci.⁷⁴ Informace, které se v jeho Pamětech o cenách objevují, jsou sice neucelené, přesto nejsou bez významu. Nejčastěji se vyskytují zmínky týkající se koupě a prodeje nejrůznějších nemovitostí. Tak například se dozvídáme, že tvrz Lorec, kterou Ondřej Křivoláček (otec Mikuláše Dačického) roku 1559 koupil, stála 575 kop grošů českých.⁷⁵ Další zpráva popisuje prodej domu Mikuláše Dačického, který ač „velmi spuštěný“ přišel Tobiáše Podivínského na 400 kop grošů českých.⁷⁶ Ceny nemovitostí samozřejmě závisely na jejich stavu, stáří, zachovalosti a velkou roli hrálo i místo, kde se nacházely. Za statek se od konce 16. století platilo přibližně od 1400 kop míš. (tj. 700 kop českých), ceny domů byly o poznání nižší - kolem 1000 kop míš. (tj. 500 kop čes.) - i více.⁷⁷

Kompaktnější informace o cenách městských domů v Kutné Hoře lze čerpat z jiného pramene - topografie J. Fialy.⁷⁸ Podle náhodného výběru několika domů jsem zjistila, že rozdíly v jejich cenách mohou jít až do extrému. Zatímco prodejní ceny některých domů se pohybují okolo 30 kop českých grošů, jiné domy se vyšplhaly na 400 kop. Jak již bylo řečeno, závisela cena objektu na mnoha okolnostech, které z pramenu nebylo možné určit. Nicméně nejfrekventovanějšími částkami byly 100-200 kop. Neméně zajímavé jsou hodnoty dvou mlýnů v Kutné Hoře. Jde o Nový Mlýn a mlýn Hopmil. Cena prvního z nich se roku 1565 vyhoupla na 1950 kop grošů českých, Hopmil byl v roce 1562 odkoupen za 1010 kop českých.⁷⁹

Ceny nemovitostí v jiných oblastech přibližuje například Luboš Lancinger, který se věnoval studiu cen městských domů v Novém Městě nad Metují.⁸⁰ Ten uvádí, že se jejich tržebná cena v druhé polovině 16. století pohybovala mezi 130 až 450 kopami grošů českých. Pozoruhodné je srovnání s cenami kutnohorských domů. V Novém Městě nad Metují, ač v 16. století relativně malém poddanském městě, nevyskytovaly ceny do 50 kop, které byly u Kutné Hory častým jevem. Samozřejmě nelze z tohoto faktu vyvozovat širší závěry, pokud nejsou známy bližší informace o prodávaných domech.

⁷⁴ A. REZEK (ed.), **Paměti Mikuláše Dačického z Heslova**, I-II, Praha 1878-1880.

⁷⁵ Tamtéž, II, s. 24.

⁷⁶ Tamtéž, II, s. 17.

⁷⁷ Ceny nemovitostí sumarizovala Monika PIKALOVÁ, **Paměti Mikuláše Dačického z Heslova jako pramen pro poznání všedního dne v předbělohorských Čechách**. Dipl. práce, UJEP Ústí n. L. 1995, s. 53.

⁷⁸ SOKA KH, fond AMKH, *Topografie J. Fialy*.

⁷⁹ **Mlýny v Kutné Hoře**. KPDVČ, V, seš. 1-3, 1930, s. 1-15.

⁸⁰ J. LANCINGER, **K otázce studia cen městských domů v Čechách do konce 18. století (Ceny domů v Novém Městě nad Metují)**. AUC 1971, *Phil. et Hist. 1*, s. 15-121.

Výše věna byla částka proměnlivá, rozdílná u poddaných a u měšťanů. Její průměrná hodnota 64 kopy grošů českých není ve srovnání s cenami domů částka zanedbatelná. 64 kop českých tvořilo značnou část ceny měšťanského domu a nejen to, v některých případech by tato suma stačila na zaplacení menšího domu celého. Pokud se věno pohybovalo od 200 kop výš, což nastalo v 21 případě, lze hovořit o značném majetku, za který bylo možné s jistotou pořídit nevelkou nemovitost ve městě i na vesnici.⁸¹

Bylo by chybou hovořit o cenách v 16. století a nezmínit se přitom o procesu, který v tu dobu Evropu zachvátil, o tzv. cenové revoluci, projevující se prudkým, ale nerovnoměrným růstem cen. Kostlán uvádí tři periody cenové revoluce.⁸² První drahotní vlna postihla české země ve třicátých letech 16. století. Druhá začala počátkem druhé poloviny 16. století a končila léty 1571-72. Dovězení procesu cenové revoluce nastalo na přelomu 16. a 17. století. Období druhé poloviny 16. století prostupuje tedy druhá a třetí drahotní vlna.

Že neustálé zvyšování cen potravin postihlo i Kutnou Horu podává svědectví opět Mikuláš Dačický v Pamětech. Hlavní potravinou, u které autor sledoval vzrůst cen, bylo obilí. Podle Dačického se v Kutné Hoře platilo:⁸³

	1563	1578	1591
za strych pšenice	20 gr. è.	17 gr. è.	75 gr. è.
za strych žita	14 gr. è.	13 gr. è.	75 gr. è.
za hrách	22 gr. è.	14 gr. è.	90 gr. è.

V roce 1563 bylo tedy v Kutné Hoře podle Dačického ještě mnohem dražší než v roce 1578, na kterýžto rok si stěžuje jako na zlý s velkou drahotou. U roku 1591 zaznamenal Dačický skutečně obrovský nárůst cen. Shrneme-li jeho zápisky z jednotlivých let, zjistíme, že od roku 1563 do roku 1591 stouply ceny pšenice o 275 %, žita o 436 % a hrachu o 409 %. Přitom rok 1578 byl provázen určitým poklesem cen, což ostatně odpovídá Kostlánově periodizaci cenové revoluce, která v druhé polovině sedmdesátých let (tj. po druhé drahotní vlně) předpokládá jisté zpomalení růstu cen.

Obecný nárůst cen různého zboží naznačují také *Rudolfínské drahotní řády*,⁸⁴ zabývající se vývojem cen a mezd v Praze v druhé polovině 16. a začátkem

⁸¹ J. PEKAŘ. **Kniha o Kosti**, s. 369. Autor zmiňuje cenu statku v předbělohorských Čechách 300 kgč, F. HRUBÝ, **Selské a panské ...**, s. 29, uvádí cenu selského gruntu kolem 200 zlatých, gruntů ve městech 500-1000 zl.

⁸² A. KOSTLÁN, „Cenová revoluce“ a její odraz v hospodářském vývoji Čech. *Folia Historica Bohemica* 11, Praha 1987, s. 161-212.

⁸³ A. REZEK, **Paměti ...**, I, s. 144, II, s. 3, 32.

17. století. Abych zjistila, zda se ceny zvyšovaly plynule, nebo v rámci druhé a třetí drahotní vlny, rozčlenila jsem je do třech časových úseků (1550-1570, 1571-1590, 1591-1600) a vypočítala jejich průměr pro každé období zvlášť. Z výsledků vyplývá, že u všech zkoumaných artiklů (tj. piva, vína, žita, ječmene, volů, svíček, mýdla, cihel, šindele a sukna) docházelo k plynulému zdražování, bez výrazných výkyvů v rámci drahotních vln. Pouze u cen krav v Praze žádné změny nenastaly a ceny šindelních hřebíků v letech 1591-1600 mírně poklesly. Procentuálně nebyl nárůst cen v druhé polovině 16. století zdaleka tak enormní, jak je popisován Dačickým. Bílé pivo stoupl v ceně přibližně o 90 %, víno o 156 %, voli o 102 %, svíčky se zdražily o 89 %, cihly o 34 %, hřebíky o 22 % a šindel o 41 %. Samozřejmě musíme brát ohled na rozdílnost zboží, neboť u obilí nebylo možné z Rudolfínských řádů určit jeho zdražení v rozmezí let 1550 až 1600. Přesto je z uvedených záznamů vidět, že názory na zdražení např. žita se rozcházejí. Zajímavé je porovnat, jak se zdražování odrazilo ve mzdách. *Drahotní řády* uvádějí, že mzdy zedníků, tesařů, zednických přidavačů i nádeníků v letech 1551-1590 stoupaly, v devadesátých letech se pak ustálily nebo dokonce stagnovaly (tesaři, nádeníci). V průměru mzdy v druhé polovině 16. století stouply o 45 %, což zdaleka neodpovídá nárůstu cen.

Svatební smlouvy tak poskytují možnost odpovědět na otázku, zda cenová revoluce ovlivnila výši věna. Pro účel srovnání jsem svatební smlouvy rozčlenila také do tří časových úseků a průměr vypočítala pro jednotlivá období zvlášť.

Tabulka 4 Růst cen věn v druhé polovině 16. století

Rok	1550-1570	1571-1590	1591-1600
Velikost věna (průměr v kopách grošů českých)	51	64	70

Ze zjištěných údajů je vidět, že spolu s cenami rostla zároveň i věna. Šlo o vzestup plynulý, nápadné změny vlivem drahotních vln nejsou patrné. Průměrné zvýšení věn bylo o 37 %. To je vzhledem k nárůstu cen té doby hodnota poměrně nízká, která neodpovídá rychlejšímu vzestupu cen v druhé polovině 16. století.

⁸⁴ J. JANÁČEK, *Rudolfínské drahotní řády*. *Rozpravy Československé akademie věd*, řada SV, roč. 67, 1957, seš. 4.

4. Šance vstupu ovdovělých osob do dalšího manželství

4. 1. Vstup do manželství

V minulosti byl vstup do manželství u všech vrstev obyvatelstva závislý na mnoha okolnostech. Překážky, které mohly bránit uzavření sňatku, byly dvojího charakteru. Jednak šlo o překážky administrativní, spočívající ve vrchnostenském konsenzu se sňatkem, dále pak o okolnosti sociální, kdy byl sňatek brán jako výraz sociální rovnosti. V maloměstských kruzích byl sňatek do velké míry věcí majetkové spekulace a součástí existenčního zajištění, což bylo ještě patrnější u zámožných patricijských vrstev.

Jádro městského obyvatelstva tvořily vrstvy drobných řemeslníků. Ti měli pro vstup do manželství také přesně stanovená pravidla určená předpisy cechovních organizací a obchodních gild. Bylo obvyklé, že i vyučený tovaryš měl problémy s uzavřením sňatku, dokud nedosáhl mistrovského místa, a zůstával příslušníkem domácnosti svého zaměstnavatele. Dosáhnout titulu mistra však nebylo jednoduchou záležitostí, protože počet mistrovských míst jednotlivých řemesel byl ve městech přesně vymezen a zřídka kdy svolil cech k jeho rozmnožení. Proto mohl tovaryš, pokud sám nebyl synem mistra, získat takové postavení jen sňatkem s dcerou svého nadřízeného nebo s vdovou po něm.⁸⁵

Láska hrála při sňatku jenom vedlejší úlohu. O tom svědčí v literatuře často zmiňovaná věková nerovnost mezi manžely. Ovdovění v poměrně mladém věku způsobovalo, že vdovci a vdovy často vstupovali do nových manželství. Nebyly vzácností osoby, které během svého života prošly dvojm, trojm i čtverým manželstvím. Ovdovělý muž či žena si pak zpravidla zvolili partnera mladšího a svobodného. Tak vznikala známá situace, kdy si mladá dívka vzala staršího vdovce a stala se tak podílníkem jeho jmění. Než její manžel zemřel, sama zestárla a jako bohatá, nezávislá, postarší vdova se vdala podruhé, za chudšího mládence. Celá historie se pak opakovala dokola. Přestože byl takový běh života častým jevem nejen v městských kruzích, ale i na venkově, vzbuzoval stále v očích ostatních nelibost a oba aktéři nerovného sňatku se stávali terčem narážek a posměšků.⁸⁶

⁸⁵ J. KLABOUCH, *Manželství*, s. 91.

⁸⁶ S takovým postojem k nerovným sňatkům se setkáme např. u Dačického z Heslova a jeho kronikářských předchůdců.

4. 2. Problematika druhých sňatků

Problém druhých sňatků je zajímavý mimo jiné i z hlediska otázky definitivního celibátu. Z tohoto pohledu jsou poutavé především sňatky, kdy je jeden ze snoubenců vdovec či vdova a druhý dosud svobodný.

Co se týká pramenů a pracnosti jejich zpracování, je nutné upozornit na skutečnost, že problematika druhých sňatků je lépe a přesněji zpracovatelná metodou rekonstrukce rodiny z matrik. Nejstarší dochované matriky pro Kutnou Horu jsou matrika křtů a sňatků fary u svatého Jakuba (Vysokého) z let 1573 až 1586 a matrika křtů, sňatků a úmrtí fary u svaté Barbory z let 1573-1583.⁸⁷ Dílčími sondami jsem zjistila, že lidé uvedení ve svatebních smlouvách nejsou identičtí se souborem lidí uvedených v matrikách. Svatební smlouvy nejsou plně srovnatelné se vzorkem z matrik. Svatební smlouvy jsou pro sledování sňatečnosti méně přesné, neboť je možné, že se v písemné podobě neuváděly u všech sňatků, ale pravděpodobně jen tam, kde se vyskytoval určitý majetek.

Problematika druhých sňatků v českém prostředí nebyla dosud pro období druhé poloviny 16. století zpracována. Existují ale studie zabývající se demografickou strukturou Čech v polovině 17. století, ve kterých je otázka sňatků zmíněna.

Eduard Maur uvádí, že se období 17. a 18. století vyznačovalo vysokou feminitou české populace. Podle autora až čtvrtina venkovských a třetina i více městských žen v nejlepších letech zůstávala vyřazena z procesu reprodukce obyvatelstva. Převahu žen ve městech posiloval příchod služebných dívek z venkova, které zde byly žádány jako děvečky a služky pro obstarávání domácích prací, kuchařky a chůvy.⁸⁸ Nadbytek žen způsobil, že „trh s nevěstami“ byl přesycen. Pokud se chtěl muž ženit, měl bohatý výběr, takže raději uzavřel sňatek s mladou nevěstou než se starší. Tak vznikaly velké věkové rozdíly mezi manžely. Manželských párů, kde muž byl starší než jeho manželka o více než 10 let, byla asi polovina. Rozdíl více než 20 let se vyskytl u 5 % manželství. Bylo ale i mnoho párů (10-25 %), kde muž byl mladší než žena.⁸⁹ To by mohlo upozorňovat, že vznikaly i takové sňatky, kde jako nevěsta vystupovala vdova. Obecně ale podle Maura pokud starší vdovy nemohly nabídnout svůj majetek, vdávaly se jen velmi obtížně, zůstávaly již trvale vyřazeny z manželského života

⁸⁷ SOA Praha, fond Matriky, Kutná Hora, Matrika křtů a sňatků svatojakubského kostela z let 1573-1586, Matrika křtů, sňatků a úmrtí svatobarborského kostela z let 1573 až 1583.

⁸⁸ E. MAUR, **Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století.** *Československý časopis historický* 19, 1971, s. 850.

⁸⁹ Týž, **Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté.** *AUC* 1972, *Philos. et Hist.* 3, 1972, s. 51.

a musely se živit příležitostnou prací nebo žít z milosrdenství příbuzných, dědiců nebo společnosti. Upozorňuje na malý počet vdov mezi držiteli měšťanských domů nebo selských usedlostí. Většina z vdov byla evidována mezi podruhy.⁹⁰

O něco méně katastroficky se jeví situace vdov Pavle Horské a Elišce Čáňové. Z jejich údajů vyplývá, že na první sňatky připadalo 68 % sňatků svobodných dívek a 32 % sňatků vdov, což není číslo právě zanedbatelné. U mužů byl poměr obdobný - 67 % mládenců proti 33 % vdovců. Přitom častěji se vdávaly mladší ženy za ovdovělé muže nežli vdovy za vdovce přibližně stejného věku.⁹¹

Jak tomu bylo v zemích západní Evropy, ukazuje např. studie Jürgena Schlumbohma o venkovském obyvatelstvu farnosti Belm u Osnabrücku v letech 1650-1860.⁹² Autor uvádí, že u tří z deseti sňatků uzavřených v období 1691 až 1810 byl účasten vdovec nebo vdova. Ale zatímco z vdovců se znovu oženila více než polovina, z vdov se znovu neprovdala ani třetina. I zde tedy měly ovdovělé ženy ve srovnání s muži menší šance na uzavření dalšího sňatku. Důvodem, proč vdovy vstupovaly do druhého manželství řidčeji, může být podle Schlumbohma vedle nedostatku příležitostí také fakt, že starší žena už tolik netoužila dostat se do podřízené role, jaká ji v manželství čekala, zvláště pokud okolí již dokázalo akceptovat samostatnou pozici ženy-vdovy.

Pro francouzské prostředí (oblast Vexin) lze zmínit výsledky studie J.-P. Bardeta, jehož zájem se soustředil na poměr prvních a dalších sňatků u žen v období před rokem 1700 a v letech 1700-1792.⁹³ V období před rokem 1700 bylo z nevěst ve věku 20-24 let 99 % svobodných dívek a 1 % vdov, ve věku 25-29 let bylo svobodných 94 % a ovdovělých 6 % nevěst, ve věku 30-34 se poprvé vdávalo 84 % nevěst a podruhé 16 %, ve věku 35-39 let bylo 65 % nevěst, které uzavíraly sňatek poprvé a 35 % těch, které vstupovaly do dalšího manželství. Je tedy patrné, že s věkem rostl podíl ovdovělých nevěst. Zatímco do 24 let najdeme mezi nevěstami pouze 1% vdov, nad 35 let již celých 35 %. Průměrně připadalo před rokem 1700 ze 100 sňatků na sňatky svobodných žen 92 % a na opakované sňatky 8 %. V 18. století se situace vdov ve Francii výrazně nezměnila, rozdílly nebyly větší než 2 %.

⁹⁰ Tamtéž.

⁹¹ E. ČÁŇOVÁ - P. HORSKÁ, *Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 až 1800*. AUC 1972, *Philos. et Hist.* 3, s. 81-100.

⁹² J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe*. Göttingen 1994, s. 168-185.

⁹³ J.-P. BARDET, *Fécondité des premières mariées et des veuves remariées (l'exemple de Rouen et du Vexin français)*. In: *Mariage et remariage dans les populations du passé*. London-New York-Toronto-Sydney-San Francisco 1981, s. 533-546.

Lze říci, že poměry uvažované Maurem se jeví blízké těm, jež shledává Bardet, poněkud příznivěji ohodnotily situaci vdov Horská s Čáňovou a také Schlumbohm nevykresluje pozici ženy-vdovy tak beznadějně. V jednom se shodují všichni: šance vdov na uzavření nového manželství byla menší než mužů. Jak často vdovy vstupovaly do dalšího manželství, mohou ukázat i svatební smlouvy.

4. 3. Vdovy a vdovci ve svatebních smlouvách

V kutnohorských svatebních smlouvách z druhé poloviny 16. století se termín vdova vyskytuje poměrně často, vdovec však jen velmi zřídka. Důvod není zcela jisté ten, že by si v Kutné Hoře a okolí ovdovělí muži nehledali další partnerky. Absence tohoto výrazu spíše poukazuje na rozdílné postavení muže-vdovce a ženy-vdovy. Zatímco pozice muže ve společnosti se nemusela s odchodem jeho manželky nutně změnit, pro ženu byla smrt partnera důležitým zlomem v jejím životě a statut vdovy se s ní nesl až do smrti.

Tituly, jakými byly osoby uzavírající sňatek ve smlouvách označovány, byly různé. Muži, kteří vstupovali do manželství poprvé, byli zapisováni jako mládenci (popř. poctiví mládenci). Muži uzavírající druhý či další sňatek nesli v několika případech označení vdovec, mnohokrát však nebylo vůbec zmíněno, zda jde o ovdovělého muže či ne. Byl uveden pouze titul pan. Že smlouvu uzavírá vdovec, napovíděla občas zmínka o dětech z předešlého manželství. Zápisy o dětech se však ve svatebních smlouvách nevyskytovaly pravidelně, takže je rovněž nelze pro zjištění rodinného stavu snoubence použít. Z toho důvodu není možné objektivně určit, v kolika případech muž uzavíral první sňatek a v kolika další.

U žen je situace zcela odlišná. Pokud dívka vstupovala do manželství poprvé, byla vždy označována jako panna (popř. poctivá panna), jestliže žena uzavírala druhý či další sňatek, vyskytuje se ve většině smluv formulace „paní ..., vdova po ...“ nebo pouze označení „vdova“. Výjimečně bylo u ženy uvedeno jen „paní“. U těchto žen lze předpokládat, že byly ovdovělé, protože stály při uzavírání smlouvy vždy samostatně, nikoliv v zastoupení, jak tomu bylo pravidlem u mladých svobodných dívek. Přesto nebylo možno určit rodinný stav u 46 žen, neboť u jména nebylo uvedeno ani vdova, ani paní (bez zastoupení), ani panna. Z 259 žen to tedy bylo u necelé pětiny, což je proti 184 mužům, u nichž také nebylo možno rodinný stav určit, nápadný rozdíl.⁹⁴ Proto je třeba brát výsledné hodnoty týkající se mužů, jak je svatební smlouvy přinášejí, s rezervou.

⁹⁴ Většina osob, u nichž nebylo možno určit rodinný stav (mužů i žen) byla z řad poddaných, kde bylo v mnoha případech uvedeno pouze jméno osoby, které se smlouva týká.

Tabulka 5 Počty snoubenců podle pořadí sňatku

Pohlaví	Pořadí sňatku			
	celkem	první sňatek	druhý sňatek	nezjištěno
Muži	259	31	45	183
Ženy	259	95	118	46

Ze smluv, kdy lze rozlišit rodinný stav, je patrný překvapivý závěr, že 55 % tvoří smlouvy, v nichž žena vystupuje v pozici vdovy, a v pouhých 45 % vstupuje do manželství panna. Z mužů se poprvé ženilo 41 %, podruhé 59 %, avšak u více než dvou třetin mužů nebylo možno zjistit jejich rodinný stav. Důvodem, proč tak vysoký počet ovdovělých osob uzavíral svatební smlouvu, může být i to, že právě u nich (zvláště pokud vstupovaly do manželství se svobodným partnerem) hrál velkou roli majetek. Právě u ovdovělých osob dosahovala zpravidla jeho hodnota vyšší úrovně. Majetkové vyrovnání formou písemně uzavřené svatební smlouvy se pak jevilo jako nutnost.

Tabulka 6 Snoubenci v kutnohorských svatebních smlouvách podle rodinného stavu

Ženich	Nevěsta			
	svobodná	vdova	nezjištěno	celkem
svobodný	16	15		31
vdovec	20	18	7	45
nezjištěno	59	85	39	183
celkem	95	118	46	259

Ve smlouvách nestojí, zda jde o druhé, třetí nebo další manželství příslušné osoby. Jedinou možnou cestou, jak tuto informaci získat, by byla rekonstrukce životního cyklu dané osoby. Ze svatebních smluv lze zjistit počet sňatků jedné osoby jen náhodně, sledováním výskytu jejího jména v pramenech v průběhu času. Tímto způsobem jsem například zjistila, že Regina Vrbová, vdova po Janu Vrbovi z Poličan, uzavřela roku 1569 s Petrem, mlynářem ze Spáleného mlýna, svůj minimálně třetí sňatek, neboť svatební smlouva z roku 1563 uvádí, že tatáž Regina, toho času vdova po Václavu Němci z Močovic, si bere za manžela Jana Vrba z Poličan.⁹⁵ Toto manželství tedy netrvalo dlouho, maximálně 6 let. Skutečně dlouhé manželství asi prožil jiný pár: roku 1557 uzavřeli sňatek panna Dorota, dcera pana Jakuba mlynáře z Kutné Hory, a pan Adam Čechtický. Po smrti Adama vstoupila Dorota Čechtická do manželství podruhé, a to s poctivým mládencem Václavem Vodičkou, radním písařem v Kutné Hoře. Stalo

⁹⁵ SOkA KH, fond AMKH, *Kniha svatebních smluv*, A3, A9.

se tak roku 1588, tj. po 31 roce.⁹⁶ Přestože nevíme, kolik času uběhlo od smrti prvního manžela do nového sňatku, je zřejmé, že muselo jít o manželství nezvykle dlouhé. Tento případ také demonstruje, jak hodně bylo možné rozmnožit svůj majetek během třiceti let života. Zatímco v roce 1557 vstupovali oba partneři do manželství s hodnotou 40 kop gr. č., roku 1588 věnovala Dorota svému dalšímu manželovi 500 kop českých. Že ani Václav Vodička nepatřil mezi chudé mládence, dokazuje 300 kop gr. č., kterými Dorotu obvěnil.

Nerovné (současnou terminologií heterogamní) sňatky nebyly v kutnohorských svatebních smlouvách druhé poloviny 16. století nic neobvyklého. Z případů, kdy se dalo s jistotou určit, že oba partneři vstupují do manželství prvně, dokonce tyto sňatky předstihly sňatky vyrovnané (homogamní). Věk osob vystupujících ve smlouvách není možné z dokumentu zjistit.

Určitě homogamních bylo v kutnohorských smlouvách 34 párů (z toho 18 párů oboustranně ovdovělých a 16 párů oboustranně svobodných snoubenců) a 35 bylo heterogenních párů (z toho 15 svobodných mužů se oženilo s vdovou a 20 vdovců se svobodnou dívkou). U ostatních svazků nelze rozlišit stáří snoubence, takže nelze zjistit, zda se častěji vdávaly mladší ženy za ovdovělé muže nežli vdovy za vdovce.

Páry, které uzavíraly heterogenní sňatek, byly ve smlouvách označeny buď jako „stavem nerovný“,⁹⁷ nebo bylo přímo zapsáno „vdovec ku panně“⁹⁸ či „vdova ku mládenci“.⁹⁹ Pokud bylo uvedeno povolání, objevovalo se u mláďenců nejčastěji tovaryš, ale i bakalář, písař. Jistě ne náhodou si tovaryš mlynářský vzal vdovu po mládkovi,¹⁰⁰ tovaryš řeznický vdovu po lojovníkovi.¹⁰¹ Existenční zajištění hrálo tedy velkou roli při výběru partnera i v Kutné Hoře. Jestliže uzavíral sňatek pár homogamní, bylo v několika případech uvedeno, že jsou si oba „rovni stavem“,¹⁰² nebo „rovni věkem“.¹⁰³ Ve většině zápisů se ale tyto formulky nevyskytují.

Věkový rozdíl mezi manžely byl většinou kompenzován výší věna. Jestliže si chtěl starý vdovec opatřit mladou manželku, musel její mládí náležitě finančně ocenit. To samozřejmě fungovalo i v opačném případě. Nejčastější

⁹⁶ SOKA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 1329, č.4584.

⁹⁷ Např. SOKA KH, fond AMKH, *Knihy svatebních smluv*, A3, B6.

⁹⁸ Např. SOKA KH, fond AMKH, *Aktová sbírka*, č. 4309, 4780.

⁹⁹ Tamtéž, č. 4307, 2248.

¹⁰⁰ Tamtéž, č. 2479.

¹⁰¹ Tamtéž, č. 1569.

¹⁰² Tamtéž, č. 3227, 3621, 4582.

¹⁰³ Tamtéž, č. 4873.

odměnou pro mladší „polovičku“ byl dvojnásobek toho, co do manželství vnesla. Objevily se ale také částky, které neukazovaly na nějaký násobek (např. 500:300, 50:15, 25:15, 55:76, 233:175, 130:100, 120:50). Nikdy však nenastala situace, aby ovdovělý člen páru platil rovné, nebo dokonce menší věno.

Pokud shrneme údaje, které svatební smlouvy druhé poloviny 16. století poskytly, je zřejmé že pozice majetné ovdovělé ženy nebyla v této době zdaleka tak tristní, jak tomu bylo podle některých historiků mimo jiné i v Čechách o 100 let později, ovšem v souborech zahrnujících i zcela nezámožné vdovy. Šance na nový sňatek byla u kutnohorských měšťanských vdov vcelku dobrá.¹⁰⁴

Zajímavý je také poměr mezi sňatky oboustranně ovdovělých osob a sňatky, kde byl jeden z páru dosud svobodný a druhý ovdovělý. Zatímco bylo 18 sňatků vdovy s vdovcem, sňatků vdovy s mláďencem bylo 18 a panny s vdovcem 20 (celkem 38 sňatků ovdovělé osoby se svobodnou). Lze tedy říci, že zhruba dva sňatky ze tří z těch, v nichž vystupovala alespoň jedna ovdovělá osoba, byly zároveň sňatkem osoby dosud svobodné. Malý kutnohorský vzorek ukazuje, že vdovy a vdovci sice dávali do značné míry přednost svobodným, přesto se nevyhýbali ani sňatku s ovdovělou osobou.

4. 4. Sňatky očima Mikuláše Dačického

Daleko více zajímavostí než svatební smlouvy o novomanželech poskytnou Paměti Mikuláše Dačického z Heslova. Zprávy o sňatcích tvoří značnou část jeho záznamů. Samozřejmě je nutné považovat jeho zápisy za orientační, protože Dačického pozornost upoutávaly především jevy neobvyklé, pobuřující, vymykající se z běžného života. Jeho výběr je zcela subjektivní také v případě sňatků, které s oblibou zaznamenával.

Od roku 1550 do roku 1600 je do Pamětí vepsáno celkem 113 zpráv týkajících se uzavření manželství. To je vzhledem k celkovému počtu dochovaných svatebních smluv z tohoto období (259) číslo skutečně vysoké. Nejvíce zpráv o sňatcích se objevuje v devadesátých letech (58 záznamů). V některých případech je možné konfrontovat zápis Dačického se sepsanou svatební smlouvou, častěji však jde o sňatky, které se v dochovaných pramenech nevyskytují.

Dačický ve svých Pamětech soustřeďuje ve velké míře na sňatky vymykající se normálu. Proto se kromě informací o jménech novomanželů, o jejich rodičích, popřípadě o místě, odkud pocházejí, dozvídáme i další zajímavé

¹⁰⁴ P. HORSKÁ - M. KUČERA - E. MAUR - M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990, s. 270-273.

okolnosti sňatku. Dačický upozorňuje, je-li nevěsta velmi bohatá,¹⁰⁵ zda se sňatek koná proti vůli rodiny,¹⁰⁶ či zda jde o sňatek nerovný věkem.¹⁰⁷ Druhé sňatky tvoří vůbec největší část zápisů o svatbách. Kromě informací o sňatcích, kdy už jeden z manželů v minulosti ovdověl, narazíme i na ženy rozvedené.¹⁰⁸ Hojně jsou také případy, kdy vstupují do manželství dva ovdovělí lidé, nemusí přitom jít o jejich druhý sňatek, ale i další.¹⁰⁹ Co se věkově nerovných spojení týká, neodpustí si Dačický často ironickou poznámku, nebo i vulgární výraz (baba stará, vdovec starý, nevrlý, nevěsta hrbovatá).¹¹⁰

Vedle zpráv o sňatcích mají pro zjištění počtu uzavřených manželství jednotlivých osob velký význam i záznamy o úmrtích. V nich se mimo jiné dozvídáme o pozůstalém partnerovi zemřelého. Pokud prošel více manželstvími, jsou zde často zapsána všechna jména jeho minulých partnerů a to daleko důsledněji, než tomu je u zprávy o sňatku.¹¹¹ Při úmrtí Dačický také občas zmiňuje důvody, které vedly ke sňatku, aniž by je poznamenal v době svatby. Tak například zatímco se v den svatby dozvídáme, že léta 1588, „v auterej den pam. Hromnic Václav Vodička, bakalář, písař radní městský, Dorotu, pozůstalou vdovu po Adamovi Čechtickém pojal k manželství“, v den jeho smrti Dačický poznamenává: „Zemřeli a Václav Vodička, jenž byv mistrem školním, měl k manželství Dorotu Čechtickou, vdovu starou, již pro peníze - jsa mlád pojal, ale při těch penězích žádné rozkoše a zvuile neužil“.¹¹²

Z mnohých Dačického poznámek můžeme vytušit jistý výsměch a kritický postoj k věkově nerovným sňatkům. Ač byla v 16. století častým jevem, přesto se taková spojení stále setkávala s pohoršením. O tom nás přesvědčí další zápis,

¹⁰⁵ A. REZEK, **Paměti ...**, II, s. 7: *panna Anna, dcera Kašpara Fofka, horníka bohatého na Horách Kutnách, vezena do Prahy k manželství Benjaminu Kutovcovi,....věnováno mu po ní za 1000 kop míšeňských vejpravy a 2000 kop míš. hotového.*

¹⁰⁶ Např. tamtéž, s. 26: *a to se stalo proti vůli téhož Veverina, otce té nevěsty.*

¹⁰⁷ Např. tamtéž, s. 73: *Dobiáš Poděvinský..., jsa vdovcem, pojal... k manželství pannu Annu a do vsi Hořan ji sobě přivezl.*

¹⁰⁸ Např. tamtéž, s. 40: *Mistr Johannes Benicius Tábořský... pojal k manželství Dorotu, kteráž prve dána byla k manželství nějakému Jeronymovi, člověku přespolnímu, avšak s ním brzo rozvedena a jemu odňata byla.*

¹⁰⁹ Např. tamtéž, s. 54: *Jan starší Lukavecký na Klucích pojal k manželství p. Kateřinu... A to jeho třetí manželka a on její třetí manžel.*

¹¹⁰ Tamtéž, s. 43, 35, 63.

¹¹¹ Např. tamtéž, s. 72: *Také umřela paní Lukrecia..., manželka p. Jindřicha Vraždy z Kunvaldu, kteráž předešle jměla k manželství dva staré vdovce: p. Zikmunda Maternu.... a po něm p. Tomáše Bykaneckého z Lipan, tu na H. K., po nichž statku nabyla.*

¹¹² Tamtéž. s. 25 a 40.

který informuje následovně: „Anna Prknová, vdova, baba stará, vdala se za jakéhosi mladého tovaryše ševcovského, pročež trestána vězením šatlavním na vznešení kněží, jenž se nad tím zhoršovali.“¹¹³

Závěr

Svatební smlouvy jsou pramenem, který umožňuje sledování historického vývoje z různých hledisek. Z hlediska sociálně-ekonomického mají kutnohorské svatební smlouvy vysokou výpovědní hodnotu. Osmdesát šest procent z celkového počtu studovaných svatebních smluv obsahuje konkrétně uvedenou výši věna, na základě níž jsem zjistila, že věna v Kutné Hoře a okolí byla tak vysoká, a to zvláště u měšťanů, erbovních měšťanů a nižší šlechty, že nemělo být problémem za ně pořídit menší nemovitost. Přestože je obecně považována situace sedláků v 16. století za velmi příznivou, nevyrovná se částka výši věna obvyklé v městském prostředí. Výrazné zdražování související s cenovou revolucí se projevilo na hodnotách věn pouze v omezené míře a neodpovídalo prudkým vzestupům cen v rámci druhé a třetí drahotní vlny v druhé polovině 16. století.

Výpovědní hodnota svatebních smluv z hlediska historicko-demografického není také zanedbatelná. Mohou ukázat, kdy do manželství vstupuje osoba ovdovělá a kdy osoba dosud svobodná. Tak lze sledovat poměr prvních a dalších sňatků. Z prostudovaných pramenů vyplývá, že počet osob uzavírajících svůj první sňatek byl nižší než počet osob vstupujících do svazku manželského již po několikáté. S tím souvisí také vysoké procento nerovných sňatků, kdy byl manželský pár tvořen jednou ovdovělou a jednou svobodnou osobou. Kutnohorské svatební smlouvy ukazují, že ovdovělou část páru tvoří velmi často ženy, což se vymyká teorii o malé šanci žen na vstup do dalšího manželství. Co se týká otázky definitivního celibátu, přesvědčuje i malý kutnohorský vzorek o skutečnosti, že vdovy a vdovci upřednostňovali při vstupu do manželství dosud svobodné partnery, kteří tak získali další šanci vymanit se z okruhu osob, které zůstaly až do smrti svobodné.

Při hodnocení významu svatebních smluv jako pramene sociálně-ekonomického a historickodemografického poznání je nutné si uvědomit, že dodržování jejich písemné formy bylo důležité hlavně pro osoby s určitou výší majetku, mezi něž často patřily ovdovělé osoby, a to by mohlo vést k určitému zkreslení skutečnosti. Přesto si troufám tvrdit, že pro předstatistické období, kdy nejsou k dispozici jiné prameny, například matriky, soupisy obyvatelstva či berní rejstříky, tvoří svatební smlouvy jeden z nejdůležitějších pramenů vypovídajících o sociální a demografické struktuře obyvatelstva.

¹¹³ Tamtéž, s. 63.

Příloha č. 1 - Svatební smlouva mezi Alžbětou z Olivetu a Janem Hradišským z Hradiště

(SOKA KH, Fond AMKH, Aktová sbírka, č. 1474)

Léta Páně 1559 v pondělí den Svatého Bonifáce smlouvy svadební přátelské celé a dokonalé staly jsou se mezi paní Mandalenou Šatnou z Oujezda na horách Kutných na místě panny Alžběty z Olivetu dcery její z strany jedné a panem Janem Hradišským z Hradiště v městě Čáslavi z strany druhé, a to takové, že dotčená paní Mandalena Šatná dávajíc za manželku pannu Alžbětu dceru svou panu Janovi z Hradiště, dala jest po ní vejpravy spolu s paní Annou Zachovou bábou její, i s tou spravedlností od někdy pana Jana Šatného dobré paměti otce jejího jí kšaftem odkázanou na schválení lidské za jedno sto kop gr. čes. do dne a do roka na takový způsob, jestliže by Pán Bůh všemohoucí též panny Alžběty v tom času od smrti uchovati neráčil, aby táž vejprava za ním panem Janem zůstala. A pakli by Pan Bůh všemohoucí pana Jana též do dne a do roka od smrti uchovati neráčil, čehož Pane Bože z obojí strany rač uchovati. Tehdy vejprava ta panně Alžbětě aby zase vydána byla a k tomu statku pana Jana Hradišského 100 k. gr. č. hotových při též vejpravě aby vydáno bylo. Po dni pak a po roce paní Mandalena Šatná spolu s paní Annou Zachovou panu Janovi Hradišskému po ní 50 kop gr. č. hotových dáti mají. A on pan Jan zase proti tomu přijímá pannu Alžbětu po dni a po roce do všeho statku svého, kterýž má a nebo míti bude na třetinu podle práva městského, a že se tomu všemu od něho dosti státi má, což se v těchto smlouvách svadebních zavírá. V rukojemství jsou se postavili za něho.... A k tomu tyto smlouvy svadební od actum jich ve 4 nedělích pořád zběhlých v knihy městské na horách Kutných, i také v městě Čáslavi mají zapsány býti.

Dále smlouva obsahuje seznam rukojmích a dodatek, ve kterém se uvádí, že se oba novomanželé osobně dostavili před pány šepmistry a radu, tuto smlouvu podali, přiznali se k ní a žádali, aby byla zapsána do městských knih. To jim bylo povoleno.

Příloha č. 2 - Přehled konkrétních hodnot věn u svobodných a poddaných (v kopách grošů českých)

Výše věna	Sociální postavení			Výše věna	Sociální postavení		
	poddaní	svobodní	nezjištěno		poddaní	svobodní	nezjištěno
2	1	-	-	70	3	4	-
5	3	-	1	75	-	2	-
6	1	-	-	76	-	1	-
8	1	-	-	80	15	1	-
8,5	-	2	-	85	1	-	-
9	2	-	-	90	3	-	-
10	15	-	1	100	3	35	3
12	1	-	-	110	-	1	-
13	2	-	-	120	1	2	-
14	1	-	-	125	1	-	-
15	14	3	3	130	2	1	-
20	32	2	3	140	-	2	-
24	-	1	-	150	1	2	-
25	15	3	2	175	-	1	-
30	16	9	2	180	-	1	-
35	3	-	-	200	-	14	-
40	16	4	-	233	-	1	-
45	5	-	-	300	-	3	-
50	36	20	2	450	-	1	-
51	1	-	-	500	-	1	-
55	1	2	1	1000	-	1	-
60	11	13	2	Průměr	40 kop	105 kop	40 kop

Summary

MARRIAGE CONTRACTS AS A SOURCE OF SOCIAL-HISTORICAL AND HISTORICAL-DEMOGRAPHIC KNOWLEDGE (KUTNÁ HORA 1550-1600)

There has been relatively little use made of marriage contracts in historical-demographic research. This is largely due to the fact that they were not in fact very common, being used more by better-off persons, including many widows and widowers whose concern for their wider family led them to try and bind the other party in relation to the fate of their property in the event of their death. Such contracts therefore have more to say about the social-economic status of the bride and groom than their demographic characteristics.

The author has studied 259 marriage contracts from the city archives of Kutná Hora, dating between 1550 and 1600, i. e. from the period in which the once-rich city was falling into decline. She considered both the preparation of the contracts and their content, and has classified the couples according to their marital status, their social position and their wealth, which can be seen from the size of the dowry. She also considered the relative ages of the partners whenever this was possible from the documentation. The article also includes a comment on the period written by Mikuláš Dačický of Heslov.

OBYVATELSTVO MĚSTA BEROUNA V POLOVINĚ 17. STOLETÍ

MARIE TOŠNEROVÁ

Mezi zajímavé a důležité otázky, které před nás staví historická demografie, patří bezesporu problematika zjištění počtu obyvatel na našem území v různých časových obdobích, a to obzvláště v takových, která znamenají určitý mezník ve vývoji populace. Právě jedním z podstatných historických údobí, která se výrazně projevila na stavu populace v Čechách, byla třicetiletá válka, jež s sebou přinesla velký úbytek obyvatelstva.

Základním pramenem pro poznání početnosti populace a její struktury v polovině 17. století, tedy krátce po skončení třicetileté války, je *soupis obyvatel podle víry z roku 1651*, sestavený sice pro účely rekatolizační, avšak ve svém důsledku jedinečný a mimořádně významný podklad pro studium počtu a složení obyvatel v době jeho vzniku. Pro své vypovídací schopnosti byl zkoumán řadou badatelů, kteří se ve svých pracích zabývali problematikou stavu populace po třicetileté válce.¹ V několika málo případech byl soupis využit i pro studium populace královských měst v daném období,² avšak pro

¹ Především je třeba jmenovat práci E. MAURA, **Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. stol.** ČsČH XIX, 1971, s. 839-870, kde jsou uvedeny i práce dalších autorů. Vypovídací schopností tohoto pramene jako celku se ve svých pracích zabývala i E. Čáňová, **Soupis poddaných podle víry.** *Paginae historiae*, Praha 1992, s. 69-81. Problematiku dětské složky zachycuje článek L. MATUŠÍKOVÉ a A. PAZDEROVÉ, **Věkové složení dětí v „Soupisu poddaných podle víry z roku 1651“**, *Historická demografie* 17, 1993, s. 53-63. Soupisem obyvatel podle víry na Berounsku se zabývá ve své práci H. KLÍMOVÁ, **Soupis poddaných podle víry z roku 1651 pro Berounský kraj.** *Poceta Evě Šmilauerové. Sborník k 60. narozeninám PhDr. Evy Šmilauerové, CsC.* SOKA Praha - západ, 1995, s. 61-71.

² Soupisem obyvatel podle víry v královských městech se zabývali např.: M. BĚLOHLÁVEK, **Obyvatelstvo Rokycan a poddaných vesnic po válce třicetileté.** *MZČK* VI, 1968, s. 190 až 207, J. BERÁNKOVÁ, **Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850.** *Historická demografie* 18,

objasnění úbytku obyvatel královských měst a stanovení skutečného počtu pustých domů a vlivu této skutečnosti na jejich další rozvoj je třeba provést analýzu pramenů pro každé jednotlivé královské město zvlášť. Právě tato studie se snaží shromáždit veškeré údaje o obyvatelích královského města Berouna krátce po skončení třicetileté války.

Problematikou odhadu počtu obyvatel pobělohorských Čech jako celku i jednotlivých regionů se zabývala celá řada historiků. Na základě rozboru pramenů se mnozí přední badatelé pokoušeli stanovit počet obyvatel na jeden dům v královských městech a tím dospět ke zjištění počtu obyvatel ve městě. Takto stanovený koeficient by bylo možné využít i v těch případech, kdy nedostatek pramenů neskýtá jiné možnosti zjištění počtu obyvatel ve městě. Většina badatelů se shoduje v názoru, že pro menší královská města by odpovídal koeficient 6 obyvatel na jeden dům.³ Pro zjištění počtu obyvatel ve městě Berouně v polovině 17. století bude nejlépe pokusit se, pokud to prameny dovolí, určit jeho vlastní koeficient udávající průměrný počet obyvatel na jeden dům a porovnat ho s výsledky dosaženými v jiných lokalitách.

Město Beroun patří mezi královská města, která byla silně poznamenána útrapami třicetileté války. Z období poloviny 17. století se dochovalo několik pramenů, jejichž rozbor a vzájemná konfrontace mohou poskytnout bližší údaje o stavu jeho populace po skončení třicetileté války. Nejdůležitějším pramenem pro poznání počtu a složení obyvatelstva žijícího v tomto období ve městě je soupis poddaných podle víry provedený v dubnu roku 1651, který byl posléze odevzdán jako oficiální seznam evidující obyvatele města a jejich náboženské přesvědčení do kanceláře českého místodržitelství.⁴ Srovnávacím pramenem k tomuto soupisu je především předcházející soupis obyvatel Berouna podle víry z března roku 1651, který eviduje obyvatele podle domů, zaznamenává jejich víru, avšak neuvádí jejich věk.⁵ Tento dokument byl pravděpodobně určen pouze pro potřeby městské správy. Třetím soupisem obyvatel z tohoto období je seznam osob, které vykonaly velikonoční zpověď roku 1652, sestavený farářem

1994, s. 69-104, R. CIKHART, **Táborská farnost v době pobělohorské**. *JSH* 2, 1929, s. 17-23, K. JELÍNEK, **Soupis obyvatelstva královského města Německého Brodu a vesnic k němu patřících ze dne 17. března 1651**. *Zprávy městského musea v Německém Brodě 1918-21*, s. 43-49.

³ A. ZEMAN, **K metodice studia populačního vývoje českých měst královských v předstatistickém období**. *Historická demografie* 1, 1967, s. 26, pokládá koeficient 6 osob na 1 dům ve městě za reálný.

⁴ SÚA Praha, SM R 109/45 Be 1. **Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Berounsko. (Edice)**. Zpracovala a úvod napsala H. Klímová, Praha 1995, s. 12-22.

⁵ SOKA Beroun, Archiv města Berouna, i. č. 98.

Nejedlým, kde je zachycen i věk jednotlivců.⁶ Dalším důležitým pramenem pro posouzení věkové struktury obyvatel města a především pro určení počtu dětské složky jsou nejstarší berounské matriky z let 1601-1664.⁷ Pro další srovnání pak byl využit zповědní seznam z roku 1636⁸ a pro celkové doplnění rozboru pak údaje berní ruly.⁹

Město Beroun bylo situováno již od svého počátku na hlavní trase vedoucí směrem od západních hranic našeho území do Prahy. Tato jeho poloha byla příčinou značných škod, které město utrpělo v období třicetileté války. Byly to především časté přesuny vojsk, jejichž důsledkem bylo citelné poškození městských nemovitostí. Předznamenáním válečných útrap bylo již roku 1611 vyplenění města Pasovskými.¹⁰ V průběhu třicetileté války pak bylo několikrát vyloupeno Sasy i Švédy, stejně jako vojsky císařskými, která pro měšťany znamenala téměř stejnou pohromu jako vojska nepřátelská. Výsledkem všech těchto „návštěv“ bylo množství spálených a pustých domů ve městě samotném i na předměstí. V době předbělohorské mělo město čtyři předměstí, po třicetileté válce byla obnovena pouze dvě, a to *Hořejší* (směrem na Plzeň) a *Dolejší* (směrem ku Praze), která zahrnovala i území bývalých předměstí *Hrnčír* a *Rybář*. Řada domů byla zcela zpustošena, mnoho jich bylo poničených a sešlých.¹¹ Pochmurný obraz poválečného města dokládá i berní katastr vzniklý krátce po uzavření míru - berní rula. Z celkového počtu domů (před válkou město přiznávalo v berni 230 domů) jich zůstalo 113 i nadále obydleno, 130 jich bylo napočítáno pustých.¹² Na základě topografického rozboru lze sice doložit, že některé domy byly pusté již před válkou, ale i tak nezbyvá než konstatovat, že téměř polovina domů byla zničena válečnou zkázou.

Otázka zjištění počtu osob žijících ve městě Berouně po skončení třicetileté války může být alespoň částečně zodpovězena na základě prozkoumání shora uvedených materiálů. Při zpracovávání pramenů je však třeba smířit se

⁶ Tamtéž, i. č. 99.

⁷ SA Praha - západ, Sběrka matrik, Beroun č. 1 a č. 2.

⁸ E., ČÁŇOVÁ *Nejstarší zповědní seznamy 1570-1660*. Sv. 1., SÚA Praha 1973, *Prameny pro hospodářské a sociální dějiny 1*, Edice dokumentů ze SÚA, sv. 3.

⁹ E. HRADECKÝ, *Berní rula, 26, Kraj Podbrdský*, Praha 1952, s. 266-277.

¹⁰ Zprávy o vpádu Pasovských do Berouna se dochovaly v SÚA Praha, fond SM B 57/6. Informaci o vpádu přináší i J. VÁVRA, *Paměti královského města Berouna*, Beroun 1899, s. 105.

¹¹ J. Vávra uvádí 83 obydlené domy kromě radnice, fary a školy a obou bran. Tamtéž, s. 234.

¹² Z porovnání počtu domů v berní rule s předchozími přiznáními za účely berně je zřejmé, že město nepřiznávalo všechny domy (tomu odpovídá i srovnání topografického rozboru a přiznání počtu domů pro berní účely).

s tím, že nelze dosáhnout přesného čísla počtu obyvatel, neboť vypovídací schopnosti všech pramenů vztahujících se k této problematice nejsou dostačující a nemohou proto dát vyčerpávající odpověď na danou otázku. Nicméně výsledky, ke kterým lze dospět na základě porovnání všech dostupných pramenů o populaci města Berouna v polovině 17. století, nám umožňují s dostatečnou přesností určit složení i věkovou strukturu městského obyvatelstva v tomto období.

Soupis poddaných podle víry z roku 1651 pro město Beroun, který byl určen pro odeslání na vyšší instance, pochází z dubna téhož roku a je uveden prohlášením městské rady v čele s purkmistrem potvrzujícím jak hodnověrnost tohoto soupisu, tak i katolickou víru všech zde zapsaných osob. Na rozdíl od jiných městských soupisů z roku 1651 (např. Kolín, Kouřim, Polička) byl tento seznam řazen podle sociálního postavení osob a neuvádí obyvatele podle jednotlivých domů, jak je tomu u výše jmenovaných měst. Jako první je v soupise zapsán královský rychtář, následuje primátor, konšelé, měšťané, obyvatelé, tovaryši, učni, podruzi a čeleď. Jako poslední jsou uvedeni obyvatelé poddanských vsí Lhotka a Měňany.

Před vlastním vyhodnocováním údajů tohoto pramene je zapotřebí provést jeho revizi, a to jak z hlediska počtu uváděných osob, tak z hlediska v něm udaného věku. Především je třeba ověřit otázku *úplnosti soupisu*, tedy zjištění rozdílu počtu osob zde uvedených a skutečný počet všech obyvatel Berouna. Takovéto ověření hodnověrnosti pramene však naráží na řadu překážek. Pro porovnání počtu osob uvedených v dubnovém soupise z roku 1651 existují tři prameny ze stejné doby: berní rula, soupis obyvatel Berouna z března roku 1651 a zpovědní seznam z roku 1652. Berní rula eviduje pouze obyvatele majetné a uvádí jak osoby, jež přišly do Berouna až po roce 1651, tak i ty, které byly majiteli domů, avšak ve městě samém nežily. Při bližším porovnání pramene určeného k „oficiálním“ účelům s časově předcházejícím březnovým soupisem, který zůstal v rukou obecní správy, zjistíme, že se oba od sebe v počtu osob rozcházejí. Dubnový „oficiální“ seznam zachycuje 395 osob, březnový soupis obyvatel podle víry eviduje 456 osob, a to i nekatolíky. Březnový soupis je řazen podle jednotlivých domů ve městě a na předměstí, nikoliv podle sociálního postavení jedince jako soupis „oficiální“. Ze 33 osob nekatolické víry je u šesti z nich napsáno „bez naděje na zejskání“.¹³ Osoby, které jsou nekatolické víry, avšak s nadějí na její získání, jsou vesměs osoby sloužící,

¹³ Jsou to dva manželské páry žijící v podruží, jedna podruhyň a jeden tovaryš.

pouze tři z nich jsou vedeny jako děti. Protože soupis neudává věk, je možné, že šlo o děti na hranici zpovědního věku.

Porovnáme-li tedy počty obou soupisů obyvatel, vidíme, že březnový soupis uvádí o 61 osobu více. Jak již bylo výše řečeno, 33 z nich nebylo katolické víry, je tedy celkem pochopitelné, že do „oficiálního“ soupisu nebyly zařazeny. Určit však, proč nebylo podchyceno oněch zbývajících 28 osob, je téměř vyloučeno. Pouze u jednoho manželského páru ze skupiny měšťanů (Dorota a Tomáš Smíškovi) se dá předpokládat, že šlo o opominutí, neboť obě tyto osoby jsou jak v březnovém soupisu, tak i ve zpovědním seznamu z roku 1652, navíc jde o příslušníky starého berounského rodu. Z osob zbývajících je možné pochopit, proč nebyli zapsáni dospělé děti a někteří příbuzní, protože jejich pobyt v Berouně v době vzniku soupisu mohl být přechodný, anebo (v případě dospělých dětí) se mohli zdržovat mimo město. Největší problém tvoří složka podružská a sloužících, kde se oba soupisy od sebe liší.¹⁴

Z výše uvedeného je zřejmé, že soupis obyvatelstva podle víry určený pro potřeby vyšší instance nepodchycoval všechny obyvatele města, nezahrnutý jsou především osoby nekatolické. Celkový schodek je 61 osoba, tedy zhruba 13 % obyvatel není v dubnovém „oficiálním“ soupise zachyceno. Toto číslo je příliš vysoké na to, aby se dalo zdůvodnit pouhým opomenutím při přepisování seznamu. Zpovědní seznam z roku 1652 uvádí jen osoby, jež se účastnily aktivního církevního života, proto je jejich počet - především podruhů - o něco nižší než „oficiální“ soupis.¹⁵ Protože dnes už těžko určíme, jaké pohnutky vedly městskou radu k tomu, že zatajila 13 % obyvatel města, je třeba se s tímto faktem smířit a akceptovat tuto skutečnost při dalším zkoumání pramene a jeho vypovídací schopnosti o městské populaci Berouna v polovině 17. století.

Dalším bodem, který je třeba ověřit před vlastním rozbořem pramene, je zhodnocení *spolehlivosti uváděného věku*. Přitom je nutné mít stále na zřeteli, že otázka skutečného věku osob nebyla ve sledovaném období zvlášť významná, že mnozí svůj přesný věk ani neznali (především starší lidé) a dále, že pro dosažení účelu, ke kterému měl soupis sloužit, byla otázka věku až na druhém místě. Přihlédneme-li ke způsobu, jakým byl soupis sestavován, tj. městskou radou, dá se předpokládat, že zkrácení věkových údajů nemusí být zvlášť velké u vrstvy majetných obyvatel a že ani u ostatních by nemuselo dojít k takovému zaokrouhlování věkových údajů, které je patrné v soupisech

¹⁴ U podruhů jsou uvedena 24 jména, která se neshodují se soupisem dubnovým, a naopak 9 jmen chybí. Stejně je tomu u čeledi, kde je navíc jejich identifikace ztížena použitím pouze křestních jmen.

¹⁵ Cenné údaje přináší tento zpovědní seznam především k věku osob, nikoliv k jejich počtu.

sestavovaných vrchnostenskými kanceláři v případě poddaných.¹⁶ Pro zpřesnění věkových údajů a pro zjištění skutečného stáří jedinců jsem se pokusila srovnat uvedený věk v obou výše citovaných soupisech, tedy soupisu z roku 1651 a zповědního seznamu z roku 1652, s daty udávanými berounskými matrikami. Porovnání seznamů a křtů v matrice (tj. pouze u osob mladších padesáti let a narozených v Berouně), ukázalo, že nepřesnost věkových údajů je přijatelná a že k ní docházelo především u podruhů, kde se objevuje rozdíl zpravidla v mezích dvou až čtyř let. Počet let nesouhlasí u 22 % všech osob, avšak z toho jen u 7 % jde více než o 3 roky, maximální rozdíl je 7 let. Také při porovnání se seznamem z roku 1652 se nenalezly žádné větší rozdíly v údajích o věku. Určité věkové nesrovnalosti lze zachytit u podruhů, kde prakticky u všech přidává zповědní seznam z roku 1652 oproti soupisu z roku 1651 čtyři roky. U ostatních jsou věkové údaje zachyceny v podstatě shodně, až na několik nepatrných výjimek, kde došlo nejspíš k chybě při zapisování.¹⁷ Lze tedy říci, že věkové údaje uvedené v soupise podle víry roku 1651 jsou v podstatě shodné se skutečným věkem, protože zjištěné nepřesnosti nejsou velké a dotýkají se pouze malé části obyvatelstva a většinou jde o rozdíl jednoho roku.

Sociální struktura obyvatel

Dubnový „oficiální“ soupis uvádí jako prvního v kategorii sousedů, jak už bylo výše uvedeno, královského rychtáře s rodinou, druhé místo patří primátorovi a pak následují konšelé a po nich další měšťané. Jejich pořadí je určeno pořadím domů ve městě: podle topografie města bylo zjištěno, že soupis začíná na náměstí a pokračuje v přilehlých ulicích. Nejdříve je uvedeno jméno hospodáře, pak jeho ženy a dětí a na dalších místech jsou ostatní členové domácnosti (rodiče, sourozenci, jiní příbuzní). Soupis březnový je řazen podle domů ve městě, začíná soupisem obyvatel domu č. 1 (u Hořejší brány) a pokračuje podle jednotlivých čtvrtí.

Měšťanů bylo zapsáno do dubnového „oficiálního“ soupisu 181 ve věku od 8 do 87 let, březnový seznam uvádí o 6 osob více a o 2 méně (dvě dospělé „dětí“ ve věku 27 a 18 let). Bylo tedy ve městě minimálně 187 osob čítajících se do měšťanského stavu. K tomu bude patrně třeba přičíst i další tři manželské páry s rodinami - majitele domu, u nichž není určen jejich sociální status. Pak by počet měšťanů byl 195 osob.

¹⁶ Viz E. MAUR, **Problémy demografické struktury**, op. cit., s. 845-846.

¹⁷ Např. Kristina Procházková - 23 let v soupisu z roku 1651, 63 let podle seznamu z roku 1652; podle matrik je však správné druhé číslo.

Nejstarším měšťanem byl Matouš Kauffmann ve věku 87 let, dále Vavřinec Řehořovský 78 let. Osob starších šedesáti let bylo deset. Měšťané tvořili téměř polovinu všeho městského obyvatelstva roku 1651 (42,8%).

Jako další v pořadí soupisu jsou zapsáni *obyvatelé*. Název obyvatelé odráží určitou momentální situaci, kdy tyto osoby nebydlí ve vlastních domech, ať už proto že žádný nevlastní a jsou v uvedeném okamžiku v nájmu, nebo že ten jejich je neobyvatelný. Některé z těchto osob najdeme již roku 1652 mezi měšťany. Do této kategorie jsem zařadila i osoby uvedené následně za obyvateli pod titulem: „*Přístavní při obci se zdržující*“. Obyvatel bylo celkem 80, z toho 2 děti do patnácti let.

Nejstarší osobou mezi obyvateli byl Kunderát Ayer ve věku 78 let, osob starších šedesáti let bylo 11. Do kategorie obyvatel se počítalo 17,5 % městského obyvatelstva.

Další kategorií v soupise jsou *podruzi*. Mezi podruhy bylo zařazeno 86 osob v dubnu, ale 103 v březnu. Do „oficiálního“ dubnového soupisu nebyli např. vůbec zapsáni podruzi ubytovaní v mlýně J. V. Saláta či dvě rodiny šafářů a další. Naopak dvě rodiny ve službě obecní, a to rodina ovčáka a mistra polního, které jsou v dubnovém „oficiálním“ seznamu uvedeny až na konci, nebyly do březnového seznamu pojaty vůbec, stejně jako obyvatelé poddanských vsí. Z těchto 103 osob zapsaných v březnovém soupise nebylo 6 katolické víry.

Nejstarší osobou této skupiny byl Adam Piskoř ve věku 88 let. Osm osob bylo starších šedesáti let. Celkově tvořili podruzi 22,6 % obyvatel.

Kromě výše uvedených osob žila v Berouně ještě „u sousedův neb řemeslníkův *čeled'*“, to znamená tovaryši a učni a „*čeled' služebná*“, tj. osoby sloužící. Všechny osoby započtených do výše uvedených kategorií bylo v Berouně do březnového soupisu zapsáno celkem 78. Byly napočteny u 39 hospodářů, z toho u pěti vdov. Nejvíce osob se nacházelo ve službě u J. V. Saláta, jednoho z nejbohatších měšťanů, a to 6 osob: 2 děvečky, 1 pacholek a 3 muži bez bližšího určení. U 13 hospodářů bylo uvedeno 13 tovaryšů a 5 učedníků. Jejich věk byl 15-30 let, pouze jeden tovaryš je ve věku 55 let, učedníci nepřekročili dvacet let. Nejvíce jsou jako osoby sloužící zapsané děvečky (31). Ty, které jsou zapsány v „oficiálním“ soupise (20 osob), byly ve stáří 15 až 42let, z toho ale pouze 5 bylo starších třiceti let. Věk mužů se pohyboval v rozmezí 20 až 44 let. Sloužící osoby nezakládaly žádné domácnosti, část děveček se po čase provdala, ale některé zůstaly ve službě po celý život. Čeled' zastávala různá místa, a to především děveček (31), oráčů (9), pohůnků (5), sloužících,

pacholků a čeledínů (vždy po 3) a chův (2), u některých není jejich postavení přesně vymezeno. Z celkového počtu obyvatel města tvořili učedníci a tovaryši 3,9 % a osoby ve službě 13,2 %.

Na závěr dubnového „oficiálního“ soupisu jsou vyjmenováni obyvatelé poddanských vsí, a to *Lhotky*, kde žilo 8 osob, a *Měňan*, z nichž Berounu patřila pouze část s 12 poddanými.

Tabulka 1 Obyvatelstvo podle sociálního postavení v Berouně v roce 1651 (podle Soupisu poddaných podle víry z března 1651)

Sociální skupina	Počet osob	Podíl v %
Měšťané	195	42,8
Obyvatelé	80	17,5
Podruzi	103	22,6
Sloužící	60	13,2
Tovaryši a učni	18	3,9
Celkem	456	100,0

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že zhruba 60% všech obyvatel města tvořili měšťané a obyvatelé, tedy osoby požívající určitá městská práva, zatímco přibližně 40 % osob žilo v podruží či sloužilo v rodinách měšťanů a obyvatel.

Stanovit počet osob žijících ve městě Berouně v polovině 17. století je velice složité, neboť ani jeden ze soupisů obyvatel podle víry neneviduje děti předzповědního věku. Pokusila jsem se tuto soupisem nezachycenou složku doplnit na základě údajů získaných rozborem berounských matrik.

V období 1641-1650 (což lze s největší pravděpodobností označit za období, v němž se narodily děti v soupise nezachycené) bylo v kategorii měšťanů pokřtěno nejméně 106 dětí (pouze u rodin, které se nacházely v Berouně i roku 1651). Protože tento počet nelze prostě přičíst k počtu měšťanů uvedenému v soupise, ale je třeba jej s ohledem na tehdejší vysokou úmrtnost kojenců a malých dětí, dosahujících ve městech jedné čtvrtiny až jedné třetiny narozených, nejdříve korigovat, lze tedy po provedení korekce hovořit o tom, že ve městě žilo z úhrnu osob měšťanského stavu asi 26-29 % dětí předzповědního věku.

U obyvatel bylo ve stejném období pokřtěno minimálně 29 dětí. Po příslušné korekci lze konstatovat, že skupina obyvatel byla početně slabá, pohybovala se okolo sta osob, přičemž dětí předzповědního věku bylo zhruba

20-21,6 %. U podruhů pak bylo pokřtěno minimálně 38 dětí.¹⁸ Je tedy možné říci, že roku 1651 žilo v Berouně necelých 120 osob v podruží, děti pak tvořily 19,7-22,5 %.

Jestliže bychom se chtěli pokusit o odhad celkového počtu obyvatel města po skončení třicetileté války na základě výše uvedených výsledků, (a k tomu připočetli 78 osob sloužících a tovaryšů s uční) dospěli bychom k počtu necelých šesti set obyvatel, z kterého by cca 24 % tvořila dětská složka (u měšťanů přibližně 27 %). Tento počet, který je však určen jen na základě odhadu, by také potvrzovaly údaje z matrik zachycující v období 1641-1650 v průměru ročně okolo 21 křtů, což by odpovídalo populaci o něco vyšší než 500 osob.¹⁹

Odhad počtu dětí předzповědního věku byl předmětem úvah řady historiků, z nichž mnozí dospěli k názoru, že děti tohoto věku tvoří zhruba 28-30 % veškeré populace, přičemž ve městech je toto procento spíše nižší než vyšší.²⁰ Jestliže tedy březnový soupis obyvatel města Berouna podle víry zachycuje 456 osob, pak by dětská složka na základě výsledků dosažených v jiných lokalitách byla tvořena přibližně 180 dětmi, což by v součtu odpovídalo více jak šesti stům obyvatel. I když se toto číslo poněkud liší od předchozího, nelze je zcela vyloučit, neboť matriční zápisy z období 1640-1650 jsou chaotické, a je proto dost dobře možné, že ne všechny křty jsou zde zapsány. Spíše bych se však přikláněla k názoru, že počet dětí předzповědního věku ve městě Berouně tvořil okolo roku 1650 zhruba jednu čtvrtinu obyvatel.²¹ I když jde o odhad obyvatel pouze orientační, neboť vychází jen z čísel přibližných a přesnější údaje jsou pro nedostatek dochovaných materiálů vyloučeny, lze jej i přes uvedené nedostatky a relativitu poznatků akceptovat, neboť se příliš nerozchází s výsledky získanými v jiných lokalitách.

Koeficient počtu obyvatel na jeden dům by se pak pohyboval v rozmezí 5,3 až 5,8, což je v souladu s koeficienty získanými pro jiná města.

¹⁸ Určit počet křtů u podruhů je velmi komplikované, neboť rodiče jsou často uváděni pouze křestními jmény.

¹⁹ Uvádí se 40 křtů ročně na 1000 obyvatel v období tzv. starého demografického režimu.

²⁰ Viz E. MAUR, **Problémy demografické struktury**, op. cit., s. 844-845.

²¹ Nižší počet dětské složky ve městě než na vesnici udává i J. V. ŠIMÁK, **Zpovědní seznamy arcidiecese pražské z r. 1678-1725**. Praha 1937, - jednu pětinu až jednu čtvrtinu, i R. SCHREIBER, **Der Elbogner Kreis und seine Enklaven nach dem Dreißigjährigen Kriege**. Praha 1935, - udává nejvýše 28 %.

Na základě všech prozkoumaných výše uvedených pramenů lze tedy říci, že ve městě Berouně žilo v polovině 17. století minimálně 600 osob (a ne o mnoho více).²²

Věková struktura obyvatel²³

K tomu, abychom získali představu o stavu berounské populace v polovině 17. století, je třeba kromě jejího počtu a sociálního rozdělení zjistit i její věkovou strukturu. Problémem, který nastává při snaze o charakteristiku věkové struktury obyvatel města Berouna roku 1651, je to, že byly evidovány pouze děti starší deseti let, s výjimkou jednoho osmiletého chlapce. Avšak i dětská složka, uvedená v soupise, tedy děti v rozmezí 10-14 let, je početně velice slabá, uvádí jen 11 osob. Zjistit důvod nízkého počtu osob v tomto věkovém rozmezí je obtížné. Vezmeme-li pro doplnění počtu dětí této složky matriční záznamy z let 1636 až 1640, nalezneme zde v tomto období 72 křtů u rodin berounské populace nacházejících se v Berouně i roku 1651. Problémem i nadále zůstává vysoká úmrtnost dětí, kterou však nelze na základě dochovaných pramenů přesněji vyčíslit. Je možné se však přiklonit k již dříve uvedeným názorům, že nízký počet dětí ve věku 10-15 let byl způsoben jejich vysokou úmrtností související s častými vpády vojsk spolu s morovými epidemiemi, které provázely konec třicetileté války.²⁴

Soupis obyvatel podle víry z roku 1651 umožňuje určit nejen věkovou strukturu a sociální postavení jednotlivců, ale i další charakteristiku městské populace tohoto období, jakou je podíl mužů a žen na celkovém počtu obyvatel, jejich sňatkový věk a věkové rozdíly mezi manželi.

Podíváme-li se na městské obyvatelstvo Berouna v tomto období, zjistíme, že převažují ženy. Z celkového počtu 395 osob uvedených v dubnovém „oficiálním“ seznamu je 213 žen a 182 mužů, tedy na 100 mužů připadá 117 žen. Tento poměr je v souladu s poznatky získanými i v jiných studiích zabývajících se touto problematikou, kde se ve městech uvádí na 100 mužů téměř vždy 120 a

²² Tento počet se mi zdá pravděpodobný vzhledem k tomu, že pro rok 1702 existuje údaj 593 osob zpovědního věku. Srv. E. MAUR, D. PÍŠOVÁ, **Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702. Edice pramene. Historická demografie** 18, 1994, s. 43

²³ Tato a další kapitoly, není-li výslovně uvedeno jinak, vycházejí z rozboru dubnového soupisu obyvatel, který udává jak věk, tak i sociální zařazení jednotlivců. Tento soupis uvádí pouze 395 osob.

²⁴ Srovnej E. MAUR, **Problémy demografické struktury**, op. cit., s. 860.

Tabulka 2 Věková struktura obyvatel města Berouna (podle soupisu poddaných podle víry z dubna 1651)

Věk	Osoby		Měšťané	Obyvatelé	Podruzi	Čeleď	Tovaryši, učni
	celkem	v %					
8-14	11	2,8	8	1	2	-	-
15-19	38	9,6	11	8	3	11	6
20-24	52	13,2	21	12	9	6	3
25-29	39	9,9	16	6	6	7	5
30-34	36	8,1	12	3	14	3	-
35-39	32	8,1	12	3	14	3	-
40-44	37	9,4	16	7	10	4	-
45-49	44	11,2	31	6	7	-	-
50-54	37	9,4	17	10	10	-	-
55-59	29	7,4	17	3	8	-	1
60-64	17	4,3	8	6	3	-	-
65-69	16	3,8	3	7	5	-	-
70+	7	1,8	3	2	2	-	-
Celkem	395	100,0	181	78	86	35	15

více žen.²⁵ Poměr mužů a žen v Berouně tedy odpovídá tehdejšímu poměru pohlaví ve městech.

V téměř všech věkových kategoriích od čtrnácti let výše je počet žen vyšší než mužů. Pouze v kategorii 30-40 let početně převažují muži. Nejmenší nepoměr je pak ve věku 20-29 let a 50-59 let, kdy je počet mužů a žen téměř vyrovnán. Je velmi pravděpodobné, že i v Berouně měly nemajetné svobodné ženy a vdovy nad třicet let jen velmi malou naději na provdání právě v důsledku převahy počtu žen. Jestliže se muž vdovec ženil podruhé či potřetí, většinou si bral ženu podstatně mladší. Stejně tak ale i majetné vdovy se často provdaly za mladší muže. Převaha žen byla jednoznačná od 40. roku věku, i když nelze opomenout, že vysokého stáří se dožívali hlavně muži. Mezi osobami staršími sedmdesáti let byla pouze jedna žena (75 let) a čtyři muži. Více jak osmdesáti let se dožili pouze muži, jejichž organismus byl přece jen méně zatížen a opotřebován než ženský, který vyčerpávaly četné porody.

Rodinný stav

Většina dospělé berounské populace v polovině 17. století žila v manželstvích. V řadě případů však manželství smrtí jednoho z partnerů zaniklo. Vdovci se obvykle v krátké době znovu oženili, ženy, pokud nešlo o vdovy s majetkem, zůstávaly samy se svými dětmi.

²⁵ Tamtéž, s. 847.

Věkové rozdíly mezi manželi byly různé. Tam, kde šlo o první manželství u obou, byl věkový rozdíl nižší, zatímco u dalších sňatků byl rozdíl i o celou generaci. Z měšťanských 62 úplných rodin uvedených v dubnovém soupise podle víry byla ve dvanácti případech žena starší než muž (největší rozdíl byl 26 let). V pěti případech byl rozdíl více než dvacet let (38, 32, 27, 26, 20).

U obyvatel byly velké věkové rozdíly mezi manželi pouze třikrát (1x žena o 29 let, 2x muž o 31 a 28 let). U všech šlo o druhé či další manželství. Nejvyšší věkový rozdíl vůbec zaznamenáme u podruhů (muž o 48 let starší než žena).

Ve většině rodin nepřesáhly věkové rozdíly mezi manžely deset let. Ze 113 zkoumaných manželských párů jich do této kategorie spadalo 83, tedy 73 % všech manželství. Věkový rozdíl v rozmezí od 10 do 20 let byl u 21 manželských párů, tedy u 19 %. Rozdíl více jak dvacet let byl nalezen u 9 párů, tj. 8 %.. Toto číslo je poněkud vyšší než v jiných zkoumaných lokalitách.²⁶ Věkový poměr mezi manželi v Berouně odpovídal tehdejšímu poměru. V případě, kdy byl velký věkový rozdíl, šlo téměř vždy o druhé nebo další manželství. Nelze však jednoznačně tvrdit, že v případě těchto sňatků šlo vždy pouze o majetek, i když ten hrál ve většině těchto případů podstatnou roli.

Tabulka 3 Věkové rozdíly mezi manželi podle sociálních skupin v Berouně roku 1651 (na základě Soupisu podle víry z dubna 1651)

Věkové rozdíly	Měšťané		Obyvatelé		Podruzi		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Stejně staří (do 10 let)								
muž starší	34		17		12			
žena starší	10		4		6			
celkem	44	70,9	21	80,8	18	72,0	83	73,4
Rozdíl 11-20 let								
muž starší	10		1		3			
žena starší	4		1		2			
celkem	14	22,6	2	7,7	5	20,0	21	18,6
Rozdíl nad 20 let								
muž starší	3		2		2			
žena starší	1		1		-			
celkem	4	6,54	3	11,5	2	8,0	9	8
Úhrnem	62	100,0	26	100,0	25	100,0	113	100,0
Nejvyšší rozdíl								
muž starší	38		28		48			
žena starší	26		29		14			

²⁶ Tamtéž, s. 851.

Sňatkový věk

Určení sňatkového věku u obyvatel Berouna v polovině 17. století je ztíženo tím, že se pro toto období nezachovala oddací matrika. Je dokonce možné, že ani nebyla zavedena, protože sňatky jsou nahodile zapsány mezi křty. Jejich počet je však velice nízký na to, aby se mohl stát podkladem pro analýzu. Možností, jak alespoň přibližně odhadnout sňatkový věk žen, je porovnat počet žen vdaných a svobodných podle věkových kategorií.

Tabulka 4 Ženy podle věku a rodinného stavu v Berouně v roce 1651 (podle soupisu podle víry z dubna 1651)

Věk	Celkem	Svo- bodné	Vdané	Vdovy	Z 1000 osob dané věk. skupiny		
					svobod.	vdané	vdovy
15-19	26	25	1	-	962	38	-
20-24	31	10	21	-	323	677	-
25-29	17	7	9	1	412	529	59
30-34	15	1	13	1	67	866	67
35-39	13	2	11	-	154	846	-
40-44	26	4	19	3	154	731	115
45-49	25	-	18	7	-	720	280
50-54	19	-	9	10	-	474	526
55-59	178	1	10	6	59	588	353
60-64	8	-	4	4	-	500	500
65-69	11	-	1	10	-	91	909
70+	1	-	1	-	-	1000	-
Celkem	209	50	117	42	239	560	201

V Berouně byla v roce 1651 pouze jedna vdaná žena mladší dvaceti let. Z toho nelze v žádném případě vyvozovat, že by se ženy před svým dvacátým rokem nevdávaly. Je pravděpodobné, že určité procento žen se vydalo do svých dvaceti let, jak je ukázáno níže v části o porodech a věku ženy.²⁷ Většina žen se však provdávala až po svém 20. roce, podíl vdaných žen se pak zvyšoval až do 40 let věku, poté pozvolna klesal. Vysoký podíl svobodných žen do 30 let byl zapříčiněn skupinou služebných děvčat, z nichž pouze malá část překročila 30. rok svého života. Maxima počtu vdaných žen bylo dosaženo mezi 30. a 40. rokem, kdy bylo provdáno přes 80 % všech žen. Úměrně tomu klesalo procento svobodných žen, provdaly se téměř všechny ženy, i když mnohé záhy ovdověly.

²⁷ Avšak podíváme-li se na věk žen při jejich prvním porodu, zjistíme, že řada z nich se vdávala ještě před 20. rokem. Neznáme datum sňatku u většiny z nich, ale i mezi těmi několika málo sňatky, které jsou zapsány v matrice, nalezneme takové, kdy otěhotnění bylo jednou z příčin sňatku.

Pravděpodobnost dalšího provdání vdov závisela především na jejich věku při ovdovění, případně na majetkových poměrech. Na základě provedeného rozboru můžeme předpokládat, že průměrný sňatkový věk u žen byl až po 20. roce. Roku 1651 bylo tedy v Berouně provdáno 56 % žen, svobodných bylo 23,9 % a vdov 20,1 %.

U mužů lze sňatkovou hranici posunout výše. Porovnáme-li počet ženatých mužů v jednotlivých kategoriích, vidíme, že podíl ženatých mužů vzrůstá po 30. roce života. Do této doby zůstávala většina mužů svobodných. Ve věkové skupině 25-30 bylo ještě přes 50 % mužů neženatých. Jejich procento po 30. roce života klesalo a vdovců bylo velmi málo. Proto naděje na provdání starších žen byla velmi nízká. Více jak jedna čtvrtina mužů se oženila před svým dvacátým pátým rokem, avšak zřetelná převaha ženatých mužů je až po dosažení třiceti let. Vyšší sňatkový věk u mužů než u žen je celkem pochopitelný, protože ekonomické podmínky tvořily jeden ze základních předpokladů uzavření sňatku.

Tabulka 5 Muži podle věku a rodinného stavu v Berouně v roce 1651 (podle Soupisu podle víry z dubna 1651)

Věk	Celkem	Svo- bodní	Ženatí	Vdovci	Z 1000 osob dané věk. skupiny		
					svobod.	ženatí	vdovci
15-19	13	13	-	-	1000	-	-
20-24	21	15	6	-	714	286	-
25-29	22	12	8	2	545	364	91
30-34	21	5	16	-	238	762	-
35-39	19	2	17	-	105	895	-
40-44	11	1	10	-	91	909	-
45-49	20	-	19	1	-	950	50
50-54	18	1	17	-	56	944	-
55-59	12	2	9	1	167	750	83
60-64	9	-	9	-	-	1000	-
65-69	4	-	3	1	-	750	250
70+	5	-	4	1	-	800	200
Celkem	175	50	118	10	286	674	57

Domácnosti

(Na základě rozboru březnového soupisu podle víry roku 1651)

Domácnost tvořil manželský pár s dětmi či bez dětí nebo vdovy či vdovci s dětmi. V kategorii měšťanů bylo napočteno 75 domácností rodinných a 10 do-

mácností jednotlivců. Z těchto 75 rodinných domácností bylo 6 neúplných (vdovy s dětmi), u 18 jsou zapsány děti, ale pouze u 6 rodin jsou děti mladší patnácti let. Z rozdílu let mezi dětmi a rodiči lze doložit, že ve třech případech si vzal vdovec podstatně mladší ženu a že i vdovy se provdávaly za muže mnohem mladší.

Tabulka 6 Struktura rodinných domácností měšťanů v Berouně roku 1651

Typ domácnosti	Dle soupisu z roku 1651	Dle matrik
Celkem	75	75
z toho úplných s dětmi	18	31
 bez dětí	51	38
neúplné (pouze s dětmi)	6	6

Bezdětných manželských párů bylo 51. Jestliže uvedené údaje doplníme poznatky získanými rozborem matrik, lze prokázat, že bezdětných manželství opravdu nebyl velký počet. Z 51 manželství uvedených v soupise jako bezdětných se u 36 podařilo najít děti, a to jak odrostlé (13), tak i děti do deseti let soupisem neevidované (23). Z uvedených 69 manželství se mi u devíti nepodařilo najít děti ani před rokem 1651, ani později. Avšak toto zjištění nelze brát jako odraz skutečné situace, protože matriční zápisy především z třicátých a čtyřicátých let 17. století jsou značně zmatené.

Také většina obyvatel žila v rodinných domácnostech, kterých bylo 31 celkem. Sedm z nich tvořily úplné rodiny (jak ale je už výše řečeno pouze 2 děti byly mladší 15 let), 4 byly neúplné (vdovy s dětmi) a 20 bezdětných. Domácností jednotlivců bylo 9, z toho 6 žen a 3 muži. Podíváme-li se do matrik, pak z dvaceti bezdětných manželství u šesti manželských párů nalezneme děti do deseti let. Pouze u dvou manželských párů se nepodařilo nalézt žádné děti.

Tabulka 7 Struktura rodinných domácností obyvatel v Berouně roku 1651

Typ domácnosti	Dle soupisu z roku 1651	Dle matrik
Celkem	31	31
z toho úplných s dětmi	7	13
 bez dětí	20	14
neúplné (pouze s dětmi)	4	4

V podruží najdeme 39 rodinných domácností, z toho jich 31 bylo bezdětných, 4 s dětmi a 3 vdovské. Domácností jednotlivců bylo 22, z nich 18 žen a 4 muži. Někteří z podruhů byli v poddanské závislosti (26 osob - podle dubnového soupisu). Podle matrik lze doplnit, že z uvedeného 31 bezdětného manželství,

byly u 8 manželství děti mladší deseti let. V této kategorii se podařilo najít v matrikách poměrně nízký počet pokřtěných dětí a u 18 párů nelze děti doložit. Domnívám se však, že je to způsobeno jak nedostatky v matrice, která často uvádí pouze křestní jména, což znemožňuje identifikaci jednotlivých podružských párů, tak i pohybem podruhů, než že bylo odrazem skutečné situace.

Tabulka 8 Struktura rodinných domácností podruhů v Berouně roku 1651

Typ domácnosti	Dle soupisu z roku 1651	Dle matrik
Celkem	39	39
z toho úplných s dětmi	4	14
bez dětí	31	21
neúplné (pouze s dětmi)	4	4

Nejvíce rodinných domácností bylo tedy vedeno jako bezdětných, což je, jak už bylo řečeno, způsobeno především neevidencí dětí do deseti let. Rozbor matrik ukázal, že opravdu bezdětných manželství bylo minimálně. Bezdětná manželství byla ta, kde došlo ke sňatku dvou starších lidí, popřípadě si starší vdova vzala mladšího muže. Ale i když tato manželství zůstávala bezdětná, často zde byly děti z předchozích manželství, a to jak u ženy (např. Jiří Ryk, 46 let, si vzal již starší vdovu, 53 let, po Matoušovi Hovorčovském, se dvěma dospělými dcerami 29 a 24 let), tak u mužů (např. u Jana Svojanovského, 55 let, s manželkou Kateřinou, 49 let, jsem našla jen děti z jeho prvního manželství).

V těch případech, kdy si mladší svobodný muž bral starší vdovu, pravděpodobně kvůli majetku, zůstávala tato manželství bezdětná (např. Václav Červenka, 32 let, se svou ženou Evou, 58 let). Pouze u 29 manželských párů se mi nepodařilo ani před rokem 1651, ani později nalézt v zápise matrik údaje o křtu jejich dítěte (z toho 18 manželství podruhů). Ovšem ani toto číslo nelze brát jako spolehlivé, protože vzhledem k chaotickému zapisování do matrik (především ve třicátých letech a polovině čtyřicátých let 17. století), nelze úplně vyloučit narození dítěte ani u manželů v době soupisu již starších.²⁸

²⁸ Zápisy v berounských matrikách jsou především ve třicátých letech 17. století značně zmatené. V té době se střídala ve městě různá vojska, město bylo často vyloupeno a měšťané byli nuceni skrývat se mimo město. Tomuto chaotickému stavu odpovídají i zápisy v matrice. Nespolehlivé jsou i údaje z let čtyřicátých.

Počet dětí v rodině

Údaje umožňující zjistit skutečný počet dětí žijících v jednotlivých rodinách ve sledovaném období jsou pro berounskou populaci velmi skoupé. Je možné pouze určit, kolik dětí se v které rodině narodilo. Neexistence úmrtních matrik tohoto období pak nedovolí stanovit počet zemřelých dětí. Obecně lze říci, že rodiny měly dětí spíše více. Na základě rozboru matrik můžeme určit počet porodů připadajících na jednotlivé ženy žijící roku 1651 v Berouně. V tomto roce se nacházelo (podle dubnového soupisu) v Berouně 213 žen, z nichž pouze čtyři byly mladší patnácti let. Z těchto 213 žen jich 107 porodilo do roku 1651 jedno či více dětí. Roku 1651 mělo pravděpodobně ukončeno reprodukci 69 žen (35 z řad měšťanů, 18 z obyvatel a 16 z podruhů). Do kategorie žen s ukončenou reprodukcí jsem zařadila ty, které již překročily 50. rok svého života, a dále ty, které v rozmezí 1651 - 1663 (tímto rokem končí zápisy matriky, která byla spolu s matrikou starší východiskem tohoto rozboru) neprodily již žádné děti a u kterých byla po tomto datu pravděpodobnost dalších porodů minimální (v roce 1663 dosáhly minimálně padesáti let).

Tabulka 9 Celkový počet rodinných domácností podle sociálních skupin v Berouně roku 1651

Typ domácnosti	Měšťané	Obyvatelé	Podruzi	Celkem
Celkem	75	31	39	145
z toho úplných s dětmi	18	7	4	28
bez dětí	51	20	31	96
neúplné (pouze s dětmi)	6	4	4	13

Přesné zjištění počtu porodů v první polovině 17. století ve městě Berouně naráží na řadu obtíží. Na prvním místě je třeba jmenovat nedostatky v matrikách a změny příjmení žen při dalším sňatku. To ztěžuje jejich identifikaci a snižuje možnost nalezení jejich dětí z manželství předchozích.

Většina žen vstupovala do manželství po 20. roce svého života, jak ostatně ukazují i výše uvedené tabulky. Proto také své první dítě většina z nich porodila mezi 20. a 30. rokem. Průměrný věk ženy při porodu prvního dítěte byl 25,5 roku (měšťanky 24,1, obyvatelky 27,8 a podruhyně 24,8 roku). Avšak nalezneme i matky mladší, a to již od věku patnácti let. Mezi 15. a 20. rokem věku se ženám narodilo 25 dětí, a to 18 u žen měšťanských, 1 u obyvatelky a 6 u podruhyně. Celkem tedy se 23,4 % dětí narodilo matkám mladším dvaceti let. Ženy rodily i po 40. roce svého života (2,8 % rodiček), ale výjimkou nejsou ani matky padesátileté.

Nejvyšší počet dětí na jednu ženu byl 13 v rozmezí 31 let (od 18 do 49 let). V průměru připadly v roce 1651 na jednu ženu s ukončenou reprodukcí 4 narozené děti (měšťanky 4,9, obyvatelky 4 a podruhně 3,3 dětí na jednu ženu).

Intervaly mezi jednotlivými porody se pohybovaly v rozmezí 1 až 6 let, v průměru 2,4 roku (měšťanky 2,3, obyvatelky 2,3 a podruhně 2,5 roku). Nejvíce dětí se narodilo v kategorií měšťanů, kde na jednu ženu připadlo 4,9 dětí. Nelze však opomenout, že ne všechny křty musí být v matrice zachyceny, a to obzvláště u podruhů, kteří nemuseli po celé sledované období pobývat ve městě.

Na základě této drobné sondy lze říci, že většina žen žijících v Berouně v první polovině 17. století porodila své první dítě po 20. roce svého života (celkem 57,9 % dětí se narodilo ženám ve věku 20-30 let, 23,4 % dětí pak matkám mladším). Ke všem zjištěným údajům je však třeba přistupovat obezřetně a nepřeceňovat jejich význam.

Závěr

Závěrem můžeme konstatovat, že berounskou populaci poloviny 17. století tvořilo přibližně šest set osob, z nichž většina byli měšťané, kteří představovali necelou polovinu všech zde žijících osob (42,8 %).

Věková skladba populace měla progresivní charakter, dětí předzповědního věku byla zhruba jedna třetina, lidí starších padesáti let asi jedna pětina, (vycházíme-li z počtu šesti set osob), tedy okolo padesáti procent osob bylo v produktivním věku. Převážná většina obyvatel žila v úplných rodinách tvořených oběma rodiči a dětmi, domácností jednotlivců bylo celkem 115, z toho dvě třetiny tvořily osoby sloužící, tovaryši a učňové. Sňatkový věk žen i mužů byl v podstatě shodný s údaji získanými u dalších lokalit, u žen po 20. roce, u mužů spíše po 30. roce života. Od 40. roku života byla ve městě jednoznačná převaha počtu žen, i když vyššího věku se dožili především muži. Věkové rozdíly mezi manžely byly v 70% do deseti let, muži byli ve většině případů starší.

Summary

THE POPULATION OF BEROUN IN THE MID-17TH CENTURY

This article is based on a number of census reports from the mid-17th century which have been preserved in the town of Beroun. There are two registrations by religion dating from 1636 and 1652, in which the local priest also recorded information on the age of individuals. The registration of inhabitants by religion was carried out on the orders of the Governor of Bohemia in 1651 and in Beroun, which was a royal city, it took two forms. The first was the preparation of a list of the inhabitants in March 1651, which is held in the town archives, and the official version of this which was handed over to the office of the Governor of Bohemia in April that year. The information from this census can be supplemented from the records of the church registers, which are however fragmentary for the 1630s, and from the tax rolls (property registers prepared as a basis for raising taxes in 1654). It is interesting that the „official“ list did not include all inhabitants of the city, particularly those who were not Catholics. The city council in fact concealed the existence of about 13 % of the population.

In the mid-17th century the population of the town stood at about 600, of whom almost half were registered as citizens, one fifth as inhabitants, a quarter as farm labourers and the others were servants, journeymen and apprentices. The growth of the population was shown by the fact that one third of the inhabitants were children aged under 12 and only one fifth were over 50. The overwhelming majority of inhabitants lived in families of two parents and children, with only 115 single householders, two thirds of these being servants, journeymen and apprentices. The average number of inhabitants per house was 5.3 to 5.8. The distribution of the population by age and marital status indicates that girls usually married when they were 20-24 and men when they were 25-29. Women had their first child at an average age of 25.5, and had, on average, four children during their lives. There were more women than men living in the town, with this difference being most marked between the ages of 40 and 60, although over this age men were more numerous than women.

FORMA SOCIÁLNÍHO ZABEZPEČENÍ NA VESNICI V 18. A PRVNÍ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

(Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)

ALICE KLÁŠTERSKÁ

Úvod

Studie vychází z práce, ve které jsem se pokusila nahlédnout do způsobu života lidí na jedné české vesnici v období, kdy do vztahu poddaný - vrchnost začíná vstupovat také stát.¹ Ten se snažil sjednotit i pravidla, která se vztahovala k poddanským usedlostem. Do této doby bylo pro poddaného určující rozhodnutí jeho vrchnosti, a tak se mohly lišit normy týkající se dědického práva a předávání usedlostí i u dvou sousedních panství.

Ve své práci jsem se snažila zmapovat vývoj vesnice Lhůty z různých pohledů. Nejprve jsem sledovala její hospodářskou situaci - tedy vývoj jednotlivých usedlostí, jejich břemena a zadlužení.² Těžištěm práce byl ale výzkum poddanské rodiny. Nejdůležitějším pramenem, ze kterého jsem vycházela, byly

¹ A. KLÁŠTERSKÁ, *Obyvatelé vesnice Lhůty v 18. a 1. polovině 19. století*. Diplomová práce, Ústav českých dějin, FFUK, 1996, 181 s.

² Vycházela jsem z katastrů uložených v SÚA: Sig. *Berní rula 18*, Panství štáhlavské, ves Lhůta, fol. 576-577, r. 1654. *Tereziánský katastr*, Plzeňsko 61, Štáhlavy a Nebílovy panství, rustikální fase, Lhůta, i. č. 2252, č. k. 684, fol. 19-21, r. 1719. *Tereziánský katastr*, Kraj Plzeňský (P-S), Štáhlavy a Nebílovy panství, Lhůta, i. č. 27, fol. 242, r. 1748. *Tereziánský katastr 61*, Štáhlavy a Nebílovy panství, přípravný materiál, Lhůta, i. č. 2161, č. k. 641, r. 1757. *Tereziánský katastr 61*, Štáhlavy a Nebílovy panství, revizitační nálezy, Lhůta, i. č. 4364, č. k. 1048, r. 1757. *Josefínský katastr*, Panství Štáhlavy, Obec Sedlec, místní část Lhůta, i. č. 3901, č. k. 1909, r. 1785. Jako doplňkový pramen sloužil urbář - SOA Praha, pobočka Mnichovo Hradiště, *urbář panství Štáhlavy-Nebílovy*, i. č. 6, Lhůta, fol. 107-109, r. 1719.

gruntovní knihy,³ dále jsem při svém studiu využívala i matriky⁴ a soupisy poddaných.⁵ Na základě těchto pramenů jsem rekonstruovala jednotlivé rodiny. Tento postup mi umožnil sledovat rodinnou strategii při uplatňování dědického práva - tedy výběr dědice, který přebíral otcovskou usedlost, vybytí jeho sourozenců i další zabezpečení odstupujících rodičů prostřednictvím výměnky. Právě problematiku týkající se výměnky chce tato studie přiblížit.

Vesnice Lhůta

Lhůta je vesnice na Plzeňsku.⁶ Byla součástí poměrně velkého patrimonium, které mělo své centrum ve Štáhlavech. Její název kolísal mezi označením Lhota a Lhůta, přičemž druhá varianta byla častější. V současné době je Lhůta osadou obce Týmákov v okrese Plzeň-jih. Lhůta patřila k faře ve Starém Plzenci, kde byl farní kostel Narození Panny Marie a v roce 1757 měla evidovány 74 duše.⁷

Štáhlavské panství se začalo formovat v 16. století - poté, co jej v roce 1539 od Doupovců z Doupova koupili Kokořovci z Kokořova.⁸ Do druhé poloviny 16. století je možné klást také první pokusy o výrobu železa na štáhlavském panství.⁹ Podle Berní ruly obsahovalo tehdejší štáhlavské panství městečko Plzenec a sedm vesnic.¹⁰ V roce 1711 Jan Jindřich z Kokořova odprodal štáhlavské panství Františku Antonínu Černínovi z Chudenic.¹¹

³ SOA Praha, pobočka Mnichovo Hradiště, *Sbírka starých pozemkových knih*, Rokycany č. 268, 1694-1752; č. 274, 1755-1879.

⁴ Jde o následující svazky matrik: SOA Plzeň, ř. k. *fara Starý Plzenec*, sig. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 16, 18, 21, 25, 31. Nejstarší matrika narozených byla založena v roce 1651, matrika oddaných se začala vést v roce 1661 a jako poslední vznikla v roce 1708 matrika zemřelých. Data z matrik jsem excerpovala od jejich počátku do roku 1850, v matrice zemřelých jsem pak navíc dohledávala úmrtní data o osobách narozených před rokem 1850.

⁵ SOA Praha, pobočka Mnichovo Hradiště, *Seznamy obyvatel k předpisu daně z hlavy*, panství Štáhlavy, i. č. 201, r. 1816; i. č. 202, r. 1820, i. č. 203, r. 1822. SOA Praha, pobočka Mnichovo Hradiště, *Soupis poddaných*, Lhůta, i. č. 44, fol. 99-103, r. 1803; i. č. 45, fol. 116-122, r. 1805; i. č. 46, fol. 98-103, r. 1809; i. č. 47, fol. 91-96, r. 1811; i. č. 48, fol. 95-100, r. 1813; i. č. 49, fol. 185-196, r. 1817.

⁶ Je situována asi 6,5 km jihozápadně od Rokycan a 10 km východně od Plzně.

⁷ *Tereziánský katastr český*, sv. 3, dominikál, s. 345-347.

⁸ J. BATĚK, *Z dějin Štáhlav*. Okresní muzeum v Blovicích 1967, s. 8.

⁹ V. ČEPELÁK, *Waldsteinské železářny v Sedlci, kolébka Škodových závodů*. *Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky 1*, 1954, s. 147-169.

¹⁰ Šlo o vesnice Lhůta, Nevid, Nezavětice, Raková, Sedlec, Štáhlavice, Štáhlavy.

¹¹ V roce 1716 bylo k Štáhlavům definitivně připojeno panství Nebílovy a od této doby obě dominia tvořila jeden celek, jehož název zněl panství Štáhlavy-Nebílovy.

S posledním Kokořovcem jsou spojeny i první skutečně doložené šachty, ve kterých se těžila ruda. V devadesátých letech 17. století existovala minimálně dvě kutiště v lesích nad Rakovou a Plzencem, v Sedlci stála vysoká pec s dvěma hamry. V hutích byla využívána práce padesáti domkářů a chalupníků ze Sedlce, Plzně, Lhůty a Rakové, kteří zde konali předepsané roboty. Podle urbáře z roku 1719 byl povinen Ondřej Tyczer, chalupník ze Lhůty, vozit tři dny v týdnu s párem volů rudu k sedlecké peci.¹²

V Tereziánském katastru vystupuje jako držitel panství Heřman Jakub Černín z Chudenic (1706-1784), který ho v roce 1764 rozšířil o statek Choce- nice, a tak je od této doby panství nazýváno souhrnně jako Štáhlavy, Nebílovy a Chocenice. Posledním držitelem z rodu Černínů byl Jan Vojtěch, který roku 1816 odkázal své statky vnukovi své sestry, Kristiánu Vincentovi hraběti z Valdštejna (1794-1858).¹³

Také Kristián z Valdštejna podporoval železářské podnikání v Sedlci. Éru vzestupu prožívaly železářny pod vedením šichtmistra Antonína Mayera, který těžbu rozšířil a v roce 1825 vyrobil spolu s měchařem Karlem Křesadlem jeden z prvních parních strojů v Čechách. Výroba v první polovině 19. století neustále stoupala. V roce 1859 byla zřízena v Plzni pobočka sedleckého závodu, která svým významem přerostla původní mateřský podnik. Dne 9. června 1869 prodal Arnošt František z Valdštejna, který byl majitelem panství od roku 1858, plzeň- skou strojírnou svému vrchnímu inženýru Emilu Škodovi. Po roce 1918 zůstali Valdštejnové majiteli velkostatku, ke kterému patřilo zhruba 100 ha orné půdy.

Samotná vesnice Lhůta byla malá. Na základě seznamů obyvatel jsem dospěla k odhadu o počtu jejích obyvatel.¹⁴ V roce 1838 uvádí Sommer pro Lhůtu 248 obyvatel žijících ve 36 domech.¹⁵ Tento údaj se však zdá být vzhledem k dalšímu vývoji počtu obyvatel podhodnocený.

¹² SOA Praha, pobočka Mnichovo Hradiště, *velkostatek Štáhlavy*, urbář, i. č. 6, fol. 108, r. 1719.

¹³ Jeho rozsah byl následující: Štáhlavy, Starý Plzenec, Sedlec, Lhůta, Štáhlavice, Nezvěstice, Nezavětice, Raková, Nevid, Veselá, Nebílovy, Předence, Netunice, Střížovice, Želčany, Olešná, Nebílovský Borek, Losiná, Chválenice, Žákava, Zdemyslice, Milínov, Mešno, Kornatice, Jarov, Chocenice, Bzí, Zhůř, Kotousov, Dražkov, Chocenický Újezd, Únětice, Chocenická Lhota, Komorno. **Tereziánský katastr český**, sv. 2, s. 204-206.

¹⁴Vycházela jsem z počtu domů, které ve Lhůtě stály. Ze seznamu poddaných vyplývá, že v jednom domě žilo v průměru 7-8 osob. Tento koeficient jsem uplatnila při odhadu počtu obyvatel ve starším období. Jedná se spíše o dolní hranici počtu obyvatel, G. HOFMANN, **Populace Čech na sklonku 17. století**. *SAP 41*, 1991, s. 417-446, uvádí průměrný počet obyvatel vesnického domu ještě vyšší - 8,99.

¹⁵ J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, 6. Band, Pilsner Kreis, Prag 1838, s. 84.

Tabulka 1 Odhad počtu obyvatel obce Lhůta v 18. a v první polovině 19. století

Rok	Počet domů	Počet obyvatel
1700	7	49 - 56
1725	16	112 - 128
1750	21	147 - 168
1800	28	196 - 224
1825	36	252 - 288

Tabulka 2 Počet obyvatel v letech 1850-1900

Rok	Počet domů	Počet obyvatel
1850	36	328
1869	42	340
1880	51	357
1890	57	355
1900	57	412

Pramen: Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850-1970. Díl I, Svazek 1, Praha 1978, s. 394-395.

Stejně jako počet obyvatel vzrostl za sledovaných 150 let i počet usedlostí. Tento nárůst se ale projevil pouze v kategorii domkářů, neovlivňoval jednotlivé selské a chalupnické grunty, ani jejich celkovou výměru. Pokud porovnáme počet usedlostí, jak byl zachycen v Berní rule, s rokem 1850, zjistíme, že po celou tuto dobu zde bylo možné zaznamenat tři chalupnické grunty. U selských statků došlo sice rozdělením dvou usedlostí k nárůstu počtu z původních tří usedlostí na pět, jejich celková výměra zůstala ale stabilní.

Tabulka č. 3 Celkové počty hospodářů v období 1695-1850

Období	Sedláci a chalupníci		Domkáři		Celkový počet
	počet	%	počet	%	
1695-1754	6	35,3	11	64,7	17
1755-1800	7	29,2	17	70,8	24
1801-1850	8	21,1	30	78,9	38

Ve sledovaném období byl výměrou největší statek číslo 19, který si jako jediná selská usedlost zachoval po celou dobu svou celistvost. Josefský katastr uvádí roku 1785 sice větší výměru u statku číslo 2, ten se však již čtyři roky poté rozdělil. Stejně tak poslední selský grunt (číslo 16) dosáhl v roce 1785 své maximální velikosti, kterou se přiblížil dvěma větším selským statkům. V roce 1807 došlo i zde k oddělení třetiny pozemků a tím ke zmenšení výměry. Tímto kro-

Tabulka 4 Vývoj výměry polností podle jednotlivých usedlostí v letech 1654-1850

Usedlost (číslo popis.)	Strychy výsevkové			Strychy plošné		
	1654	1719	1757	1785	1825	1850
selské usedlosti						
19	37	53,00	54,62	64,47	64,23	64,23
16	27	38,75	45,00	60,59	38,68	38,68
34	-	-	-	(26,94)*	20,58	20,58
2	(35)	41,00	43,50	68,04	30,95	30,95
36	-	-	-	(34,63)**	34,82	34,82
chalupnické usedlosti						
1	12	20,00	21,13	31,65	30,83	30,83
6	9	19,75	22,00	21,74	22,19	22,19
15	12	13,50	14,50	21,12	18,90	18,90
Celkem	132	181,25	200,75	267,61	261,18	261,18

* Tento údaj se vztahuje ke vzniku usedlosti v roce 1807. Uvádím jej zde proto, aby bylo možné zachytit změnu výměry, ke které došlo ještě do roku 1825. Rozsah luk zůstal zachován.

** Výměra usedlosti v roce 1789, kdy vznikla.

Prameny: 1654 - Berní rula, 1719 - urbář panství Štáhlavy, 1757 - Tereziánský katastr, 1785 - Josefský katastr, 1825 - zápisy z pozemkové knihy z let 1819-1825, 1850 - zápisy z pozemkové knihy z let 1826-1850.

Tabulka 5 Vývoj výměry luk podle jednotlivých usedlostí v letech 1719 - 1850

Usedlost (čp.)	Vozy		Strychy plošné		
	1719	1757	1785	1825	1850
selské usedlosti					
19	7,5	7,5	22,68	22,03	22,03
16	7,5	7,5	22,71	14,98	14,98
34	-	-	7,75	7,75	7,75
2	5,5	5,5	27,63	12,75	12,75
36	-	-	13,94	13,94	13,94
chalupnické usedlosti					
1	3,5	2,5	11,66	11,66	11,66
6	4	4,0	7,35	7,35	7,35
15	3	3,0	7,95	6,18	6,18
Celkem	31	30	99,98	96,64	96,64

Prameny srov. tabulka 4.

kem se zmíněné dvě selské usedlosti přiblížily svou výměrou spíše kategorii chalupníků, kteří měli dosud přibližně poloviční množství polí a luk. Během první poloviny 19. století se výměra jednotlivých usedlostí ustálila.

V roce 1850 nacházíme ve Lhůtě tři menší usedlosti, jejichž výměra polí se pohybovala kolem 20 strychů, čtyři střední hospodářství, ke kterým patřilo 30-40 strychů polí, a největší statek, jehož výměra převyšovala ostatní usedlosti přibližně dvakrát až třikrát. Ostatní usedlosti měly výměru buď jen velmi malou (většinou se jednalo o zahrádku vzniklou na obecních pozemcích), nebo vůbec žádnou.¹⁶

Výměnek

Výměnek lze charakterizovat jako institut sloužící k zabezpečení hospodáře nebo osob z jeho nejbližšího okruhu pro případ, že by si tito lidé nemohli sami zajistit obživu. Tato situace nastává většinou v momentě, kdy hospodář (nebo v případě jeho smrti po něm pozůstává vdova) prodává svou usedlost nebo ji předává svému dědici. Zároveň, jak etymologie slova »výměnek« napovídá, si vyhraduje jisté podmínky, které jsou zahrnuty v postupní smlouvě, jež bývala zapisována do pozemkových knih.¹⁷ Tento způsob zabezpečení především starých osob se vyskytoval v západoevropském modelu rodiny, který se vyznačoval vyšším sňatkovým věkem a převahou domácností vytvářených nukleární rodinou.¹⁸ Tyto dvě skutečnosti byly podmíněny dědickým právem - celou otcovskou usedlost přebíral většinou pouze jeden dědic.

Z výše uvedeného vyplývá, že výměnek byl poměrně významnou součástí rodinného práva. Bohužel při studiu dějin venkova zůstával výměnek dosud

¹⁶ K usedlosti č. 24 patřily 2 strychy panského pastviště a č. 30 mělo 2.5 strychu dominikálního pole. Tyto dominikální pozemky, které původně patřily k pohodnici (č. 23) do celkových přehledů výměry nezahrnuji.

¹⁷ V. PROCHÁZKA, **Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století**. Praha 1963, s. 435-36, uvádí jako další termíny používané v zápisech slovesné formy »vyměňovati«, »vyjmouti sobě« a výrazy »užitek do smrti své« nebo »příloh« a jako analogické německé termíny »Ausgeding«, »Auszug« a slovesné tvary »ausserdingen« a »ausziehen«. C. HORÁČEK, **Výminek, úvaha agrárně politická**. Praha 1900, s. 7, dodává i další německé výrazy »Altentheil«, »Leibgeding«, »Leibzucht«, »Ausbehalt«, »Winkel« a též latinský výraz »contractus vitalitius«. V pramenech, které jsem měla k dispozici, jsem se setkala s obdobnými výrazy: »s tím vymíněním«, »vejminek učinil«, »vejminek potáhne«, »vyminuje sobě«, »vyjímá sobě«.

¹⁸ J. HAJNAL, **European Marriage Patterns in Perspective**. In: D. V. GLASS - D. V. C. EVERSLEY (ed.), *Population in History. Essays in Historical Demography*, London 1965, s. 101-143. Týž, **Two Kinds of Preindustrial Household Formation System**. In: R. WALL (ed.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 65-104.

poněkud stranou zájmu českých historiků. První studie o výměnku vznikly sice již v minulém století, jednalo se však spíše o práce, které výměnek hodnotily z hlediska právního.¹⁹ Protože výměnek patřil k břemenům, všímaly si také zatížení, které s sebou přinášel pro statek, do historických exkursů se ale příliš nepouštěly. Výměnek byl pro tyto autory aktuální institut a také předmět diskuse.

Z tohoto hodnocení se však vymyká práce Cyrila Horáčka, která byla vydána na samém počátku 20. století - nejprve česky a následně též německy.²⁰ Ač měla podtitul úvaha agrárně politická, stranou Horáčkova zájmu nezůstaly ani otázky historicko-sociální. I když Horáček konstatuje, že usedlosti s výměnkem jsou dvojnásobně zadlužené než statky bez výměnku, celkově hodnotí výměnek kladně. Soudí, že pro syna bylo vždy lepší, když mohl hospodařit sám, byť za cenu výměnku, než když byl závislý na otci.²¹ Odchodem na výměnek umožnil zároveň starý hospodář svému nástupci, aby si založil rodinu.²²

Pozitivně hodnotí výměnek také Josef Možuta. Za jeho největší výhodu považuje zajištění výměnkářů formou naturálních dávek. Oceňuje také skutečnost, že výměnek pomáhá udržet rodový majetek nedělený a nepředlužený.²³ Ještě v roce 1942 Možuta konstatuje, že „výměnek je zcela vyhovující zařízení, zrušení nebo změny nejsou opodstatnělé.“²⁴

Po druhé světové válce, kdy výměnek nebyl již zahrnut do nového občanského zákoníku, zájem o něj upadá. Výzkumu výměnku se začal věnovat až Vladimír Procházka v šedesátých letech.²⁵ Ten považuje výměnek za ekonomickou nutnost v prostředí naturálního hospodářství. Pro postavení výměnkáře

¹⁹ E. F. RÖBLER, *Inaugural-Dissertation über das Ausgedinge auf Bauerngütern nach den bestehenden Vorschriften in Österreich mit besondere Rücksicht auf das Königreich Böhmen*. Prag 1842. A. MENOŠEK, *Výměnek a jeho postavení při dražbě reální*, Praha 1898.

²⁰ C. HORÁČEK, *Výměnek, úvaha agrárně politická*. Praha 1900. Týž, *Das Ausgedinge...*, Wien-Leipzig 1904.

²¹ Tamtéž, s. 31, 40.

²² „Nemožnost založení vlastní rodiny v mužném věku nepostrádala by pak dozajista povážlivých účinků ve směru populačním i mravnostním.“ Tamtéž, s. 48.

²³ „I když se někdy cítí jako těžké břemeno, přece netíží tolik, jako kdyby musil nastupitel najednou skládati nějaký velký uhrazovací kapitál, z něhož by odstupitelé mohli býti do smrti zaopatřeni.“ J. MOŽUTA, *Výměnkářská otázka*. Praha 1936, s. 29. Viz též s. 43.

²⁴ J. MOŽUTA, *Praktické provádění výměnku a nástupnické smlouvy u nás*. *Věstník České akademie zemědělské* 19, 1942, s. 109.

²⁵ V. PROCHÁZKA, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*. *Český lid* 49, 1962, s. 55-62. Tato studie byla zpracována i do největší Procházkovy práce, ve které uskutečnil dosud nejrozsáhlejší rozbor gruntovních knih (V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost...*).

nejsou podle Procházky rozhodující pokrevní vazby, ale to, zda výměnkář svůj statek převedl na nového hospodáře záplatně či nezáplatně.²⁶

Až na nevelké studie v etnografickém časopise *Český lid*, které byly publikovány počátkem sedmdesátých let,²⁷ se k výměnku žádná větší novější práce neobjevila. V posledních letech se do popředí zájmu historiků dostává výzkum rodiny, rodinných struktur a životního cyklu a je potěšitelné, že v jeho rámci našlo své místo i studium výměnku.²⁸

Také v zahraničí byly publikovány práce, které se vztahují k výměnku. Vedle studie Davida Gaunta, která analyzuje výměnek především ve Švédsku, Norsku a Finsku, a výzkumu, který uskutečnil pro Dánsko Palle Ove Christiansen, jsou pro naše prostředí nejzajímavější studie o výměnku v Rakousku.²⁹

Hermann Rebel vidí ve výměnku prostředek rodinné strategie. Rodiče svým odchodem na výměnek rozhodovali nejen o okamžiku, kdy si jejich dědic bude moci založit vlastní rodinu, ale druhotně též o velikosti domácnosti nového hospodáře. Thomas Held tvrdí, že četnost výskytu výměnku je podmíněna ekonomickými faktory. Zároveň považuje výměnek za alternativu k možnosti, že se odstupující hospodář-vdovec (či vdova) znovu ožení (provádá).³⁰

²⁶ V. PROCHÁZKA, **Výbava a výměnek...**, s. 59, též **Česká poddanská nemovitost...**, s. 435-436.

²⁷ J. ŠTASTNÁ, **Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší**. *Český lid* 58, 1971, s. 283-290. M. ŠULCOVÁ, **Příspěvek ke studiu života výměnkářů**. *Český lid* 60, 1973, s. 97-99.

²⁸ J. GRULICH, **Zu ausgewählten Aspekten des Familien- und Lebenszyklus**. *Historická demografie* 20, 1996, s. 9-56. D. ŠTEFANOVÁ, **Sozialeschichtung in der Herrschaft Frýdlant**. Tamtéž, s. 177-229.

²⁹ D. GAUNT, **Formen der Altersversorgung in Bauernfamilien Nord- und Mitteleuropas**. In: M. MITTERAUER - R. SIEDLER (Hrsg.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main 1982, s. 156-192. P. O. CHRISTIANSEN, **Die vetrackte Hofübernahme. Zur gutsherrlichen Rekrutierung von Bauern in der ländlichen Gesellschaft des östlichen Dänemark im 18. Jahrhundert**, *Historische Anthropologie* 3, 1995, s. 144-164.

³⁰ T. HELD, **Ausgedinge und ländliche Gesellschaft. Generationenverhältnisse im Österreich des 17. bis 19. Jahrhundert**. In: Ch. CONRAD - H.-J. VON KONDRATOWITZ (Hrsg.), *Gerontologie und Sozialgeschichte. Wege zu einer historischen Betrachtung des Alters*, Berlin 1983, s. 158, 184. Toutéž problematikou se Held zabývá v článku **Rural Retirement Arrangements in Seventeenth- to Nineteenth Century Austria: A Cross-Community Analysis**. *Journal of Family History* 7, 1982, s. 227-254. Dále k výměnku: W. EHRMANN, **Das Ausgedinge im 19. Jahrhundert im österreichischen Donauraum**, Dissertation Wien, 1976. L. KOGLER, **Das Ausgedinge vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Analyse zweien Bauerngemeiden Seitenstetten und St. Peter**. Dissertation Wien, 1983.

Vznik a vývoj výměnku

Kdy výměnek vzniká, není přesně jasné. Karl Schmidt klade původ výměnku do souvislosti s německými právními zvyklostmi. Zároveň spojuje jeho rozšíření se vznikem testamentů. Jejich výskyt, jak uvádí, nelze pramenně doložit do 14. století.³¹ Ke 13.-14. století jako době vzniku výměnku se kloní i Cyril Horáček.³² Prameny, které by mohly toto tvrzení potvrdit, však chybí. Nejstarší záznam výměnku z českých zemí pochází z roku 1416, kdy si odstupující rodiče pro svou obživu vyhradili čtvrt lánu.³³

David Gaunt soudí, že se výměnek začíná prosazovat poté, co sedláci získali dispoziční právo na své usedlosti. Do té doby docházelo ke změně vlastníka usedlosti až po smrti předchozího hospodáře. Teprve když si hospodář mohl zvolit svého nástupce, otvírá se cesta pro jeho odchod na výměnek.³⁴ Písemných dokladů o výměnku máme do 17. století jen málo. Od této doby četnost jeho výskytu narůstá - úměrně s rozšířením pozemkových knih, do kterých byly výměnkářské smlouvy nejčastěji zaznamenávány. Výměnek byl tedy institut, který plně podléhal vrchnostenskému rozhodování. Vrchnost na něm měla eminentní zájem - výměnek umožňoval, aby starý hospodář, který již nebyl zárukou dobrého hospodaření a včasného odvádění všech dávek a povinností, mohl usedlost včas předat novému mladému hospodáři. Na druhé straně musela vrchnost dbát na to, aby výměnek neznamenal přílišné zatížení jednotlivých statků. Proto byla na jednotlivých panstvích vydávána vrchnostenská nařízení, která se výměnku týkala. Za jedno z prvních je možné považovat *Zřízení meziříčské vydané Janem Jetřichem Berkou z Dubé městu Velkému Meziříčí a vesnicím panství meziříčského v Moravě okolo roku 1630*. Tato hospodářská instrukce zakazovala výměnek při prodeji usedlosti, protože měl negativní vliv na výši ceny.³⁵

Od poloviny 18. století začíná do této oblasti výrazněji zasahovat stát. Podle dvorského reskriptu vydaného pro Čechy dne 27. srpna 1752 byla dovolena »*der Kauf und Verkauf der Ausgedingsgründe zwischen Unterthanen*

³¹ K. SCHMIDT, *Gutsübergabe und Ausgedinge*. Wien-Leipzig 1920, s. 12-13.

³² C. HORÁČEK, *Výminek...*, s. 11, uvádí, že v roce 1363 se ve Westfálsku hovoří o výměnku jako o starém lidovém obyčeji.

³³ F. TADRA, *Listy kláštera zbraslavského č. 268*. *Historický archiv* 23, Praha 1904, s. 228 až 229.

³⁴ D. GAUNT, *Formen der Altersversorgung ...*, s. 159. V českém prostředí bylo dispoziční právo sedláků závislé na tom, zda drželi usedlost zakoupenou či nezakoupenou. Také ve výběru dědice byl hospodář omezován zvyklostmi uplatňovanými v rámci dědického práva.

³⁵ *Řády selské a instrukce hospodářské*. Vyd. J. KALOUSEK, *Archiv český* 23, Praha 1906, s. 115.

mit obrigkeitlichen Wissen«. ³⁶ Další, o rok mladší dvorský reskript, považoval výměnek za hlavní důvod zadlužování statků a špatného hospodaření, a proto v zájmu ochrany nového vlastníka, který často koupil usedlost ve špatném stavu a navíc zatíženou výměnkářským břemenem, omezoval takovéto kupní smlouvy předchozím souhlasem vrchnosti. ³⁷

Následující dvě nařízení, ve kterých je též upravován výměnek, se váží k nepokojům na dobříšském panství. ³⁸ Byla namířena proti těm výměnkům, které obsahovaly polnosti, a zároveň stanovovala, co může být napříště do výměnku zahrnuto. ³⁹ Podrobnou problematiku upravoval o více než padesát let mladší dekret dvorské kanceláře ze dne 15. února 1833, který stanovoval, že vlastníci pozemků nesmí napříště přenechávat výměnkáři část svých nemovitostí. ⁴⁰

Guberniální nařízení ze 30. listopadu 1794 zakazovalo přiznávání výměnku pro druhého muže vdovy po původním hospodáři, která usedlost jistou dobu spravovala za nezletilého syna a po dosažení jeho plnoletosti nastupovala na výměnek. ⁴¹ Dvorský dekret ze 7. srpna 1795 naopak tento zákaz rušil. ⁴²

Problematiku výměnku upravoval i *Všeobecný občanský zákoník (ABGB)*, který byl vyhlášen patentem ze dne 1. června 1811, a to ve II. díle, 7. kapitole nazvané *O služebnostech*. Zde jsou podrobně rozebírány jednotlivé druhy práv uživatele služebnosti (mezi ně patřil i výměnkář). Po zrušení poddanství v roce 1848 nepodléhala již smlouva o výměnku vrchnostenskému schválení, ale

³⁶ *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780*. Vyd. J. KROPATSCHEK, 1. díl, Vídeň 1787, s. 375.

³⁷ *Sammlung ...*, 2. díl, s. 224-227. Reskript byl vydán dne 31. srpna 1753.

³⁸ *Nejvyšší rozhodnutí k napravení a potrestání útiskův, páchaných na poddaných knížete Mannsfelda na panství Dobříšském podepsané císařovnou Marií Terezií ve Vídni 12. května 1770, Řády selské...* AČ 24, Praha 1908, s. 417. *Patent z 24. května 1771, kterým se vydávají nařízení k zamezení rozmanitých útiskův poddaných od vrchnosti při robotách, panských potravinách, akcidencích, jenž obecně slul Dobříšský patent. Tamtéž*, s. 438-439. K tomu viz K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*. Praha 1949, s. 239.

³⁹ »*Dass keine Benutzung der Felder, Gärten und anderer Gründe zum Ausgeding angewiesen, sondern darzu lediglich nebst der freien Wohnung und Benutzung einiger Stücke Viehs, ein gewisser Beitrag an Körnern in natura nach obrigkeitlichen Ermessen bestimmt werden solle.*« AČ 24, s. 438-439.

⁴⁰ *Řády selské ...*, AČ 25, Praha 1910, s. 629.

⁴¹ *Sammlung ...* František I., 4. díl, s. 598.

⁴² AČ 25, s. 383.

výměnek jako věčné břemeno musel být i nadále zapisován do pozemkových knih.⁴³

Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty

Smlouva o výměnek se vyskytuje v 65 zápisech (39,6 %) lhůteckých pozemkových knih. Nejstarší záznam se váže k roku 1698. Šlo o prodej usedlosti mezi dvěma bratry, při které si prodávající hospodář vyhradil užívání určitých polností.

Tabulka 6 Počet výměnků zapsaných u lhůteckých usedlostí v letech 1691-1850

Období	Počet	Období	Počet
1691-1700	1	1771-1780	0
1701-1710	0	1781-1790	6
1711-1720	0	1791-1800	0
1721-1730	3	1801-1810	10
1731-1740	4	1811-1820	6
1741-1750	0	1821-1830	9
1751-1760	7	1831-1840	8
1761-1770	1	1841-1850	10

Od počátku 19. století se výměnek objevuje stále častěji. V letech 1801-1850 zaznamenávají pozemkové knihy celkem 82 majetkové převody. Jde o stejný počet smluv jako za celé 18. století. Ustanovení o výměnku obsahují 43 zápisy (52,4 %) z první poloviny 19. století, což představuje téměř dvojnásobný nárůst oproti 18. století, kdy se výměnek vyskytuje u 22 (26,8 %) převodních smluv. Zároveň dochází i ke změnám jeho obsahové stránky. Zatímco v 18. století převládaly poměrně jednoduché zápisy, často spíše s důrazem na zajištění bytu a všeobecné zaopatření výměnkáře, od 19. století je výměnek podrobnější - zvláště ve čtyřicátých letech jde o velice rozsáhlé zápisy s detailním výpočtem nejrůznějších dávek.

V 18. století dbali na zajištění výměnku hlavně hospodáři ze selských a chalupnických gruntů, kdežto u domkářských usedlostí se výměnkářské smlouvy vyskytují jen zřídka. Naproti tomu v 19. století dochází k výrazným změnám. Výměnek se stává obecně přijímaným zajištěním osob ve stáří a již tolik nezáleží na velikosti jednotlivých hospodářství, i když výměnky ze

⁴³ J. SEDLÁČEK, *Právo výměnku v dějinném vývoji*. *Věstník České akademie zemědělské* 19, 1942, s. 103-104.

selských a domkářských usedlostí se samozřejmě obsahově odlišují a i nadále se výměnkářské dávky nejčastěji objevují u větších usedlostí.

Tabulka 7 Výměnek podle typů usedlostí v letech 1695-1850

Typ usedlosti	Usedlosti		Zápisy		Výměnek	
	počet	%	počet	%	počet	%
1695 - 1800						
Sedláci	4	15,4	16	19,5	8	50,0
Chalupníci	3	11,5	14	17,1	6	42,9
Domkáři	19	73,1	52	63,4	8	15,4
Celkem	26	100,0	82	100,0	22	26,8
1801 - 1850						
Sedláci	5	13,2	13	15,9	10	76,9
Chalupníci	3	7,9	7	8,5	4	57,1
Domkáři	30*	78,9	62	75,6	29	46,8
Celkem	38	100,0	82	100,0	43	52,4

* Jde o počet hospodářů, nikoli domů. Postupně došlo totiž k rozdělení pěti domkářských usedlostí, takže s 25 domy disponovalo celkem 30 držitelů. S každou polovinou se ale nakládalo tak, jako by šlo o oddělený subjekt, i v pozemkové knize byly vedeny zápisy zvlášť pro každou polovinu.

Výměnkáři

Kdo byli vlastně lidé odcházející na výměnek? Z předchozích údajů vyplývá, že to byli, zvláště do konce 18. století, častěji sedláci než domkáři. Následujících řádky se pokusí zobrazit, jak vypadala jejich rodinná situace, zda to byli lidé ženatí nebo vdovci a vdovy, a jak dlouho výměnek užívali.

Pokud se tedy podíváme na rodinný stav výměnkářů, zjistíme, že častěji odcházely na výměnek ženy - ať už jako vdovy nebo jako manželky výměnkářů. Jejich vyšší počet je dán věkovým rozdílem mezi manželi, který se ještě zvýšil, pokud byla žena již druhou manželkou hospodáře. Ženy se tak častěji dožívaly okamžiku, kdy byla usedlost předána novému hospodáři, než muži. Celkem ve třinácti případech byly tyto ženy druhými manželkami odstupujících nebo zemřelých hospodářů. Čtyři ženy, které byly prvními manželkami těchto hospodářů, se po smrti manžela znovu provdaly.

Muži přežili devětkrát své první manželky, jednou též manželku druhou. Jeden vdovec se poté, co odešel na výměnek, oženil ještě dvakrát. Také další vdovec se na výměnku znovu oženil. Ve dvou případech byli muži druhými manžely vdov po původním hospodáři. Po smrti svého prvního manžela tyto ženy nejdříve hospodařily a později se ještě před odchodem na výměnek

provodaly. Tyto údaje ukazují, že zde neplatila výše uvedená domněnka Thomase Helda, který tvrdil, že výměnkáři se již znovu neženili a že výměnek znamenal vlastně alternativu k dalšímu sňatku.⁴⁴ Malý počet sňatků u výměnkářů byl spíše dán dědickým právem - dokud se dědicem stával nejmladší syn hospodáře, odcházelo na výměnek pouze malé množství otců (a ti, kteří se výměnku dožili, byli starší šedesáti let). U žen byla šance na uzavření dalšího sňatku silně ovlivňována jejich věkem. Přesto i zde nalezneme případy, kdy se vdova po zemřelém hospodáři vdala nedlouho před nástupem svého výměnku či zároveň s nástupem nového hospodáře.

Tabulka 8 Rodinný stav výměnkářů *

Stav	Manželé	Vdovci	Vdovy
1. manželství obou	12	9	14
2. manželství obou	-	-	1
2. manželství muže	8	1	5
2. manželství ženy	2	-	2
3. manželství ženy	-	1	-
Celkem	22	11	22

* Osoby, které se vyskytují ve více zápisech, započítávám pouze jednou. Jeden muž ve věku 32 let byl svobodný. Údaje u vdovců se vztahují k poslednímu manželství.

Dále jsem se pokusila zjistit věk výměnkářů při předávání usedlosti a při úmrtí a délku pobírání výměnku.

Tabulka 9 Trvání výměnku podle pohlaví a rodinného stavu výměnkářů

Stav	Věk			Délka výměnku			Úmrtí věk		
	prům.	min.	max.	prům.	min.	max.	prům.	min.	max.
Ženat. muži	62,3	38	75	8,1	1	24	73,2	42	81
Vdané ženy	55,9	33	69	15,9	2	42	73,7	43	91
Vdovci	58,4	40	71	8,4	1	26	69,1	60	81
Vdovy	59,1	39	77	8,9	2	26	66,2	43	77
Muži cel.	58,7	38	75	8,3	1	26	71,4	42	81
Ženy cel.	57,4	33	77	12,2	2	42	67,9	43	91

Data uvedená v tabulce 9 je však nutné brát s rezervou, vztahují se totiž k okamžiku, kdy byl nový vlastník usedlosti zapsán do pozemkových knih. Datum, kdy došlo k zápisu je tedy bráno jako východisko, ovšem ve skutečnosti

⁴⁴ T. HELD, *Ausgedinge und ländliche Gesellschaft....*, s. 184.

mohli bývalí hospodáři pobírat svůj výměnek i několik let předtím, zápis sám znamenal pouze formální uspořádání vlastnických vztahů. Totéž platí o délce výměnku, kde není jisté ani to, že výměnkáři pobírali dávky skutečně až do své smrti. Také datum úmrtí se mi u všech výměnkářů nepodařilo přesně zjistit, proto průměrná délka trvání výměnku neodpovídá rozdílu průměrného úmrtního věku a průměrného věku v době nástupu na výměnek.

Z tabulky 9 je rovněž patrné, že se jednotlivé kategorie od sebe příliš neliší. Největší rozdíly je možné pozorovat u manželských dvojic. Ženy odstupujících hospodářů bývaly v průměru o více než šest let mladší, a tak pobíraly výměnek téměř dvojnásobně déle než jejich manželé. Spodní věková hranice při odchodu na výměnek, která se pohybuje do čtyřiceti let, je dána tím, že se jednalo o druhé partnery výměnkářů. Tak byla dosažena i rekordní délka výměnku, která činila 42 let - druhé manželce odstupujícího hospodáře bylo v době předání usedlosti teprve 33 let, manžela přežila o 25 let a sama zemřela ve věku 75 let. Druhý nejdelší výměnek, který trval 34 let, je dán vysokým věkem, kterého se dožila jedna výměnkářka (91 let).

Pro bližší rozbor jsem výměnkáře rozdělila do čtyř skupin podle jejich vztahu k novému hospodáři:

- 1) otec nového hospodáře (s manželkou)
- 2) vdova po starém hospodáři
- 3) prodávající
- 4) třetí osoba

Výměnek pro otce

Do této skupiny zahrnuji celkem 24 zápisy.⁴⁵ Z tohoto počtu patří v deseti případech výměnek otci, který je vdovcem, ve zbývajících čtrnácti zápisech je výměnek určen pro manželskou dvojici. Tyto smlouvy znamenaly, že se otec rozhodl už dále nehosподаřit a usedlost předat ještě za svého života svému nástupci. Tím býval nejčastěji syn (osmnáct zápisů), pokud hospodář syna neměl, nastupoval dědický nárok dcery. Ta mohla v 18. století ale usedlost převzít pouze v tom případě, že do pozemkových knih byl jako vlastník zapsán její manžel (jde o dva zápisy). V 19. století, kdy již bylo možné, aby žena sama hospodařila, předal jednou otec usedlost své svobodné dceři a ve třech

⁴⁵ Jednou nejde o vlastního otce, ale o strýce, který si vzal svou neteř za schovanku a svůj statek pak předal jejímu manželovi.

zbývajících případech byla usedlost zapsána jako společné vlastnictví již vdané dcery a jejího manžela.

Na kategorii výměnkářů-otců měla zásadní vliv změna dědického řádu z roku 1787.⁴⁶ Jejím hlavním cílem bylo zabránit častým případům, kdy statek měl převzít ještě nezletilý hospodář, protože podle platných zvyklostí dědil po otci jeho nejmladší syn. Bylo stanoveno, že dědicem usedlosti bude napříště nejstarší syn zůstavitele; kdyby hospodář syna neměl, měla dědit analogicky nejstarší dcera. Tato změna zasáhla i do životního cyklu majitelů usedlostí. Do té doby pracovali hospodáři na svém statku velmi často až do své smrti. Bylo to dáno také tou skutečností, že jejich nejmladší syn - a tedy dědic statku - byl za jejich života zpravidla příliš mladý na to, aby mohl sám usedlost převzít. Hospodáři tedy často umírali dříve, než jejich nejmladší syn dospěl. Ve lhůteckých gruntovních knihách se vyskytují celkem 23 zápisy, které byly datovány před rokem 1787 a ve kterých se novým hospodářem stal syn předchozího držitele usedlosti. Pouze třikrát se otec dožil okamžiku, kdy se syn ujímal hospodaření. A jen v sedmi případech byl dědic v době, kdy otec zemřel, zletilý (tedy starší než 24 let); stáří dalších čtyř synů se pohybovalo v rozmezí 18 až 22 let. Na výměnek tak nastoupilo před rokem 1787 pouze pět otců. Kromě zmíněných tří hospodářů, kteří předali výměnek synovi ještě za svého života, se výměnkáři stali další dva otcové, kteří statek odstoupili dcerám (respektive zeťům).

Po vydání patentu se situace radikálně změnila. Vzhledem k početnému hospodářovu potomstvu nebylo nic neobvyklého, když mezi nejmladším a nejstarším dítětem byl patnácti či dokonce dvacetiletý rozdíl. O těchto patnáct let nyní budoucí dědic dospíval dříve. To znamenalo, že otec mnohem častěji předával statek již dospělému a dokonce i ženatému synovi (někdy byl tento akt přímo součástí smlouvy) a sám odcházel na výměnek. Po roce 1787 dědilo otcovskou usedlost celkem 37 synů. Devatenáct z nich ji přebíralo přímo od otce, který žil v průměru ještě 9 let. Pouze osm synů bylo v době otcovy smrti nezletilých. Pokud se blíže podíváme na ty zápisy, ve kterých je zakotven výměnek, je rozdíl oproti stavu před rokem 1787 ještě zřetelnější. Dvanáct z patnácti synů výměnkářů bylo v době, kdy jim otec usedlost odstoupil, ženatých nebo se oženili zároveň s převzetím hospodářství. Nejmladšímu dědici bylo 22 let, všichni ostatní byli zletilí. Synovi nyní bylo v době převzetí hospodářství v průměru 28 let. Průměrný věk otce se pohyboval okolo 61,5 roku.

⁴⁶ Byla uzákoněna patentem vydaným dne 3. dubna 1787 (In: AČ 25, s. 158-159).

Pokud jde o důvody, pro které starý hospodář odstupoval, lze je rozdělit do tří skupin.

1) Věk a nemoc

Vyšší věk a špatný zdravotní stav byly nejdůležitějšími příčinami odchodu hospodáře na výměnek.⁴⁷ Nedostatek fyzických sil znamenal pro sedláka ušlý zisk, protože práci, kterou doposud zastal sám, musel nyní vykonat někdo jiný. A pokud nemohl vypomoci někdo z rodiny, znamenalo to najmout pracovní sílu. Také vrchnost měla zájem na tom, aby lidé povinní robotovat nebyli vysílení starci neschopní odvést odpovídající práci.

Příliš brzký odchod na výměnek nebyl ale také žádoucí. Čím dříve k němu došlo, tím déle trvalo pro nového hospodáře zatížení, které s sebou výměnek přinášel. C. Horáček uvádí, že zadlužení usedlostí, na kterých vázl výměnek, bylo oproti hospodářstvím bez výměnku dvojnásobné,⁴⁸ což mohlo přinášet i konflikty hospodáře s výměnkářem.

»Kdežto pøirozený cit, láska synovská a povinnost vdìenosti velí, aby syn života svých rodiù si vážil, aby z jich zdraví upøímnì se tíšil a jim pøál vïku co nejdelšího...zde naopak soukromý zájem a majetkový prospìch vyvolává v synovi pøání opaku. Propuká zde v celé pøíkrosti spor zájmù hospodáøských s vrozenou láskou synovskou. A èím bøímì výminkové tížší, èím déle trvá, èím vïk rodiù vyšší, tím mocnìji a urèitìji ozývá se v nitru synovi temná touha po brzké smrti otcovi a matèinì, tím úrodnìjší nabývá pùdy, tím spíše jí syn popøává sluchu, až nakonec bažení to naplní celé srdce jeho a on nemá pøání horoucnijšího, než aby co nejdøíve zøel rodièe na loži smrtelném.«⁴⁹

Tato situace pak zrovna neprospívala vzájemným vztahům mezi hospodářem a výměnkářem. Nedůvěru v řádnou synovskou péči je možné pozorovat v zápise z roku 1752, kde je připojen dodatek, podle kterého si otec vymínil, že pokud by »proti vši naději od syna svého v uctivosti držán a náležitě vychován býti neměl,« má právo mu usedlost odebrat a odevzdat ji jinému synovi.⁵⁰

Ovšem ani ze strany otce-výměnkáře se nastupující syn nemohl spoléhat na nějaké úlevy či pochopení. Někteří otcové se chovali tak, jako kdyby zapomněli

⁴⁷ O stáří či nemoci často vypovídají přímo zápisy v pozemkových knihách: »L. P. 1752 dne 9. decembris nemohouce Adam Schlesinger skrze sešlost věku svýho s jeho manželkou dáleji hospodařiti...« (PK Rokycany č. 268, s. 664, r. 1752).

⁴⁸ C. HORÁČEK, *Výmínek...*, s. 31.

⁴⁹ Tamtéž, s. 53.

⁵⁰ PK Rokycany č. 268, s. 664, r. 1752.

na vlastní problémy, se kterými se v dobách svého hospodaření museli potýkat, a statek zatěžovali svými neúměrnými požadavky.⁵¹

2) *Dluhy a hospodářské těžkosti*

Zadlužení usedlosti nebylo nic neobvyklého, často tu vázlo splácení různých závazků, jakými byly dluhy, dávky a platy a též dědické podíly pro hospodářovy sourozence. Tyto částky byly většinou strhávány formou ročních splátek, v případě, že je hospodář nestihl za svého života splatit, nezanikaly, ale přecházely jako povinnost na jeho dědice. Ten při převzetí usedlosti musel často vlastně statek odkoupit a tato kupní suma pak sloužila k úhradě dluhů i k vyplacení ostatních dětí.

Na zadlužení a špatné hospodaření upozorňují přímo jednotlivé zápisy: *»...když Bartoloměj Tyczer skrze všelike nedostatky a velkou chudobu na tejto chalupě dálejc hospodařiti nemohl a rozličné dluhy vzdělal...«.*⁵²

Zadlužení mohlo vést hospodáře k dřívějšímu předání usedlosti svému dědici, rozhodně však nelze říci, že by v českém prostředí mělo takové důsledky, jaké uvádí D. Gaunt pro Švédsko. Podle Gaunta volili hospodáři, kteří se dostali do potíží, raději odchod na výměnek, a to v období, kdy byli na vrcholu svých sil. Tak se stávalo, že se na výměnku setkaly dvě generace hospodářů. Toto dvojnásobné zatížení výměnkem, které Gaunt zjistil u více než čtvrtiny statků, mělo pak za následek další zhoršení hospodářské situace.⁵³ Ve vesnici Lhůtě však zadlužení statku takové důsledky nemělo. Pokud hospodář v produktivním věku opravdu nemohl dále hospodařit, řešil svoji situaci spíše prodejem usedlosti než předčasným odchodem na výměnek. Případ dvojnásobného výměnku se v pramenech nevyskytuje ani jednou.

3) *Svatba dědice*

Sňatek syna či dcery, kteří měli usedlost zdědit, býval vhodnou příležitostí nově uspořádat majetkové vztahy na usedlosti. Nastávající snacha (ale i případný zeť) si totiž s sebou do manželství přinášela zpravidla i náležité věno, které bylo protihodnotou k získané usedlosti. Tyto peníze, pokud byly složeny v hotovosti ihned po sňatku, mohly sloužit k okamžitému vyplacení všech dluhů nebo podílů. Zápisy o převodu usedlosti mají v takovém případě formu svatební smlou-

⁵¹ D. GAUNT, *Formen der Altersversorgung...*, s. 171, s odvoláním na kalorické propočty tvrdí, že výměnkáři si často vymíňovali takové množství potravin, které sami nemohli zkonsumovat, a přebytek pak často prodávali.

⁵² *PK Rokycany* č. 274, fol. 194, r. 1785.

⁵³ D. GAUNT, *Formen der Altersversorgung...*, s. 180.

vy, ve které se přesně určují podmínky, za kterých k sňatku dojde, a co se stane s penězi, se kterými obě strany vstupují do manželství. U těchto smluv, které se vyskytují až od 19. století, bývá rovněž zvykem, že je usedlost připsána oběma budoucím manželům do společného vlastnictví.

Podíváme-li se nyní blíže na okolnosti, za kterých se otec-hospodář stával výměnkářem, zjistíme následující skutečnosti. Průměrný věk, který otec dosahoval při odevzdání hospodářství, byl 64,4 roku. Nejnižší zaznamenaný věk byl 51 let, naopak nejvyšší 75 let. V deseti případech byl hospodář již vdovcem, pokud jeho manželka ještě žila, byl její průměrný věk 54,2 roku. Průměrná délka života činila u otce 71 let, věk jeho manželky při úmrtí byl o rok nižší. Tyto údaje zároveň znamenají, že výměnkáři-otcové užívali svého výměnku v průměru 8,4 roku, jejich manželky o plných deset let déle. Nejdelší celkový výměnek trval 42 let, nejkratší necelý rok.

Průměrný věk synů (popřípadě zeťů) v době, kdy se ujímali hospodářství byl 27,5 roku - nejmladší tak učinil ve 21 letech, nejstaršímu bylo 37 let. Polovina dědiců usedlosti byla v této době již ženatá, v další třetině případů došlo k převodu usedlosti zároveň s jejich sňatkem. Pouze šestina synů byla svobodná.

Výměnek pro vdovu

Samotná žena nastupovala na výměnek po smrti svého manžela, když hospodářství přecházelo na některé z jeho dětí. Šestnáctkrát byl tímto dědicem syn (v šesti případech jde o syna z prvního manželství) a šestkrát dcera. Pouze v devíti z celkového množství 22 zápisů se tak stálo bezprostředně po smrti hospodáře. Zvláště v 18. století nebyl ještě kladen takový důraz na písemné uspořádání vlastnických vztahů ihned po hospodářově smrti. Tato skutečnost byla dána na jedné straně tím, že dědické právo bylo v této době, kdy poddaným nebylo dovoleno pořizovat testamenty,⁵⁴ jednodušší - nárok nejmladšího syna na dědictví byl prakticky nezpochybnitelný. Na druhé straně byli někteří dědici v momentě, kdy jejich otec zemřel, nezletilí, a tak bylo nutné s formálním předáním hospodářství počkat do jejich dospělosti. K písemnému převodu na určeného dědice-syna, který se za tímto účelem musel dostavit do vrchnostenské kanceláře a zde sám požádat o zápis změny, docházelo proto i po více než pěti letech, v jednom případě dokonce tento prozatímní stav bez zápisu nového hospodáře trval téměř dvacet let. V průměru uplynulo mezi smrtí

⁵⁴ Právo pořizovat testamenty o zakoupených statcích bylo poddaným přiznáno dekretem z 8. května 1786.

hospodáře a okamžikem, kdy došlo k zápisu usedlosti na dědice, sedm let. V této době stoupala role vdovy po předchozím hospodáři, která se stala prozatímní hospodyní.

V šesti případech byla vdova-výměnkářka druhou manželkou zemřelého hospodáře, to znamená, že se její věk v době smrti jejího manžela, pohyboval kolem 45 let. I mezi prvními manželkami se občas vyskytly ženy středního věku. Za této situace si tyto vdovy připadaly ještě příliš mladé na to, aby byly pouze odkázány na výměnek. Úmrtím manžela získaly samostatné postavení, které jim umožnilo rozhodovat o hospodářství. Tuto skutečnost nelze samozřejmě zobecňovat, vždy záleželo na konkrétním případě, na tom, jaké měla vdova zázemí, zda bylo v domě dostatek dospělých či dospívajících mužů, kteří jí byli schopni pomoci. Pokud tito muži v domě chyběli, musela se vdova znovu provdat. Nicméně v 18. století bylo vdovství pro ženu jedinou příležitostí, kdy mohla po právní stránce vystupovat sama za sebe a nebyla pouze manželkou hospodáře. To, že alespoň některé vdovy po smrti svých manželů skutečně hospodařily, dokládá znění zápisů při předávání usedlostí dědicovi.⁵⁵

V případech, kdy byl dědic usedlosti nezletilý, bylo dočasné hospodaření vdovy přímo nutností. K této situaci došlo celkem pětkrát. Ve dvou případech se vdova znovu provdala a prozatímním hospodářem se stal její manžel. Poté, co se usedlosti ujal dospělý dědic, obdržel tento prozatímní hospodář výměnek spolu se svou manželkou. V jednom zápise měla vdova právo hospodařit zakotveno přímo v testamentu svého zemřelého manžela. Teprve kdyby hospodařit nemohla, měl jí být vyměřen výměnek.

Pokud byl dědic v době otcovy smrti již dospělý a schopný hospodářství ihned převzít, je velice obtížné určit okamžik, kdy se skutečně ujal hospodaření. Nelze sice vyloučit, že i v těchto případech si některé vdovy ponechaly na určitou dobu vedení hospodářství, ale poměrně vysoký průměrný věk synů (31,5 roku) v době, kdy na ně usedlost byla převedena i formálně zápisem do gruntovní knihy, spíše vypovídá o dřívějším faktickém převzetí usedlosti. V jednom případě předala vdova usedlost, již byla spoluvlastnicí, až 25 let po smrti svého

⁵⁵ PK Rokycany č. 268, s. 589, r. 1737: *»... tak jak Mariana pozůstalá vdova po nebožtíku Ondřejovi Hanlovi na tejto živnosti přes 12 let hospodařila, nemohouce ale nyní pro zešlost věku svého na ní dáleji hospodařiti propouští takovou synu svému nejmladšímu.«* Těž PK Rokycany č. 268, s. 619, r. 1735: *»...nemohouc pozůstalá vdova po nebožtíkovi Ondřejovi Tyczerovi pro vzešlost věku na tejto chalupě dýle hospodařiti, propouští takovou synu svému.«*

druhého manžela. To jí bylo již 77 let, její syn tak tuto nemovitost formálně přebíral až ve 46 letech, kdy měl sám už dospělé děti.

V době, kdy otec zemřel, byl průměrný věk dědiců-synů 16,3 roku. Tři synové (18,8 %) byli již ženatí, devět (56,2 %) se ženilo v intervalu daném otcovou smrtí a zápisem v pozemkové knize a zbývající čtyři dědicové (25 %) byli v době, kdy jim matka předávala usedlost, ještě svobodní. Dcery byly v okamžiku sepsání převodní smlouvy vdané již všechny. Jejich průměrný věk byl 23,8 roku.

Celkem třikrát se vdova ještě před nástupem výměnku znovu vdala. Ve dvou již výše popsanych případech, se stal její manžel dočasným hospodářem, v případě posledním předala vdova měsíc po svém sňatku usedlost svému nevlastnímu synovi a odešla na výměnek, který se ale vztahoval zřejmě jen na její osobu.

Na výměnku žily tyto ženy v průměru 10,6 roku, nejdelší výměnek trval 26 let, nejkratší dva roky. Nastupovaly ho, když jim bylo průměrně 56,5 roku, umíraly v průměrném věku 64,6 roku. Nejmladší výměnkárce bylo 39 let, nejstarší 77 let. Nejnižší zjištěný úmrtní věk pak byl 48 let, naopak nejvyšší 74 let.⁵⁶

Výměnek pro prodávajícího

Tato skupina výměnkářů představuje osm hospodářů, kteří nastoupili na výměnek poté, co svou usedlost prodali. Kromě dvou případů byli tito výměnkáři ženatí a podle důvodu prodeje se dají rozdělit do tří skupin.

1) Do první skupiny zařazuji čtyři manželské páry, z nichž tři byly bezdětné a jeden měl dvě děti, kterým bylo již přes třicet let a byly zaopatřeny jinde. Tito *hospodáři* tedy *neměli vlastního dědice*, kterému by usedlost odevzdali. Zřejmě ani mezi širším příbuzenstvem se nevyskytla vhodná osoba, která by mohla nemovitost převzít, a tak zbyla pouze možnost prodeje nepříbuznému kupci. Pro prodávajícího, který neměl kam odejít a musel na usedlosti zůstat jako výměnkář, nešlo o příliš příjemnou alternativu. Znamenalo to soužití s cizími lidmi, které mohlo být problematické - zvláště pokud prodávaná nemovitost byla pouze malým domkem, ve kterém se výměnkářský pár musel tísnit s rodinou nového hospodáře. K domkářským usedlostem se také vztahovaly tři zde uvedené případy. Ze zápisů vyplývá, že dokud hospodář jen trochu mohl sám pracovat, bránil se prodeji, a teprve když »*skrže svou starost a nedostatek zdraví svého na tomto gruntě dál hospodařiti nemohl, ano, již na*

⁵⁶ Úmrtní věk zmíněné ženy, která odcházela na výměnek v 77 letech, se mi zjistit nepodařilo.

sobě mdloby života cítil«,⁵⁷ rozhodl se stát se výměnkářem. To, že hospodáři oddalovali prodej své usedlosti co možná nejdéle, dokazuje nejen jejich stáří v době, kdy na výměnek odcházeli (v průměru 66,3 roku), ale i skutečnost, že si svého výměnku příliš neužili a během roku či dvou zemřeli.

Dá se tedy říci, že prodejem usedlosti a pojištěním výměnku zabezpečovali tito hospodáři hlavně své manželky. Ty byly o několik let mladší než jejich manželé (jejich průměrný věk byl 57 let) a výměnek se pro ně stal důležitým zajištěním životních potřeb. Po manželově smrti by totiž tyto vdovy jen těžko hledaly jinde obživu vzhledem k tomu, že neměly vlastní děti a že vyhlídka na sňatek se pro ženu po 40. roce života stávala mizivou. Výměnek jim poskytoval celkem slušné zabezpečení, zvláště když si uvědomíme, že tato kategorie výměnkářů disponovala i nemalou částkou hotových peněz, kterou získala prodejem usedlosti. Vzhledem k tomu, že zde nebyly děti či jiné osoby, o které by se tito výměnkáři museli starat, mohli mít poměrně dobrou životní úroveň. To ostatně dokládá i skutečnost, že tyto ženy žily na výměnku ještě velmi dlouho (v průměru 12,3 roku) a dožívaly se poměrně vysokého věku (průměrně 69,3 roku).

2) Do druhé skupiny řadím dva *hospodáře*, kteří *po prodeji usedlost opustili*. Oba byli mladší čtyřiceti let a zřejmě si našli jiné zajištění, snad i mimo vesnici. Oba také prodali svou usedlost blízkým příbuzným. První z nich, Matěj Ernst, který byl svobodný, prodal hospodářství švagrovi a jediný jeho požadavek se vztahoval k zajištění bytu, pokud by ho někdy potřeboval.⁵⁸ Druhý hospodář byl bezdětný vdovec a usedlost prodal bratrovi za podmínky, že mu bude odvádět ročně 3 zlaté a 4 strychy žita. Byt si nevymíňoval.⁵⁹

3) Zbývající dva zápisy se týkají hospodářů, kteří měli celkem početnou rodinu, sami byli ještě v produktivním věku, ale přesto se rozhodli prodat své usedlosti, které patřily k největším ve vesnici. Zřejmě tak učinili proto, že se dostali do dluhů a *hospodářských těžkostí*. První zápis, který se váže k roku 1698, nedovoluje pro svou stručnost vyvodit přesnější závěry. Šlo o hospodáře, který svůj statek prodal bratrovi a na usedlosti zůstal nadále se svou rodinou, snad jako podruh. K jejich obživě měla sloužit určitá část polí, která po smrti výměnkářů připadla opět ke statku.⁶⁰

⁵⁷ PK Rokycany č. 274, fol. 4, r. 1789.

⁵⁸ PK Rokycany č. 274, fol. 866, r. 1783.

⁵⁹ PK Rokycany č. 274, fol. 9, r. 1825.

⁶⁰ PK Rokycany č. 268, s. 587, r. 1698.

Zato druhý případ umožňuje podrobně sledovat, jak dopadl největší sedlák ve vesnici, který zřejmě přecenil své schopnosti. V roce 1730 přebíral Josef Schlesinger statek, který byl silně zadlužený. Dluhy, které se nahromadily během hospodaření několika předchozích majitelů, přesahovaly 110 zlatých.⁶¹ Tuto částku nemohl Josef Schlesinger uhradit najednou. První tři léta splácel poměrně velké sumy - 6 až 11 zlatých. Pak se jeho splátky začaly snižovat, až po deseti letech téměř ustaly.⁶² V roce 1755, kdy se Josef Schlesinger rozhodl statek prodat, zbývalo zaplatit ještě 40 zlatých z původní dlužné kontribuce a objevily se i nové dluhy ve výši dalších 13 zlatých a navíc zde byla ještě povinnost odevzdat celkem 30 strychů obilní dávky do komisní kasy. Usedlost včetně inventáře byla prodána za 80 zlatých a z této částky připadlo Josefu Schlesingerovi 27 zlatých.⁶³

Tento případ ilustruje, jak se mohlo výrazně změnit sociální postavení jedné rodiny. Potomci Josefa Schlesingera, kteří vyrůstali jako děti největšího sedláka, byli po prodání usedlosti nuceni žít se jako podruzi a z této sociální vrstvy si také vybírali své budoucí partnery. Josef Schlesinger, kterému bylo v době, kdy došlo k prodeji usedlosti, teprve 51 let, si spolu se svou o šest let mladší manželkou zajistil nevelký výměnek, který měl trvat *»až do srovnání, kdyby ale odstupující s hospodářem se vždy dobře porovnal a jemu nic na vzdory nedělal, tedy až do smrti«*.⁶⁴ To, že zde skutečně oba výměnkáři zůstali až do své smrti, dokládá ta skutečnost, že poslední splátka byla Josefovi Schlesingerovi složena až v roce 1768, tedy v témže roce, kdy Josef Schlesinger, který byl již sedm let vdovcem, umírá.

Z toho, že šlo pouze o ojedinělý případ tohoto druhu, se dá usuzovat, že hospodáři se museli dostat do opravdu vážných problémů, aby prodali svůj statek i přesto, že měli vlastní potomky.⁶⁵ Tím se totiž zbavovali rodového majetku, který určoval sociální postavení celých generací. U venkovských hospodářů byl silně vyvinutý smysl pro rodinu a prvotní byla snaha zajistit, aby

⁶¹ Největší díl dluhu tvořily vrchnostenské dávky - 14 zl. 4 kr. 3,25 p. a hlavně dlužná kontribuce - 67 zl. 53 kr. 1,75 p.

⁶² U čtyř ročních zápisů je poznámka, že neplatil pro nemožnost.

⁶³ Nový hospodář mu tuto částku splatil ovšem až v letech 1763-1768.

⁶⁴ *PK Rokycany* č. 274, fol. 49, r. 1755: *»Vejminek sobě odstupující hospodář činí pro své vyživení žita 3 str. a ječmena 1 str., k tomu byt svobodnej s hospodářem ve světnici.«*

⁶⁵ V právě popsaném případě je přímo uvedeno, že *»... Josef Schlesinger na tejto živnosti pro nemožnost a veľkou chudobu délejc hospodařiti v stavu nebyl...«*. (*PK Rokycany* č. 274, fol. 49, r. 1755.)

statek zůstal zachován v rodě.⁶⁶ Zřejmě i děti těchto hospodářů dávaly přednost hospodaření na zadluženém statku před vyhlídkou, že pokud se výhodně neožení, budou se muset živit jako podruzi nebo domkáři.

Výměnek pro třetí osobu

Většina výměnkářských smluv byla uzavírána obvykle při změně vlastníka usedlosti, ke které docházelo buď předáním hospodářství formou dědické posloupnosti, nebo jeho prodejem. Starý hospodář odcházel na výměnek (pokud si takový zajistil) a nový se ujímal svého vlastnictví. Někdy však byl v postupní smlouvě vymezen výměnek, který se nevztahoval na odstupujícího hospodáře, nýbrž na třetí osobu - ve lhůteckých pozemkových knihách takový případ nastal celkem jedenáctkrát; těchto jedenáct zápisů je možné rozdělit do tří skupin.

1) V šesti postupních smlouvách jde o *osobu, která již dříve v domě jako výměnkář žila* a kterou nový majitel přebíral jako břemeno zároveň s celým hospodářstvím. Tento výměnkář nemusel mít žádný příbuzenský vztah k osobě prodávajícího ani kupujícího (jednou byla výměnkářkou manželka předchozího vlastníka, který usedlost prodal krátce před svou smrtí), nebo mohl být naopak příbuzným odstupujícího majitele (jednou šlo o bratra odstupujícího hospodáře a jednou o jeho tchána a tchyni), popřípadě dokonce obou hospodářů - jak starého, tak nového. Výměnkářkou se například stala tchyně bývalého hospodáře, kterému bylo hospodaření odejmuto. Ta byla zároveň matkou nového vlastníka. Ve dvou zbývajících zápisech si usedlost prodávali mezi sebou bratři, přičemž zůstal zachován výměnek pro jejich otce a jeho manželku.

2) Ve dvou případech se stala výměnkářkou *vdova, která původně po smrti svého manžela na usedlosti do zletilosti dědice hospodařila*. Z pozemkových knih není patrné, kdy dítě usedlost převzalo, ani zda vdova již tehdy pobírala nějaký výměnek. Poté, co došlo k prodeji nemovitosti, zajistil odstupující hospodář této vdově výměnek. V obou případech dítě po odprodeji usedlosti opustilo vesnici. Matky volily setrvání na usedlosti u cizích lidí i přes to, že měly i další děti.

3) Ve zbývajících zápisech se výměnkářem stává *otec, který kupoval usedlosti pro své nezletilé syny*. Ti byli podle těchto kupních smluv povinni po skutečném převzetí hospodářství splatit otci část kupní ceny a zároveň mu dát výměnek. Tento případ dokládá, že i výměnek mohl být předmětem spekulace. Protože jeden hospodář nemohl být držitelem více usedlostí zároveň, obešel Václav Kugler toto nařízení tím, že formálně hospodařil za nezletilého syna a

⁶⁶ K tomu F. KUTNAR, *Tvář české vesnice v minulosti*, Praha 1942, s. 31-32.

poté, co syn dospěl, převzal usedlost syn mladší. Tímto způsobem hospodařil Václav Kugler celkem na dvou usedlostech - na jedné 13 a na druhé 12 let. Poté, co každou usedlost skutečně záplatně převzali jeho synové, pobíral od obou velmi rozsáhlý výměnek a přitom nadále hospodařil na svém statku.⁶⁷

V této souvislosti je třeba zmínit se i o *dalších osobách*, kterým výměnek náležel. Stávalo se například, že výměnkář měl početnou rodinu - kromě manželky s ním žily i nezletilé nebo nezaopatřené děti. Tehdy se výměnek vztahoval i na ně, byl ovšem časově omezen - buď konkrétní lhůtou, nebo okamžikem, kdy děti dosáhnou zletilosti. Důležitější byly výměnky, které je možné chápat jako náhradu za dědické podíly.

Zajištění výměnku byl jeden ze způsobů, jak mohli rodiče *zaopatřit své dítě*. Byl častěji rozšířen až v 19. století, kdy ho bylo použito celkem v devíti případech (tento výměnek byl vázán jednou na selskou, jednou na chalupnickou a sedmkrát na domkářskou usedlost - až na jeden případ byly výměnkářkami dcery hospodářů). V 18. století se určitá forma výměnku, pokud pomineme zápisy, kdy nezletilé děti dočasně sdílely výměnek rodičů, vyskytuje celkem třikrát. V jednom případě doplňuje převodní smlouvu zvláštní dodatek, podle kterého je novému hospodáři uloženo, aby *»obzvláště ale svého nejmladšího nemotorného bratra do jeho smrti s vychováním a šacením zaopatřil«*. Tento zřejmě postižený bratr, který byl v době zápisu třináctiletý, zemřel již po pěti letech.⁶⁸ V zápise z roku 1737 má hospodář přebírající selskou usedlost, svému třicet jeden rok starému bratru, který obdržel stejný podíl jako ostatní sourozenci a podle poznámky byl s *»jedním teletem a svatbou odbytej«*, *»podruží až do smrti přátel«*.⁶⁹ Ve třetím případě předala vdova domek devatenáct let po smrti svého manžela. Zároveň si zajistila doživotní byt nejen pro sebe, ale i pro svobodnou dceru Kateřinu, které bylo v době zápisu 50 let, a bylo tedy zřejmé, že se již nevdá.⁷⁰ Kateřina dostala navíc podíl ve stejné výši jako její ostatní sourozenci.

Tyto případy ukazují, že nešlo o takové zajištění, kdy byl výměnek pro dítě použit jako náhrada za jeho dědický podíl. Tato situace nastala až v první

⁶⁷ PK Rokycany č. 274, fol. 109, r. 1820; fol. 130, r. 1828; fol. 131, r. 1834; fol. 111-112; r. 1847, fol. 132, r. 1847.

⁶⁸ PK Rokycany č. 274, fol. 109, r. 1820; fol. 130, r. 1828; fol. 131, r. 1834; fol. 111-112; r. 1847, fol. 132, r. 1847.

⁶⁹ PK Rokycany č. 268, s. 591, r. 1737.

⁷⁰ *»Matka s Kateřinou byt v tejto chalupě do jejich smrti sobě vyjímají.«* (PK Rokycany č. 274, fol. 337, r. 1787.)

polovině 19. století, a to celkem šestkrát - v zápisech se výslovně konstatuje, že dítě obdrží výměnek místo podílu. Obsahem výměnku byl většinou byt, jednou též komůrka a chlív.

Pouze jeden výměnek se skládal výhradně z naturálních dávek. Obsahoval 2 strychy žita, 1 strych ječmene, půl strychu pšenice a 1 věrtel hrachu. Pobírala ho sestra dědice selské usedlosti, která byla podle záznamu v soupise poddaných němá.⁷¹ Toto postižení, které prakticky vylučovalo možnost, že by tato selská dcera mohla uzavřít manželství, zavazovalo morálně její rodinu, aby se o postiženou dívku postarala. Nejdříve to byli přirozeně rodiče, kteří zabezpečovali své dítě, teprve po jejich smrti přecházela tato povinnost na nového hospodáře. V postupní smlouvě je přímo uvedeno, že výměnek začne tato postižená dívka pobírat až po otcově smrti. Bratr byl vázán závazkem vůči sestře i poté, co usedlost o 21 let později prodal.⁷²

Naopak v jednom případě došlo k zakotvení výměnku až v okamžiku prodeje usedlosti. V zápise se uvádí, že »jsou kupující manželé povinni Anně Kuglerovej a jejímu manželé Šebestianovi Kuglerovi byt na tej chalupě až do smrti přátí«. ⁷³ Usedlost patřila sestře Anny Kuglerové a oba manželé zde žili již jedenáct let. Toto byla také jediná výjimka, kdy se výměnek vztahoval i na manžela dítěte. Zápisy většinou o případném sňatku výměnkáře nehovoří - pouze v jednom případě je stanoveno, že dcera má na výměnku zůstat, i kdyby se provdala.⁷⁴

I v případech, kdy dítě obdrželo místo dědického podílu výměnek, nemuselo jít o řešení trvalé. V již citovaném zápise z roku 1824 se přímo uváděly okolnosti, za kterých se dcera mohla rozhodnout buď pro výměnek, nebo pro podíl. Také v dalších případech záleželo především na dohodě mezi novým hospodářem a sourozencem na výměnku. V jednom případě si bratr domkáře nechal místo doživotní výživy a bytu raději vyplatit podíl 50 zlatých - stejný, jaký dostali i ostatní sourozenci - a z domku se vystěhoval.⁷⁵ Také Kateřina Batěková, která se do roka po uskutečnění zápisu vdala mimo Lhůtu, od

⁷¹ PK Rokycany č. 274, fol. 104, r. 1807. *Soupis poddaných*, i. č. 49, fol. 185, r. 1817.

⁷² V zápise se přímo uvádí, že »ta povinnost ostane na tom gruntě tak dlouho pojištěna, až se prodávající vykážou, že oni ten vejminek pro Kateřinu Handlovou na jinčí způsob pojistili, až do zavedení toho důkazu není kupující povinen poslední částku trhovej ceny prodávajícím vyplatit«. PK Rokycany č. 274, fol. 130, r. 1828.

⁷³ PK Rokycany č. 274, fol. 922, r. 1821.

⁷⁴ PK Rokycany č. 274, fol. 438, r. 1840.

⁷⁵ PK Rokycany č. 274, fol. 106, r. 1816.

výměnkou odstoupila za ujednanou částku 100 zlatých. Šlo pro ni o mimořádně výhodné podmínky - vždyť původní dědický podíl, jaký obdrželi její sourozenci, činil pouze 10 zlatých.⁷⁶

Celkem dvěma dcerám byl výměnek přiznán vedle jejich dědického podílu. Zvlášť podíl Anny Tyczerové, která byla kromě svého bratra, dědice usedlosti, jediným dítětem chalupníka z čísla 6, byl značný. Mimo to, že byl »*nastupující hospodář povinen jeho sestru Annu Tyczerovou až do její smrti v bytu míti a ji při svém stole až do smrti živiti a jednu krávu a čtyři ovce dáti*«, dostala Anna i 300 zlatých.⁷⁷ Zřejmě i ona byla nějak tělesně postižena, v otcovské usedlosti zůstala svobodná až do své smrti v roce 1837.⁷⁸

Výměnek, který rodiče zřizovali pro své děti, měl sloužit tedy hlavně k zabezpečení těch osob (nejčastěji dcer), které měly horší předpoklady pro to, aby se o sebe dokázaly postarat samy. Takový výměnek užívali nejčastěji lidé tělesně či duševně postižení - těm bylo výměnkem obvykle postaráno i o jejich výživu - nebo dcery, které byly již příliš staré na vdávání a v otcovské usedlosti zůstaly.

Výše uvedený rozbor jednotlivých typů výměnku ukazuje, že výměnek byl důležitou součástí rodinné strategie. Ta se uplatňovala především v případech, ve kterých docházelo k předání usedlosti mezi příbuznými osobami. Rodinnou strategii můžeme pozorovat ale i v situacích, kdy se statku ujímal nepřibuzný hospodář. Výměnek pro prodávajícího znamenal často jediný způsob, jakým mohl odstoupující, někdy bezdětný hospodář, zajistit svou manželku pro případ své smrti. I při dalších převodech na nepřibuznou osobu mohl odstoupující hospodář prostřednictvím výměnku zabezpečit obživu dalším příslušníkům své rodiny - ať už se jednalo o jeho děti či sourozence.⁷⁹

Obsah výměnku

Výměnkářské smlouvy lze podle jejich obsahu rozdělit do dvou skupin. V první z nich je hlavní součástí výměnkářské dávky tzv. *sypaný výměnek* - to znamená, že výměnkáři bylo každoročně poskytováno určité množství obilí, hrachu, soli, brambor, popřípadě ovoce, ale též slámy, dříví a sena. Kromě toho mohl dále dostávat i *peněžitý obnos* (nejčastěji 5, 10 zlatých, někdy až 20 zlatých ročně) a

⁷⁶ PK Rokycany č. 274, fol. 867, r. 1810-11.

⁷⁷ PK Rokycany č. 274, fol. 196, r. 1809.

⁷⁸ O jejím postižení svědčí to, že byla osvobozena z placení kontribuce - u jejího jména byla poznámka »krum«. *Kniha kontribuce*, i. č. 202, r. 1820.

⁷⁹ Srovnej D. ŠTEFANOVÁ, *Sozialeschichtug...*, s. 221, 225.

k tomu si zajišťoval i *další potřeby*, které považoval za důležité pro svůj život. Tento typ výměnku byl ovšem vázán pouze na statky s polnostmi (tzn. na selské a chalupnické usedlosti), které byly schopny vyprodukovat přebytky sloužící pak k obživě výměnkářů. Předpokládal zároveň, že výměnkáři měli v těchto případech vlastní oddělenou domácnost - minimálně se jednalo o oddělenou stravu, k jejíž přípravě jim měly sloužit právě potraviny získané naturálním výměnkem. Ten měl i další výhodu - část z těchto dávek mohli výměnkáři prodat a opatřit si tak prostředky na zakoupení dalších nezbytných potřeb - např. oděvu a obuvi.⁸⁰ V některých případech si výměnkář místo naturálních dávek vyhradil *pole*, které mu potom sloužilo jako zdroj obživy.

Menší usedlosti, které mívaly pouze malou zahrádku, takové zajištění výměnkářům poskytnout nemohly. Proto jsou tyto smlouvy *abstraktnější* - nový hospodář se v nich zavazuje výměnkáře živit, šatit a vůbec je zaopatřit vším potřebným. V pramenech jsou užívány pojmy »vychovat«, »dochovat« výměnkáře do smrti.⁸¹ Výměnkář tak většinou vytvářel společenství s rodinou hospodáře, která mu poskytovala potřebné zajištění.

Součástí výměnku bez ohledu na velikost usedlosti pak býval i nárok na určité prostory - šlo hlavně o zajištění bytu, komory, sýpky, místa ve chlévě, ve sklepě, na půdě, užívání zahrádky nebo hnojiště. Pro mnoho výměnkářů býval důležitým doplňkem výměnkářských smluv též jakýsi morální závazek nového hospodáře, že si bude výměnkáře vážit, nijak mu nebude ubližovat, do smrti ho náležitě dochová a po ní mu vypraví slušný pohřeb, popřípadě nechá sloužit i mši svatou.

Nyní se na jednotlivé body výměnkářských smluv podíváme podrobněji.

Naturální dávky

Výměnek, jehož hlavním obsahem bylo určité množství plodin a potravin, byl nejtypičtějším zajištěním pro bývalé hospodáře ze středních a větších statků. Vyskytuje se u 80 % výměnkářských smluv usedlostí s polnostmi, a jeho podíl na všech zápisech, ve kterých se zajištění výměnku objevuje, činí 37 %, což představuje 24 případy. Ve dvou zápisech je však pouze poznámka, že rodičům náleží výměnek v zrně dle úředního uznání, ale nejsou zde rozepsány jednotlivé dávky. Proto níže uvedené celkové součty vycházejí z 22 výměnkářských smluv.

⁸⁰ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost...*, s. 446-447.

⁸¹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost...*, s. 443, uvádí též německé termíny »halten«, »Nutz gewießen«, »betreuen« a »verkösten«.

Naturální výměnek se skládal hlavně z *obilí* - nejdůležitější bylo *žito*, kterého bylo také odváděno největší množství. Následoval *ječmen*, *pšenice* a *oves*. Důležitou plodinou byly *brambory* a součástí výměnku tvořily dále *hrách*, *sůl* a *máslo*, ale též *sláma*, *otava*, *seno* a *dříví*. Jednotlivé dávky se odváděly obvykle jednou ročně, výměnkář mohl požadovat jejich odevzdávání i ve čtvrtletních intervalech.

Tabulka č. 11 Skladba naturálního výměnku podle druhů dávek a počtu osob, kterým byl určen*

Druh plodiny	Počet výměnků, ve kterých se plodina vyskytuje	Množství (strychy)			
		celkem	průměr	minimální dávka	maximální dávka
Celkem					
Žito	22	100,00	4,50	2,00	14,0
Ječmen	19	40,00	2,10	0,50	4,0
Pšenice	18	19,75	1,10	0,25	2,0
Oves	14	17,50	1,25	0,50	4,0
Hrách	11	3,25	0,30	0,25	0,5
Brambory	7	26,00	3,71	2,00	6,0
Pro jednu osobu					
Žito	10	35,0	3,5	2,0	6,0
Ječmen	7	10,0	1,4	0,5	4,0
Pšenice	8	7,0	0,9	0,5	2,0
Oves	5	7,0	1,4	0,5	4,0
Hrách	5	1,3	0,3	0,3	0,3
Brambory	2	8,0	4,0	2,0	4,0
Pro dvě osoby					
Žito	12	65,0	5,4	2,0	14,0
Ječmen	12	30,0	2,5	1,0	4,0
Pšenice	10	12,8	1,3	0,3	2,0
Oves	9	10,5	1,2	0,5	2,0
Hrách	6	2,0	0,3	0,3	0,5
Brambory	5	18,0	3,6	2,0	6,0

* Až na žito se ostatní druhy dávek nevyskytují u všech zápisů. Uvádím tedy nejmenší odváděné množství.

Podíváme-li se blíže na osoby, které tento typ výměnku pobíraly, zjistíme, že ve dvanácti případech šlo o manžele, v osmi o vdovy a pouze dva případy představuje tentýž bývalý hospodář, který usedlost prodal bratrovi a který si výměnek zajistil znovu po změně vlastníka. Pokud si budeme všimnout množství jednotlivých plodin, které výměnkáři pobírali, zjistíme, že průměrné dávky pro

jednu osobu byly vyšší než ty, které dostávali manželé. U ovsa a brambor měl jeden výměnkář dokonce k dispozici větší množství uvedených potravin než manželský pár dohromady. Zdá se tedy, že výše výměnku závisela spíše na ekonomických možnostech, případném zadlužení jednotlivých statků a také na rodinných vztazích, než na počtu osob, které výměnek pobíraly.

Nelze se tak ztotožnit s názorem Thomase Helda, který tvrdí, že oproti poměrně vysokému počtu výměnků pro vdovce nebo vdovu, je výskyt dvojitých výměnků pro manželský pár méně častý a zůstává omezen pouze na velké statky.⁸² Z výše uvedeného rozboru totiž vyplývá, že dávky pro manželský pár zdaleka nedosahovaly dvojnásobku výměnku, který pobírala jedna osoba. Ve Lhůtě představovaly manželské páry na výměnku dvě pětiny všech výměnkářů a byly zastoupeny u všech hospodářských kategorií.

U výměnků, které náležely oběma manželům, bývalo též ustanovení, jak má být postupováno v případě smrti jednoho z nich. V zásadě byly možné dvě varianty - pozůstalá manželka (o kterou většinou šlo) dostávala nadále buď polovinu původního výměnku, nebo dávky v plné výši, ale s tou výhradou, že pokud se znovu provdá, náleží výměnek pouze její osobě a po její smrti nemá hospodář stejnou povinnost k jejímu manželovi.

Byt

Zajištění příbytku je vůbec nejčastějším a nejdůležitějším ustanovením výměnkářských smluv. Vyskytuje se u 40 z celkového počtu 65 výměnků, to znamená u 61,5% případů, v ostatních zápisech se zřejmě mlčky předpokládal.⁸³ V jedenácti smlouvách představuje právo bytu jediný výměnkářův požadavek. Znění jednotlivých zápisů nedovoluje vždy přesně rozlišit, zda výměnkář žil společně s novým hospodářem, či zda si vytvořil svou vlastní oddělenou domácnost. V devatenácti smlouvách se hovoří pouze o právu mít v usedlosti byt až do své smrti, v deseti si výměnkář zajišťuje bydlení ve společné světnici s hospodářem. Ve zbývajících jedenácti případech se mluví o bytě ve světnici a lze těžko rozhodnout, zda je tím skutečně myšlena samostatná místnost určená pouze pro osobu výměnkáře.

Většina nemovitostí byla příliš malá na to, aby jedné či dvěma osobám výměnkářů mohla být poskytnuta zvláštní místnost. Tak se postupovalo hlavně v případech, kdy spolu s rodiči-výměnkáři žily nadále i jejich nezaopatřené děti.

⁸² T. HELD, *Ausgedinge und ländliche Gesellschaft...*, s. 159.

⁸³ Č. FLORIÁN, *O výměnku na panství chrudimském okolo r. 1700*. *Časopis pro dějiny venkova* 10, 1923, s. 109.

Velikost jedné domkářské usedlosti je zachycena v kupní smlouvě, kdy dochází k rozdělení nemovitosti a k odprodeji jedné poloviny. Domek obsahoval jednu velkou a jednu menší světnici, kuchyň a síň, k domu dále patřila půda, sklep a dva chlévy.⁸⁴

Ze žádné smlouvy přímo nevyplývá, že by při statku existovala nějaká zvláštní výměnkářská chalupa.⁸⁵ Pouze jednou se mluví o svobodném a pokojném bytě v malé světnici přes dům.⁸⁶ Vrchnost totiž tato zvláštní stavení viděla jen nerada a většinou je zakazovala, protože v nich údajně často vznikala požár, který se mohl rozšířit na celé hospodářství.⁸⁷

Ve výjimečných situacích výměnkář s hospodářem odvádějícím mu dávky vůbec nebydlel na jedné usedlosti a hospodář musel výměnkáři vozit výměnek do jeho příbytku. K tomu došlo, pokud otec koupil pro syna jinou usedlost, ze které mu tento syn měl odvádět výměnek.⁸⁸

Zaopatření

V některých případech nebyl obsah výměnku definován konkrétně, odstupující hospodář si pouze pojišťoval své základní životní potřeby. Zavazoval například svého syna, *»aby on otce k smrti dochoval a se všema potřebnostma zaopatřil«*⁸⁹ či aby *»jemu v ničem neublížoval«*.⁹⁰ Chudší usedlosti totiž často ani jiný druh obživy (tzn. v naturálních dávkách) neumožňovaly.

Nejdůležitější bylo zaopatření stravou, které ale nebylo vždy automatické. V některých případech se výměnkář zavazoval i nadále vypomáhat v hospodářství, a teprve *»kdyby k práci schopný nebyl, jemu syn podle možnosti společnou stravou přispěje«*.⁹¹ Vypomáhat v hospodářství však nebylo po-

⁸⁴ PK Rokycany č. 274, fol. 819, r. 1821.

⁸⁵ Naproti tomu V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost...*, s. 445, považuje existenci takového zvláštního výměnkářského domku za velice častou. Také Č. FLORIÁN, *O výměnku...*, s. 110, uvádí, že od 17. století bývala tato zvláštní chaloupka zřizována, aby výměnkář hospodáři nepřekážel.

⁸⁶ PK Rokycany č. 274, fol. 196, r. 1844.

⁸⁷ Viz *Artikule o převodu majetku poddanského, o právě dědickém a o robotě zapsané na knížectví Schwarzenberském panství Kornhauském r. 1709. AČ 24*, s. 43. Též *Ustejnění živností selských a chalupnických, kterak zavádělo se na panství Kosmonoském podle smlouvy mezi vrchností a poddanými ujednané dne 8. a 11. září 1741. Tamtéž*, s. 236.

⁸⁸ PK Rokycany č. 274, fol. 111, r. 1847.

⁸⁹ PK Rokycany č. 274, fol. 804, r. 1834.

⁹⁰ PK Rokycany č. 268, s. 605, r. 1752.

⁹¹ PK Rokycany č. 274, fol. 388, r. 1833. Viz též fol. 872, r. 1810.

vinností výměnkáře - záleželo na dohodě obou stran. Naproti tomu Angela Taeger uvádí, že v německých zemích platila místní nařízení, která nejen určovala minimální věk, který musel výměnkář dosáhnout, aby mohl usedlost předat svému nástupci, ale také stanovovala, že výměnkář musí nadále v hospodářství pracovat, pokud mu síly budou stačit.⁹² Někdy je nový hospodář povinen výměnkáři poskytovat stejné jídlo, jakým se živí sám, protože výměnkář *»starý a churavý jest a si chléb vydělat nemůže«*.⁹³ Ovšem ani toto tzv. *»vychování při hospodářově stole«* nemuselo být dostatečnou zárukou toho, že výměnkář nebude trpět nedostatkem.

V roce 1720 převzal Bartoloměj Molaček největší statek ve vsi a zároveň se zavázal živit Evu Schlesingerovou, svou tchyni, až do její smrti. Ta se však již rok nato dostavila do šňáhavské kanceláře a stěžovala si, že *»sie bey ihnen nicht bestehen kann«*. Byl jí tedy vyměřen naturální výměnek. Zeť se však na statku dlouho neudržel, vrchnost ho pro jeho četné dluhy zbavila hospodaření a usedlost předala Josefovi Schlesingerovi, synovi zmíněné Evy Schlesingerové. Matka však tentokrát nenechávala nic náhodě a pojistila si, že pokud by vychování při hospodářově stole nebylo dostatečné, je jí syn povinen dávat stejný naturální výměnek, jaký měla určený již v předchozím zápise.⁹⁴

Povinnost zabezpečit výměnkáři dostatek jídla se objevuje celkem v jedenácti zápisech. Zajímavé je zjištění, že výměnkáři-vdovci zajištění stravy v zápisech nepožadují - kromě uvedených dvou případů, kdy zdůvodňují požadavek na stravu svou neschopností pracovat. Zdá se tedy, že odstupující hospodáři odcházeli na výměnek, aby usedlost předali svému dědici a umožnili mu tak založit rodinu. Ve všech těchto případech je nový hospodář buď čerstvě ženatý, nebo uzavírá sňatek do jednoho roku. To, že otec nastupuje výměnek, neznamená ale automaticky, že by přestával pracovat. I když už nerozhoduje o hospodářství, může v něm i nadále vypomáhat, popřípadě se uživit i prací jinde (např. v hutích). Svou roli mohla hrát i jistá autorita výměnkáře; syn se mohl cítit být otci za předchozí hospodaření a za předání usedlosti zavázán, takže bylo automatické, že nyní, když se role vyměnily, mu poskytne potřebné zaopatření bez toho, aby si ho otec musel zvláště vymíňovat. Totéž platí o nároku na byt, který si nezajistili čtyři vdovci. Pro ilustraci uvádím i další obsah výměnků

⁹² A. TAEGER, *Soziale Agrarpolitik: Der lange Weg von der familiären Versorgung alter Bauern bis zur gesetzlichen Altershilfe*. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 41, 1993, s. 194-195.

⁹³ *PK Rokycany* č. 274, fol. 873, r. 1847.

⁹⁴ *PK Rokycany* č. 268, s. 571-575, l. 1720-1730.

vdovců - třikrát si hospodář vyměňuje ovoce ze zahrádky; jednou požaduje užívání určitého pole, třikrát chléva a komory (jednou též sklepu); ve dvou případech se výměnek skládá z dávky 4 strychů žita a 3 zlaté ročně, čtyřikrát si zajišťuje celkové vychování a dvakrát vypravení pohřbu.

Spolu se základní obživou se ve čtyřech případech objevuje též požadavek týkající se *oblečení*. Zdá se, že zájem o tento druh zajištění projevovaly hlavně ženy - v uvedených situacích totiž třikrát nastupovala výměnek samotná vdova, ve zbývajícím případě se jednalo o manželský pár.

Celkové zaopatření výměnkáře bývá v zápisech označováno též pojmem »vychování« či »dochování až do smrti«. V představách odstupujícího hospodáře zahrnoval nejen stravu, případně nárok na byt, ale obsahoval i jakýsi morální závazek, který měl zabezpečit slušné chování a zacházení ze strany nového hospodáře.

Služby

U rozsáhlejších a podrobnějších výměnků, které se vyskytují hlavně v mladších zápisech, požadují odstupující hospodáři i zvláštní služby např. »*při hospodářovém dříví vařit, chleba pít, šaty vyprat a s jeho dřívím sedničku vytopit*«⁹⁵ nebo »*teplou vodu z měděnce bráti, též vodu ze studně a k ní přístup*«. ⁹⁶ Tyto zápisy napovídají na nepříliš dobré rodinné vztahy; lze jen těžko uvěřit, že by syn za normálních okolností bránil svým rodičům brát vodu ze studně. Podobné důvody snad motivovaly i rodiče, kteří svou usedlost předali dceři a zeťovi, aby si zajisti-li na domkáře nezvykle široký výměnek: »*teplý a pokojný byt v hospodářově sednici, světlo a teplo, svobodné ohřívání na peci a u kamen, při hospodářovém dříví pít a vařit, prádlo vyprat, plac pro jednu krávu v chlívě, kde oni by jej vyvolejí, a sklep pro brambory a na mlíko i konečně půl vynacházející se při tomto domku zahrádky*«. ⁹⁷

Dalším druhem služby býval již zmíněný odvoz výměnku do výměnkářova obydlí. Tento případ nastal pouze u jednoho zápisu, kdy výměnkář kromě odvozu požadoval též »*od velkého kusu pole z hořejší strany 1 strych nebo 800 sáhů k sázení bramborů užívat, které jemu hospodář zvorat a na něj každý rok šest fůr hnoje z vejminkářového příbytku vyvést musí*«. ⁹⁸

⁹⁵ PK. Rokycany č. 274, fol. 198, r. 1844.

⁹⁶ PK Rokycany č. 274, fol. 54, r. 1846.

⁹⁷ PK Rokycany č. 274, fol. 882, r. 1843.

⁹⁸ PK Rokycany č. 274, fol. 111, r. 1847.

Pohřeb

Ze zápisů v pozemkových knihách vyplývá, že výměnkáři se nestarali pouze o svůj příští život pozemský, ale že jim leželo na srdci též náležité vypravení jejich vlastního pohřbu. Zahrnutí pohřbu do postupující smlouvy nebylo pro výměnkáře důležité jenom proto, že chtěli mít jistotu, že budou slušně a důstojně pochováni, ale také proto, že tím nového hospodáře zavazovali, aby uhradil náklady s pohřbem spojené. Ty se pohybovaly v 18. století kolem 5 zlatých. V první polovině 19. století byly zhruba dvakrát vyšší. Např. k roku 1757 jsou zaznamenány náklady na pohřeb ve výši 6 zlatých 12 krejcarů.⁹⁹ Zápis z roku 1821 pak uvádí částku 12 zlatých 15 krejcarů.¹⁰⁰

Povinnost, aby hospodář výměnkáře po »zemření řádně pochovat« dal,¹⁰¹ na »vlastní autraty pohřbít« nechal¹⁰² či aby mu »dle slušnosti funus vybyl«,¹⁰³ se objevuje celkem v sedmi zápisech, jednou je navíc požadována i zádušní mše svatá. Všechny tyto »služby« a zaopatření se objevují pouze u takového výměnku, který neobsahoval žádné naturální dávky, většinou tedy u domkářů.

Zvláštní prostory

Kromě bytu si výměnkář zajišťoval i další prostory patřící k usedlosti. Jednalo se především o *komoru, sklep, chlév, půdu, sýpku a špejchar*, často s přesnějším vymezením (např. komůrka na záspi, zadní chlév). Výměnkáři většinou nešlo o to, aby byl výhradním uživatelem těchto prostor, chtěl si zde pouze vyhradit místo pro svou potřebu. Vyměňuje si například »užívání komůrky, plácek na brambory ve sklepě a plácek na hnojniště«¹⁰⁴ nebo »sejpku nad malou sednicí, místo na brambory a mlíko ve sklepě, chlív přes dvůr vedle vrat, jeden chlívce na prase«. ¹⁰⁵

Tabulka 11 Výměnkářské prostory

Druh	Počet	Druh	Počet
Chlév	13	Sýpka	3
Komora	9	Půda	2
Sklep	6	Špejchar	1

⁹⁹ PK Rokycany č. 274, fol. 193, r. 1757.

¹⁰⁰ PK Rokycany č. 274, fol. 868, r. 1821.

¹⁰¹ PK Rokycany č. 274, fol. 675, r. 1801.

¹⁰² PK Rokycany č. 274, fol. 230, r. 1829.

¹⁰³ PK Rokycany č. 268, s. 664, r. 1752.

¹⁰⁴ PK Rokycany č. 274, fol. 821, r. 1836.

¹⁰⁵ PK Rokycany č. 274, fol. 54, r. 1846.

Celkem se tento druh výměnku vyskytuje v zápisech a tentokrát nezáleželo na tom, zda se jednalo o usedlost selskou, chalupnickou nebo domkářskou.

Spolu s vyčleněním místa ve chlévě se v sedmi případech objevuje též ustano-vení, podle kterého má být výměnkářův dobytek (většinou jde o jednu krávu nebo několik ovcí) chován mezi dobyt看em hospodářovým, popřípadě na hospo-dářově píci či obroce.

Zahrádka

Zahrada bývala součástí každého většího statku, ale i většina domkářských usedlostí, které neměly jiná pole, si od obce malou zahrádku pronajímala. Zmínka o zahradě se v zápisech objevuje celkem šestkrát. Užívání celé zahrady si výměnkář zajišťuje pouze jednou - u chalupnické usedlosti. V ostatních případech jde o domkáře a ti se spokojují s polovinou zahrádky. Výměnkáři ze zahrádek získávali hlavně ovoce, ale i trávu. V dalších dvou zápisech si odstupující hospodáři vyhrazovali pouze určité stromy: *»v zahradě užívání jedné jabloně, totiž té blíž k stavení a kruch švestek naproti sklepu vedle sebe«,*¹⁰⁶ *»jakož sobě vymíňuje tři stromy švestky, dva a půl stromů hrušek k jeho užitku«.*¹⁰⁷

Další skupinu tvoří sedm zápisů, kde se o zahradě přímo nemluví, zato výměnkáři požadují konkrétní množství ovoce jako roční dávku - jde pouze o selské nebo chalupnické usedlosti, které se velikostí dávky mezi sebou neliší. Zde je důležitá poznámka, že tato část výměnku byla většinou odváděna pouze za podmínky, *»když se ovoce vyvede«.*¹⁰⁸ Byla-li tedy úroda dostatečná, dostávali výměnkáři jeden až dva věrtele od každého druhu ovoce - švestek, hrušek a jablek. Jednou je množství ovoce stanoveno jako jeho třetí díl z celkové sklizně.

Polnosti

Zahrnutí polností do výměnku znamenalo pro výměnkáře značné polepšení. Dávalo mu možnost na jedné straně na polích hospodařit a plně využívat jejich výnosů, popřípadě úrodu prodat, na druhé straně výměnkář nebyl zatížen žádnými dávkami ani povinnostmi, jak tomu bylo u hospodáře.¹⁰⁹ O důležitosti

¹⁰⁶ PK Rokycany č. 274, fol. 342, r. 1850.

¹⁰⁷ PK Rokycany č. 274, fol. 721, r. 1756.

¹⁰⁸ PK Rokycany č. 274, fol. 149, r. 1819.

¹⁰⁹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost...*, s. 449-51.

této skutečnosti svědčí i to, že obsahem nejstaršího výměnku, který se v lhůteckých pozemkových knihách vyskytuje, jsou právě pouze polnosti.¹¹⁰

Celkem čtyřikrát slouží polnosti výměnkáři za jediný zdroj obživy, v dalších třech zápisech dostává navíc i naturální dávky skládající se z obilí, brambor, ovoce i dalších potřeb. Výměra i poloha vymíněných polí bývala v zápisech přesně vymezena.¹¹¹ Dvakrát se k polnostem váže i povinnost nového hospodáře tato pole obdělávat a hnojit.¹¹²

Peníze

Peněžní dávky se stávají součástí výměnku až od 19. století.¹¹³ Byly poměrně časté - ze 43 zápisů, které vznikly v 19. století, se peněžní obnos objevil u čtrnácti, tzn. u třetiny výměnků. Téměř pravidlem se peněžní dávka stala u nemovitostí s polnostmi - zajišťovalo si ji plných dvanáct výměnkářů ze čtrnácti.

Tabulka 12 Peněžní dávky *

Částka	Počet	Částka	Počet
3 zlaté	2	8 zlatých	1
4 zlaté	2	10 zlatých	3
5 zlatých	2	20 zlatých	2

- Všechny zde uvedené peněžní obnosy jsou přepočítané na konvenční měnu. Je ovšem nutné vzít do úvahy proměnlivou hodnotu peněz.

Naproti tomu výměnkáři-domkáři požadovali peněžní částku pouze dvakrát, a to jen jako jednorázovou sumu. V jednom zápise šlo o náhradní zajištění pro

¹¹⁰ PK Rokycany č. 268, s. 587, r. 1698: »Za to si vymínjuje Mikuláš Hanl 2 str. pole a 2 str. louky pod 1 vůz sena do smrti své a své manželky; po jejich smrti případně jmenované pole a louka opět ke dvoru.« Celková výměra usedlosti činila 30.75 str. polí a luk pod 7 vozů sena a otavy.

¹¹¹ PK Rokycany č. 274, fol. 195, r. 1785: »a toliko k jeho vyživení následovní pole sobě zanechává a vymínjuje totiž 1 kus k Selci dlouhej pod 1 strych 2 věrtele, 1 kus ke Skále pod 2 věrtele, 2 kusy k Mokroušom pod 1 strych 1 věrtel, 1 ouvarec k Selci a 1 ouvarec k Mokroušom pod 1 fůru sena a půl fůry otavy«. V tomto případě šlo o více než sedminu polí a více než třetinu luk celkové výměry této chalupnické usedlosti. V dalších zápisech se výměry vymíněných polností pohybovaly většinou do 1 strychu.

¹¹² PK Rokycany č. 274, fol. 54, r. 1846: »které k užívání přenechané pole jí hospodář patričně zdělá a každý rok 1 stych s 10 forama hnoje pohnojí«.

¹¹³ V předchozím období pouze v jednom zápise požaduje vdova Eva Schlesingerová 1 kopy grošů českých ročně, což představovalo 1 zl. 10 kr. Tuto peněžitou dávku obdržela teprve na základě stížnosti, kterou přednesla ve štáhlavské kanceláři - viz výše s. 121.

Tabulka 13 Peněžní dávky podle výměry

Usedlost (číslo popisné)	Výměra (jitra/sáhy)	Částka (konvenční měny)/rok	
16	27/ 281	10 zl./1820	10 zl./1847
36*	24/ 1258	3 zl./1825	3 zl./1828
19	22/ 298	4 zl./1811	4 zl./1846*
1	21/ 1031	8 zl./1819	
6	14/ 1388	20 zl./1809	10 zl./1844
34	14/ 724	5 zl./1847	
15	13/ 1278	20 zl./1805	

* Kromě těchto jsou všechny ostatní částky určeny pro manžele, tedy pro dvě osoby

případ neshod¹¹⁴ a ve druhém o jednorázové vyplacení peněz na přilepšenou.¹¹⁵ Výše roční peněžní dávky se pohybovala mezi 2-10 zlatými na osobu. I zde platí stejný závěr jako u naturálních dávek - výše peněžní sumy i to, zda byla vůbec výměnkářům poskytována, záležela na konkrétní situaci (nebo na zvyklostech) v dané usedlosti, nikoli na její velikosti.

Závěr

Výměnek představoval jakési sociální zajištění, které mohly využít osoby, jež nebyly schopné se samy uživit. V první řadě sloužil k zabezpečení další existence těch držitelů usedlosti, kteří z nějakého důvodu nechtěli dále hospodařit. Jejich životní potřeby měl nadále zajišťovat nový hospodář bez ohledu na to, zda mezi ním a výměnkářem existovaly příbuzenské vazby či nikoli.

Výměnek se nejčastěji vyskytoval u selských a chalupnických usedlostí, kde měl podobu tzv. sypaných dávek. Od poloviny 18. století se stále více rozšiřoval i u domkářských usedlostí. Na častější odchod odstupujících rodičů na výměnek měla vliv změna dědického práva z roku 1787. Tím, že se dědicem napříště stával nejstarší hospodářův syn, se zvyšovala i pravděpodobnost, že se otec dožije synovy dospělosti a že k předání usedlosti tak dojde *inter vivos*.

¹¹⁴ PK Rokycany č. 274, fol. 898, r. 1807: »Syn Matěj svého otce až do smrti živiti a potom pochovat nechati musí. Kdyby ale se porovnat nemohli a otec již pracovati v stavu nebyl, tak by syn Matěj jemu až do smrti každé měsíc 8 zl. dáti povinen bude.«

¹¹⁵ PK Rokycany č. 274, fol. 804, r. 1834: »a pak otci na každý požádání na přilepšenou 20 zl. CM vyplatil«.

Velice často se v souvislosti s výměnkem hovoří o enormním zatížením usedlosti. Výměnek určitě břemeno pro nového hospodáře znamenal, ale i tuto skutečnost je třeba vidět v širších souvislostech. V první řadě záleželo na věku odstupujícího hospodáře a tím i na délce trvání výměnku. Ale i skutečnost, že rodiče dědici odstoupili usedlost v produktivním věku, nemusela znamenat pouze negativní důsledky. Pokud byl nový hospodář ještě svobodný, či pokud měl pouze malé děti, mohli tito rodiče v hospodářství vypomoci a nahradit tak chybějící pracovní síly. Zároveň nebyla-li rodina nového hospodáře ještě velká, nemusel být takový problém uživit jednu či dvě osoby na výměnku. Zde ovšem záleželo i na velikosti dávek a na tom, jak dalece trvali rodiče na jejich přesném odvádění i v dobách neúrody.

Ještě důležitější byla forma, jakou dědic usedlost přebíral. Pokud byla nezáplatná, nebo pokud byla cena usedlosti vzhledem k příbuzenským vazbám záměrně snížena, neznamenal výměnek pro nového hospodáře takové zatížení, jako kdyby musel hotově či ve splátkách složit rodičům větší množství peněz. Daleko největší zatížení znamenal výměnek tehdy, pokud byl vázán na usedlost, kterou hospodář převzal záplatně (respektive, kterou koupil).

Totéž platí pro situaci výměnkářů. Odchod na výměnek mohl pro odstupujícího hospodáře na jedné straně znamenat úpadek v sociálním žebříčku, na druhé straně s sebou ale nutně nemusel nést zhoršení životní úrovně. Naopak, pokud výměnkář kromě příslušných dávek obdržel od nového hospodáře i hotovost, mohlo se jeho postavení vzhledem k tomu, že nebyl zatížen žádnými povinnostmi, i zlepšit.

Konkrétní situaci na jednotlivých usedlostech ovlivňovaly nejvíce vztahy mezi novým hospodářem a výměnkářem. Ty jsou častým námětem krásné literatury, která líčí situaci výměnkářů velice pochmurnými barvami. Již samotný fakt, že si rodiče museli písemně pojistit nárok na základní výživu, kterou měli dostávat od svých dětí, nevytváří příznivý dojem. Je však nutné si uvědomit, že nový hospodář nebyla vždy osoba příbuzná se starým držitelem, často to býval kupec. Ale i pokud usedlost převzalo vlastní hospodářovo dítě, se kterým měl budoucí výměnkář dobré vztahy, nemohl mít jistotu, že tento stav zůstane trvalý. Výměnek vytvářel vlastně určitou pojistku do budoucna, např. pro případ, že dědic usedlost prodá a hospodářem se stane nepříbuzná osoba. Mohlo se také stát, že by výměnkářův syn či dcera, kteří na usedlosti hospodařili, zemřeli a na statek by se tak sňatkem s pozůstalým partnerem dostal cizí člověk. Na druhé straně, pokud výměnkáři trvali na odvádění naturálních dávek bez ohledu na úrodu, mohli mít vyšší životní úroveň než

hospodářova rodina. Pokud si rodiče zajistili obzvlášť široký výměnek, který trval dlouhá léta, nelze se divit hospodářově nevraživosti vůči výměnkářům.

Přes tyto okolnosti byl výměnek výhodný pro obě strany, o čemž svědčí i to, že se udržel až do poloviny 20. století. Pro syna bylo vždy lepší převzít usedlost, založit si rodinu a hospodařit jako vlastní pán - i za cenu břemene, jakým byl výměnek - než být závislý na otci. Odchod na výměnek umožňoval na druhou stranu odstupujícímu hospodáři včasné uspořádání dědických záležitostí ještě za jeho života. Otec na výměnku mohl být pak také užitečným rádcem, který synovi předával své zkušenosti a který, jak je ze zápisů patrné, často ještě v hospodářství vypomáhal.

Výměnek nesloužil však jenom bývalým hospodářům, tuto formu zajištění základních životních potřeb využívaly i osoby nemocné, postižené či příliš staré, nejčastěji sourozenci nového hospodáře, kteří by jinde nenašli obživu. Tíha takového sociálního zabezpečení plně dopadala na hospodářovu rodinu.

Summary

THE NATURE OF SOCIAL SECURITY IN VILLAGES IN THE 18TH AND EARLY 19TH CENTURIES

(Excerpts from the Land Registers of the Village of Lhůta u Štáhlav)

Pensions in kind were a social institution which ensured that the needs of people no longer able to look after themselves would be met. This study is based on the land registers in which agreements for pensions in kind were registered. This information was complemented from other sources, making it possible to reconstruct the families, concentrating on the village of Lhůta in the Štáhlavy estate, which was at that time in the hands of the Černín family of Chudenic and the Valdštejn family. The land registers show that the population of Lhůta rose from about 50 persons in 1700 to 328 persons in 1850, and included 65 entries on contracts for pensions in kind. The rise in the number of such contracts came in the 19th century, when their nature and content also began to change. While in the 18th century such pensions related largely to retired farm workers and cottage dwellers, in the 19th century there was a noticeable move towards using them as a general form of social security for all categories of farm workers. The pensions included remuneration in kind (grain, pulses, salt, straw, wood), livestock, dwellings and land, and sometimes money.

Forty percent of those receiving these pensions were married couples and sixty percent were widowed. The pension was usually paid to the father of the new farm worker. The percentage of father-pensioners grew considerably after changes to the inheritance law in 1787 which gave a farmer's eldest son the right of inheritance. Previously the heir had been the youngest son and a father would often die when his heir was a child, so that the pension was an important source of support for his widow, who would otherwise have had difficulty in earning a living. Such pensions were not limited to family members but could go to a farmer who sold his holding to non-family member. The pension could be shared by his parents and under-age children. A child could receive the right to a parent's pension instead of his share of the inheritance, usually when it was clear that the child would not be able to earn his own living, due perhaps to some handicap. While pensions were a drain on the property they were still the most convenient way of ensuring the lives of subsequent generations of agricultural workers. The retiring farmer was sure that his most immediate needs would be met and the new holder was able to start his own family.

UPLATŇOVÁNÍ SOCIÁLNÍ ENDOGAMIE V PŘÍMĚSTSKÉ VESNICI VE DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

VĚRA HRUŠKOVÁ

Příklady prosazování principu sociální endogamie u rolníků¹ ve druhé polovině 19. století nalezneme v etnografické literatuře a v beletrii té doby mnoho. Zatímco národopisní sběratelé² se soustřeďovali především na popis předsvatebních a svatebních zvyků a zčásti i na vysvětlení příčin striktního výběru partnera z vlastní vrstvy, spisovatelé³ se na problém vesnických sociálně endogamních sňatků dívali spíše z druhé strany. Z pozice těch, kteří se cítili předem dohodnutým sňatkem zaskočení - nechtěných snoubenců anebo nešťastných milenců, jež pro nerovný sociální původ nemohli sňatek realizovat. „I ten žebrák se ptá dítěte, co by rádo, a rodiče nevědí, že jejich dítě jest taky člověkem. Prodávají dítě, jakby je celý čas odchovávali na prodej a čekali kupce, kdo dá více ...“, vyčítá Liduška, jinak tragická postava ze známé Hálkovy povídky.⁴ Vítězslav Hálek znal takových příběhů zamilovaných, kteří navzdory konvencím nechtěli respektovat (a někdy i nerespektovali) přání rodičů bezpočet. Sbíral je po vesnických hospodách a vedle ústředního motivu

¹ Podrobněji se sociální endogamií vesnické společnosti zabýval A. ROBEK, **Svatba a svatební obřady jako etnografický indikátor**. In: *Svatební obřad. Současný stav a proměny*. Brno 1983, s. 31-38.

² Např. B. BAŤHA, **Selské děti**. *Český lid* 9, 1900, s. 166-170; F. V. VYKOUKAL, **Česká svatba**. Praha s.d., s. 5-14; J. CYTERÁK, **K svatebním obyčejům na Smíchovsku**. *Český lid* 5, 1896, s. 63.

³ S problematikou rodinného života rolníků ve druhé polovině 19. století se setkáváme především v románech a povídkách J. Š. Baara, J. Vrby, K. V. Raise a V. Hála.

⁴ V. HÁLEK, **Muzikantská Liduška**. *Povídky I.*, Praha 1959, s. 343-382.

povídek - nešťastné lásky pro nerovný původ - v nich najdeme to nejčinnější. Zasnoubený popis atmosféry vesnice, včetně vylíčení zaběhnutého mechanismu vyhledávání nevěst a ženichů prostřednictvím dohazovačů.

Neméně důležité informace o způsobu uzavírání sňatků však nabízejí i matriční záznamy. Již při pouhé excerpci knih oddaných pro demografickou analýzu jako součást širšího výzkumu způsobu života příměstské vesnice Přezletice⁵ bylo zřejmé, že většina rolníků uzavírala sňatek s partnerkami své sociální vrstvy. A že se obdobně chovali i ostatní, zejména dělníci. Ti však měli ve vesnici zvláštní postavení. V průběhu druhé poloviny 19. století se stali nositeli přeměn sociální struktury vesnice a fakticky tento dlouhodobý proces, který vyvrcholil v polovině 20. století, nastartovali. Nabízela se proto analýza míry uplatňování výběru partnera v rámci anebo vně vlastní sociální vrstvy. Přičemž princip sociální endogamie byl chápán jako jeden z dílčích aspektů společenské emancipace té které sociální vrstvy vesnice.

Vedle *církevních matrik*⁶ byla ke komparaci využívána i tzv. *Prohlašni kniha* vinořské farnosti z let 1860-1875.⁷ Je stejné provenience jako matriky, ale na rozdíl od nich jde spíše o jakousi pomocnou evidenci všech potenciálních snoubenců, kteří přišli oznámit knězi úmysl uzavřít sňatek. Kromě zápisu téměř totožného se zápisem v matrice oddaných (chybí jen podpisy svědků), si tu kněz poznamenával, kolikrát má být pár „shozen s kazatelny“, tj. kolikrát má být veřejně oznámeno (prohlášeno), že dotyční chtějí uzavřít sňatek. Zpravidla období tří týdnů bylo pro spoluobčany-farníky příležitostí, aby vůči jejich úmyslu uzavřít sňatek, vznesli námítky, pokud nějaké měli. Stávalo se, že tato lhůta byla jednou z mála možností k vyřízení nevyřešených závazků vůči nemanželským dětem jednoho z partnerů. Teprve těsně před sňatkem na upozornění některého z farníků se např. budoucí ženich, jinak otec nemanželského dítěte zavazoval k placení měsíčního příspěvku matce dítěte. Teprve poté se kněz, který vyřízení této překážky inicioval, mohl poznamenat, že „... překážka ženichu povstala vyrovnáním ze dne 4. 6. 1876 odstraněna jest“.⁸ Takže, i když *Prohlašni kniha* představuje ve sledované časové řadě pouhé torzo patnácti let,

⁵ Blíže V. HRUŠKOVÁ, **Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století.** *Historická demografie* 17, 1993, s. 201-228.

⁶ Matriky oddaných pro římsko-katolickou faru Vinoř jsou uloženy v Archivu hlavního města Prahy (sňatky do roku 1875) a u Obvodního úřadu Praha 1 (sňatky od roku 1875).

⁷ *Prohlašni kniha* římsko-katolické fary Vinoř je uložena v archívu autorky.

⁸ Snubní akta z vinořského farního úřadu jsou uložena v SAO Praha, expozitura Mnichovo Hradiště, fond. Dokladový materiál k matrikám římsko-katolické fary Vinoř, sign. M 17-11/4.

její význam spočívá v šíři informací, které poskytuje. Vinořskou farnost tvořilo sedm osad a tak srovnání s Přezleticemi má obecnější platnost.

Přezletice (dnes okres Praha-východ) byly ve druhé polovině 19. století malou, typicky zemědělskou vesnicí středních Čech s klasickou sociální strukturou zastoupenou středními rolníky (10-20 ha), řemeslníky spjatými se zemědělskou výrobou a převážně zemědělskými dělníky. Přibližně od sedmdesátých let 19. století v souvislosti s rozvojem pražského průmyslu, ale i zemědělské výroby orientované na řepařství a cukrovarnictví, docházelo ke změně profesní struktury dělnictva. Původní zemědělstí dělníci-domkáři odcházeli do stavebnictví a později do strojírenských oborů. Na jejich pracovní místa u rolníků a na velkostatku nastupovaly jejich ženy. Rodiny, kde muž pracoval v některém stavebním nebo strojírenském oboru, žena v zemědělství a oba v zimním období ve šlechtickém nebo rolnickém cukrovaru, jako první z vesnice přecházely k intenzivnější formě reprodukčního chování, na rozdíl od rolníků a zemědělských dělníků. Již na přelomu století se u těchto rodin objevuje systém dvoudětné rodiny. Nicméně přes celé sledované období zůstávalo dominantním výrobním odvětvím vesnice zemědělství.

Těžiště naší analýzy tedy spočívalo v porovnání profese ženicha se sociálním původem nevěsty, resp. s profesí jejího otce. Na přelomu 19. a 20. století se sice začínají objevovat v matrikách oddaných záznamy o povolání nevěsty, ale šlo převážně o dělnice, ženy zaměstnané v blíže neurčené továrně, švadleny a služebné. V matričních zápisech bylo trvale více těch bez označení profese. V této souvislosti je však třeba zdůraznit, a platí to zejména pro muže, že označení profese je spíše přibližným údajem o profesi. Vesnická společnost byla hodně diferencovaná. Nejen v hlavních vrstvách (rolník, řemeslník/živnostník, dělník), ale i uvnitř těchto kategorií. Velké rozdíly byly mezi rolníky-pozemkovými vlastníky, např. sedláky a chalupníky, mezi dělníky, tj. starousedlíky a přistěhovalci (často příslušníky jiného etnika), vyučenými řemeslu a nádeníky. Z vyprávění nejstarší generace víme, že např. dcera kvalifikovaného strojírenského dělníka by si v běžné standardní situaci nikdy nevzala čeledína zaměstnaného u místního sedláka. Ten často pocházel z deputátnické rodiny, a tam platily odlišné normy chování a jiná hodnotová orientace než u téměř nemajetného, ale starousedlého obyvatelstva vesnice.⁹ Nicméně matriční nomenklatura pro uvedené příklady „znala“ jen označení dělník. Tím ovšem matriční záznamy neztrácejí na vypovídací hodnotě pro rámcovou analýzu sociální endogamie.

⁹ Inf. V. Šulcová, nar. 1919, magnetofonový záznam z roku 1989.

Sociálně endogamní sňatky u jednotlivých vrstev vesnice

V letech 1850-1909 bylo pro Přezletice zaznamenáno celkem 286 sňatků. Z toho bylo 193 sňatků endogamních (68 %) a 93 exogamních (32 %). Vycházíme-li z profese ženicha, muži-rolníci realizovali za celé období 55 sňatků (19 %), řemeslníci/živnostníci 23 sňatky (8 %), zaměstnanci 5 sňatků (2 %) a dělníci 203 sňatky (71 %). Podle profese otce byly nevěstami jednak dcery rolníků, které uzavřely 74 sňatků (26 %), dále dcery řemeslníků/živnostníků s 50 sňatky (18 %), dcery zaměstnanců s 10 sňatky (3 %) a dcery dělníků s 152 sňatky (53 %).

Rolníci

Muži-rolníci uzavírali sňatek v zásadě s partnerkami své sociální vrstvy. Z procentuálního vyjádření počtu sňatků v jednotlivých desetiletích je patrný vzestup sociálně endogamních sňatků. V osmdesátých a devadesátých letech realizovali sňatky dokonce výlučně s partnerkami své vrstvy. Sociálně exogamní sňatky jsou u nich spíše výjimkou a z hlediska uplatňování principu sociální endogamie muži-rolníci patřili k nejortodoxnější vrstvě vesnické společnosti. Celkově uzavřeli s dcerami rolníků 48 (87 %) sňatků, 6 (11 %) jich připadalo na dcery řemeslníků/živnostníků a zbývající jeden sňatek na dceru dělníka.

Tím se výrazně odlišovali od žen své vrstvy. Jejich sestry, tj. dcery rolníků, uzavíraly sňatky s muži pocházejícími ze všech vesnických vrstev. V padesátých letech 19. století u nich dokonce převažovaly exogamní sňatky nad endogamními. A i když počet endogamních sňatků desetiletí od desetiletí postupně rostl, nikdy nedosáhl takové úrovně jako u mužů-rolníků. Ze 74 všech sňatků dcer rolníků jich bylo jen 48 (65 %) sociálně endogamních, zbývajících 26 (35 %) bylo exogamních. Po rolnících byli jejich nejčastějšími partnery dělníci (14 sňatků; 19 %) a teprve potom řemeslníci/živnostníci (10 sňatků; 14 %) a nakonec zaměstnanci (2 sňatky; 3 %).

Hledáme-li jakéhosi společného jmenovatele nerovných sňatků rolnických dcer s dělníky a řemeslníky/živnostníky, jisté pravidelnosti výběru pozorujeme u dcer rolníků. Zdá se, že se rekrutovaly z rodin chalupníků, tedy chudších a menších pozemkových vlastníků. Příznačné pro ně je i to, že v opakovaném, vdoveckém sňatku opět nalézají partnera mezi dělníky. Čili šance návratu do původní nebo vyšší sociální vrstvy byla pro ně skutečně mizivá.

Můžeme tedy konstatovat, že pokud u této sociální vrstvy docházelo k exogamním sňatkům, tak tomu bylo především u žen, rolnických dcer, přičemž každý exogamní sňatek znamenal sociální sestup. Podíl sňatků rolnických dcer s příslušníky nejnižší vrstvy vesnice, s dělníky, sice klesal, ale jejich exogamní

sňatky stále tvořily vyšší procento než u mužů-rolníků. Takže pokud uvažujeme o pauperizaci této vrstvy, tak ve druhé polovině 19. století probíhala především po ženské linii. Obě skupiny, rolníci a dcery rolníků, však směřují k výlučnému vyhledávání partnera ze své sociální vrstvy, k sociálně endogamním sňatkům, tedy k větší uzavřenosti své vrstvy vůči ostatním.

Pro šedesátá a polovinu sedmdesátých let 19. století, jak je výše uvedeno, byla k dispozici *Prohlašni kniha*. Z celkového počtu 531 sňatků uskutečněných ve vinořské farnosti během patnácti let muži-rolníci uzavřeli 59 (11 %) sňatků. Téměř 90 % (53 sňatky) jich bylo endogamních. Dcery rolníků realizovaly s vlastní vrstvou pouhá 53 manželství (36 %), s dělníky 37 (32 %) a se řemeslníky/živnostníky 36 (24 %) sňatků. Srovnáme-li oba soubory (matriční zápisy pro Přezletice a pro celou farnost), je zřejmé, že se od sebe příliš neodlišují. Údaje z celé farnosti potvrzují stejný trend: vysoké procento endogamních sňatků u mužů-rolníků, kteří si nadále uchovávají svůj sociální status, kontrastuje s vysokým podílem exogamních sňatků rolnických dcer.

Téměř výlučná orientace rolníků na nevěsty ze své sociální vrstvy měla hluboké kořeny v neutěšené hospodářské situaci malých a středních rolníků. Statky byly zadlužené a tak sňatek s nevěstou, která měla dostatečně velké věno, byl jednou z mála možností, jak se dluhu, jenž vázl na usedlosti, zbavit. navíc z hlediska dědického práva měli sourozenci hlavního dědice, kterému byla usedlost s dluhy a povinností výměnku postoupena, nároky na podíly. Pro dědice statku se tedy vyhledávala nevěsta s takovou výší věna, které by stačilo na umoření dluhů a vyplacení sourozeneckých podílů.

Z několika svatebních a dědických postupních smluv rolníků z Přezletic je zřejmé, že cena postupující usedlosti neodpovídala její skutečné hodnotě. Cena, resp. suma, za kterou byl statek předán synovi, byla stanovena podle výše pohledávek. Například ze svatební a dědické smlouvy snoubenců Jana Mašína a Kateřiny Hráškové z roku 1877 vyplývá, že cena postupující usedlosti byla stanovena ze dvou položek: z dluhů, jež činily 2166 zlatých rč, a ze sourozeneckého podílu nezletilého bratra ženicha, který představoval 1100 zlatých rakouského čísla (dále rč.).¹⁰ Součet položek a tedy i odstupující cena usedlosti byl pravděpodobně výší věna, které musela nevěsta do statku přinést.

¹⁰ Podle svatební a dědické smlouvy Jana Mašína a Kateřiny Hráškové z 15. 1. 1877 vázly na usedlosti tyto dluhy:

- čakovická kostelní kasa 903 zlatých rč.; tento dluh zádušní pokladnice čakovického kostela vázl na usedlosti čp. 48 od 31. 5. 1830 a byl splacen až 25. 1. 1893, viz kvitance vydaná patronátní konzistoří v Čakovicích 25. 1. 1893;

Tzv. hotových peněz bylo v zemědělských usedlostech vždycky málo, proto si je v řepářských oblastech rolníci půjčovali od majitelů cukrovarů.¹¹ Přibližně od sedmdesátých let 19. století byly mezi dodavateli řepy a cukrovary uzavírány smlouvy o dodávkách určitého množství řepy proti zálohám. Cukrovary si tak zajišťovaly dostatečnou surovinovou základnu pro výrobu cukru, protože rolník vypůjčené peníze splácel sklizenou řepou. Takový způsob zálohování zmiňují např. K. Dočkal a J. Pokorný v pamětním spisku „*Cukrovar v Líbeznicích*“.¹² „... Ředitel Fischer to byl, který velmi prospěl rolnictvu, které bylo s cukrem v obchodním spojení. Vymohl na majitelích svolení, aby rolnictvo obdrželo na řepu zálohu i desetiletou a nemuselo si vypůjčovat peníze na lichvářské úroky. Lichváři právě v Líbeznicích neblaze působili. Tenkrát ještě nebyly záložny. Rolníci, kteří neměli na výbavy svých dcer, uzavírali víceleté smlouvy, aby jim větší obnosy do zálohy byly poskytnuty. Kolika děvčatům lidumil Fischer pomohl ke šťastné domácnosti. Dlužníci nespláceli svých povinností cukrovaru hotovými penězi, nýbrž řepou. Tak se zbavili tíži živých závazků a zvelebili svoje hospodářství“. O tom, že půjčky takového druhu v případě přírodní katastrofy nebo neúrody rolnickou usedlost ještě více zatížily a vedly k ještě většímu zadlužení, není samozřejmě sporu a citovaný pramen jen takovou situaci nepřímo potvrzuje.

Rozhodující úlohu v transakci majetku a tedy i ve výběru partnera dospělým dětem měli rodiče, majitelé hospodářství. Především otec znal ekonomickou situaci statku a stával se iniciátorem výběru nevěsty. Podstatu těchto vztahů popisuje např. K. V. Rais: „... Rozumný syn býval už tak veden a

-
- pro kontribučenský obilní fond v Přezleticích za dlužné kontribučenské obilí - 193 zlatých rč.,
 - Matěji a Albíně Mašínových - 150 zlatých rč.; dluh byl splacen 9. 3. 1877; šlo o část sourozeneckého podílu - bratr ženicha byl hospodářským ředitelem v Malých Čejticích na Mladoboleslavsku,
 - pro chudinskou kasu přezletickou - 80 zlatých rč.,
 - pro Matěje Mašína - 750 zlatých rč.; část dluhu (600 zlatých rč.) byla splacena 13. 2. 1877, šlo o 600 zlatých rč.
 - pro záložnu peněžního obilního fondu přezletického - 88 zlatých rč.

¹¹ J. KRÍŽEK, **Krize cukrovarnictví v českých zemích v osmdesátých letech minulého století a její význam pro růst rolnického hnutí**. *Československý časopis historický* 5, 1957, s. 480-481; V. LACINA, *Zadlužení kapitalistického zemědělství v českých zemích v letech 1918-1939*. Praha 1978. První kapitola je věnována zadlužování rolnických hospodářství před rokem 1918.

¹² K. DOČKAL - J. POKORNÝ, *Cukrovar v Líbeznicích*, kapitola „Hospodaření a vznik průmyslu na bývalých panstvích Pakoměřice a Čakovice“. Uloženo v Archívu Národního technického muzea, sign. 174, s. 2-5.

Tabulka 1 Sociálně endogamní a exogamní sňatky podle profese ženicha a profese otce nevěsty v letech 1850-1909 v obci Přezletice

Socioprofesionální postavení							
ženicha	nevěsty (podle otce nevěsty)						
	období	rolník	živnost.	zaměst.	dělník	celkem	úhrnem
Rolník	1850-9	4	-	-	1	5	55 19 %
	1860-9	9	2	-	-	11	
	1870-9	12	1	-	-	13	
	1880-9	7	-	-	-	7	
	1890-9	4	-	-	-	4	
	1900-9	12	3	-	-	15	
Živnost.	1850-9	1	-	-	2	3	23 8 %
	1860-9	2	4	-	3	9	
	1870-9	5	-	-	2	7	
	1880-9	-	-	-	-	-	
	1890-9	1	-	-	2	3	
	1900-9	1	-	-	-	1	
Zaměst.	1850-9	-	-	-	-	-	5 2 %
	1860-9	-	-	-	-	-	
	1870-9	-	-	1	1	2	
	1880-9	-	-	-	1	1	
	1890-9	2	-	-	-	2	
	1900-9	-	-	-	-	-	
Dělník	1850-9	4	4	3	12	23	203 71 %
	1860-9	6	2	-	14	22	
	1870-9	1	9	-	20	30	
	1880-9	1	8	-	24	33	
	1890-9	1	9	1	31	42	
	1900-9	1	8	5	39	53	
Celkem	abs.	74	50	10	152	286	
	%	26	18	4	53	100	

nabádán, aby si vyhlížel nevěstu jakou živnost potřebovala, a dle toho se řídil. Blaze bylo, když se k potřebnému věnu nevěstině pojila i láska k ní. Má zkušenost praví, že nejčastěji trpívaly dívky, potom ženy, protože byly provdávány bezohledně, bez lásky, jen dle vůle rodičů a tedy jejich obětí byla největší. Ale umívaly se v manželství obětovat .. Než by mučily muže, děti a hubily majetek, trpěly samy.“¹³

¹³ K. V. RAIS, *Ze vzpomínek*, IV., kapitola „O životě a práci podzvíčinského lidu“. Praha 1932, s. 137-139.

Tabulka 2 Sociálně endogamní a exogamní sňatky podle ženichů v letech 1850-1909 v obci Přezletice

Období	Celkem	Sňatky endogamní		Sňatky exogamní			
		absol.	%	pokles		vzestup	
				absol.	%	absol.	%
Ženiši všech sociálních skupin							
1850-9	31	16	51,6	3	9,7	12	38,7
1860-9	42	27	64,3	5	11,9	10	23,9
1870-9	52	33	63,5	4	7,7	15	28,8
1880-9	41	31	75,6	1	2,4	9	22,0
1890-9	51	35	68,6	2	3,9	14	27,5
1900-9	69	51	73,9	3	4,3	15	21,7
Ženiši-rolníci							
1850-9	5	4	80,0	1	20,0	-	-
1860-9	11	9	82,0	2	18,0	-	-
1870-9	13	12	92,3	1	7,7	-	-
1880-9	7	7	100,0	-	-	-	-
1890-9	4	4	100,0	-	-	-	-
1900-9	15	12	80,0	3	20,0	-	-
Ženiši-dělníci							
1850-9	23	12	52,2	-	-	11	47,8
1860-9	22	14	63,6	-	-	8	36,4
1870-9	30	20	66,6	-	-	10	33,3
1880-9	33	24	72,7	-	-	9	27,3
1890-9	42	21	73,8	-	-	11	26,2
1900-9	53	39	73,5	-	-	14	26,5

Nevěsta se však kromě patřičného věna musela hodit k budoucímu ženi-chovi i věkem, a taková nebyla v blízkém okolí vždy po ruce. Proto důležitou úlohu při seznamování vhodných partnerů sehrával dohazovač - profesionální zprostředkovatel sňatků. Na vesnici se mu říkalo tlampač, smlouvčí, namlouvák, kecal. Profesionální dohazovač sňatků byl významnou institucí vesnické společnosti po celou druhou polovinu 19. století. Na přelomu století přejímaly úlohu zprostředkovatelů inzertní rubriky agrárního tisku. Zprostředkovávání sňatků bylo pro dohazovače výhodným zdrojem obživy, pokud se zúčastňoval organizace svateb a k dohazování si přibíral i zprostředkování prodeje nemovitostí. Jeho trefnou charakteristiku zanechal v povídce Barjáma zmíněný Vítězslav Hálek. „Tlampač ... jest zajisté člověk důležitější, než by si mnohý mohl myslet. Tlampač zná holky a hochy z celého okolí, ale dokonale; on zná všechněch slabostí a lepší stránky, on ví, který by se ku které hodil a která ku kterému, a co on ví, to dlouho nedrží za zuby - jde k té a k oné, chválí jí toho a onoho, jde k tomu a onomu, chválí mu ti a onu - stane se z toho svatba a

Tabulka 3 Sociálně endogamní a exogamní sňatky podle nevěst v letech 1850-1909 v obci Přezletice

Období	Celkem	Sňatky endogamní		Sňatky exogamní			
		absol.	%	pokles		vzestup	
				absol.	%	absol.	%
Nevěsty všech sociálních skupin							
1850-9	31	16	51,6	12	38,7	3	9,7
1860-9	42	27	64,3	10	23,8	5	11,9
1870-9	52	33	63,5	15	28,8	4	7,7
1880-9	41	31	75,6	9	22,0	1	2,4
1890-9	51	35	68,6	14	27,5	2	3,9
1900-9	69	51	73,9	15	21,7	3	4,4
Rolnické nevěsty							
1850-9	9	4	44,4	5	55,6	-	-
1860-9	17	9	52,9	8	47,1	-	-
1870-9	18	12	66,6	6	33,4	-	-
1880-9	8	7	87,5	1	12,5	-	-
1890-9	8	4	50,0	4	50,0	-	-
1900-9	14	12	85,7	2	14,3	-	-
Dělnické nevěsty							
1850-9	14	12	85,7	-	-	2	14,3
1860-9	17	14	82,4	-	-	3	17,6
1870-9	23	20	87,0	-	-	3	13,0
1880-9	25	24	96,0	-	-	1	4,0
1890-9	33	31	94,0	-	-	2	6,0
1900-9	39	39	100,0	-	-	-	-

tlampač může celý týden pít. Tlampač je jako pavouk; on setkal již po celém okolí takové množství mladých lidí v manželství, že by na to nestačil žádný rejstřík. Ale tlampač všechno nosí v hlavě, on ví, jak se která panímáma dřív jmenovala, než se vdala, kde měla ohlášky, kdy svatbu - ví každý rok až na den, ví kolik bylo mládenců a kolik družiček, kdo byl na svatbě - to všechno ví, a on si na tom ne-málo zakládá. Který hoch chce životopis některé dívky, která mu snad - jak říká-me - padla do oka, vezme útočiště jen k tlampačovi, a ten mu toho poví ... přidá-li mu hoch na skleničku kořalky - pak mluví tlampač pravdu; pak i netají kolik té jisté zubů schází, mnoho-li otec dá, a přidá-li mu ještě na nějakou, poví mu konečně, na tu aby nemyslel, ta že není nic pro něho, on že mu o jiné poví ...“¹⁴

¹⁴ V. HÁLEK, *Povídky I.* Praha 1956, povídka Barjáma, s. 199-200.

Nepřímým svědectvím cíleného výběru nevěst a ženichů byl i jejich lokální původ. Kromě partnerů z Přezletic pocházeli ostatní ze vzdálenějších vesnic Mělnicka - centra řepařské a cukrovarnické oblasti.

Obvyklý postup při výběru partnera nevylučoval ani jiné formy seznamování. Velkou příležitostí k navázání známostí byly poutě, posvícení, taneční zábavy a bály. Ale i tady se potenciální ženich a nevěsta pohybovali ve vymezených a předem daných mantinelech, i když výběr partnera byl poněkud svobodnější. Zanechal nám o tom svědectví kronikář z Mladoboleslavska František Dědina. Vzpomíná, že když hledal „tu svou“ (jedna třídukátová, kterou mu na podnět rodičů dohodil dohazovač, se mu nelíbila), tak s tou pravou, ale také „třídukátovou“ se seznámil až sám na zábavě. Poznávacím znamením zámožnosti dívky byl právě počet dukátů, které měla na krku navlečené na šňůrce. Třídukátový náhrdelník, tj. jeden velký a dva malé, byl prý nejobyčejnější. Bohatší dívky nosily tři až pět velkých dukátů a několik malých po stranách. „Byly to šperky praktické“, vysvětluje František Dědina; v případě nedostatku si taková „mnohadukátová“ vypomohla prodejem dukátů z náhrdelníku.¹⁵

Rozhodující slovo rodičů ve výběru budoucího partnera a jejich důraz na ekonomické zájmy vedly k vážným sporům s dospělými dětmi. V těchto konfliktech děti většinou podléhaly přání rodičů. Moc dobře věděly, že jejich dědické nároky zaniknou, jestliže se provdají nebo ožení proti jejich vůli. Rubem odlišného akcentu na ekonomická kritéria výběru a podceňování důležitosti osobních sympatií a lásky ve vztahu dvou lidí byly potom často hluboce narušené mezilidské vztahy. Špatné zkušenosti ze vzájemného soužití mladých a starých vedly rodiče, budoucí výměnkáře, k tomu, aby svá práva zakotvili do postupní smlouvy co do nejmenších podrobností, včetně např. volného pohybu po usedlosti. Nicméně i tato stinná stránka sociálně endogamních sňatků rolníků byla jejich trvalou součástí.

Dělníci

Dělníci byli v pořadí druhou sociální vrstvou, která uzavírala nejvíce endogamních sňatků. Muži realizovali z celkového počtu 203 sňatků 140 (69 %) endogamních, poté následovala manželství s dcerami řemeslníků/ živnostníků (40 sňatků; 20 %) a rolníků (14 sňatků; 7 %). S každým desetiletím pozorování počet endogamních sňatků stoupal a současně klesal počet exogamních manželství. Přesto v letech 1900-1909, kdy byl podíl exogamních manželství nejnižší, více jak čtvrtina dělníků navazovala partnerství se ženou z vyšší vrstvy

¹⁵ Když si náš tatínek maminku bral ... Paměti Františka Dědiny. Praha 1942, s. 70.

vesnické společnosti, takže dělníci se jeví jako nejvíce otevřená skupina s relativně většími šancemi na sociální vzestup, srovnáme-li je se ženami-dělnicemi.

Ty jsou naopak výlučnými nositelkami principů sociální endogamie nejen u vlastní vrstvy, ale ve vesnické společnosti vůbec. Procentuálně předčí i rolníky. Sociálně endogamní sňatky dělnických nevěst je třeba vnímat v jiné rovině mezilidských vztahů než tomu bylo u rolnických nevěst. Jestliže muži-rolníci cíleně vyhledávali bohaté nevěsty své vrstvy, výlučná orientace dělnických nevěst na příslušníky jejich vrstvy byla spíše výrazem jejich rezignace na jakýkoli sociální vzestup, resp. na uzavření manželství s představitelem vyšší společenské vrstvy v rámci vesnice. Je to nakonec patrné i z procentuálního srovnání exogamních sňatků dělníků a dělnic s partnery vyšší vrstvy. Zatímco u žen tyto exogamní sňatky klesly až na nulu, muži si jich stále uchovávají více jak čtvrtinu všech sňatků.

Přezletičtí dělníci byli značně diferencovanou vrstvou. Tvořili ji vysoce kvalifikovaní odborníci zaměstnaní ve strojírenském a začínajícím elektrotechnickém průmyslu v pražských závodech, kvalifikovaní a pomocní stavební a cukrovarničtí dělníci, místní zemědělstí dělníci-nádeníci, zemědělská čeleď a deputátníci pocházející z celých Čech (později na přelomu století ze Slovenska a z Haliče). Mezi jednotlivými skupinami existovaly sociální bariéry, které bránily vzájemnému uzavírání sňatků. Výrazný odstup se projevoval zejména ve vztahu k čeledi a k deputátníkům.

Na nejvyšším společenském stupínku stáli vysoce kvalifikovaní dělníci. Ti pracovali celoročně v perspektivních strojírenských oborech, měli vyšší mzdy a vlastnili domek. Jako dobří specialisté nebyli v obdobích hospodářských krizí propouštěni ze zaměstnání, a to je samozřejmě stavělo do opozice vůči většině dělníků, kteří v takových situacích hledali zaměstnání velmi obtížně a se kterými kvalifikovaní nikdy nesplynuli. Rodiny kvalifikovaných dělníků vznikaly také na základě dohazování, ať už profesionálního dohazovače, příbuzných anebo nejbližších známých. Jejich kritérii výběru nebyly jen osobní vlastnosti partnerky, ale i výše jejího věna. V těchto rodinách, kde měl muž stálé zaměstnání, žena nechodila do práce.

Nejpočetnější skupinou přezletických dělníků byli kvalifikovaní a pomocní zedníci zaměstnávaní přes zimní období v okolních cukrovarech. Na přelomu století byli již politicky organizovaní v sociální demokracii a ve vesnici, zejména muži, tvořili opozici vůči rolníkům. Jakékoliv vybočení z běžných norem chování ze strany rolníků, církve a podnikatelů, ale i např. deputátníků

odsuzovali a odmítali. Na této negaci jejich chování se vlastně sebeuvědomovali a uplatňovali vlastní principy soužití v rodině a ve společnosti. Takový postoj prosazovali i ve výběru životního partnera. Potenciální nevěsty odmítaly ženicha, který měl horší, ale i lepší společenské postavení, „... aby nevyčítal, že sem nic neměla“.¹⁶ Ideálním partnerem byl dělník vyučený řemeslu, který se staral o rodinu a nepil. Jejich morálka např. tolerovala nemanželské dítě (proto v matrikách často nalézáme dodatečnou legitimaci nemanželských dětí), ale nikdy ne nezávazný a vůči rodině neodpovědný přístup. Na uspořádaných rodinných vztazích si naopak zakládali.

U této skupiny dělníků docházelo k sociálně endogamním sňatkům i v rámci profese. Zdejší stavební dělníci, zedníci, tesaři, pokrývači, pracovali v jedné nebo příbuzné profesi několik generací, např. mužští potomci rodiny Holců byli stavebními dělníky po čtyři pokolení.

Méně početnými skupinkami byli místní nádeníci pracující příležitostně v zemědělství anebo při zemních pracích a cizí, někdy i jinoetnickí zemědělství dělníci pracující u místních sedláků jako čeledí a deputátníci. Zemědělství dělníci a dělnice, kteří nepocházeli z obce, se vyznačovali velkou migrací. Do služby přicházeli v mladém reprodukčním věku, tedy v době, kdy jejich vrstevníci zakládali rodiny. Proto často bez reálné perspektivy založení vlastní rodiny navazovali nezávazné intimní vztahy, ze kterých se rodil vysoký počet nemanželských dětí. Největší počet nemanželských dětí v Přezleticích se rodil právě děvečkám a služebným. Přičemž ony samy většinou pocházely z neúplných rodin. Stereotypnost chování této ženské populace je patrná z dopisu, který vznikl mnohem později, ve třicátých letech 20. století. Děvečka, Slovenka, sloužící u přezletického rolníka, které se narodilo nemanželské dítě, žádá vnořského faráře - o zaslání opisu křestního listu dcery, aby na jejím otci mohla vymáhat výživné.¹⁷

¹⁶ Inf. V. Šulcová.

¹⁷ První dopis:

„Ctení Pane faráři!

Vás lístek som obdržela a tolko som vyrozuměla že se stal omíl z mojej strany. Jedna se tu o Marii Garičanovú a predosla som Vám písala a Marii Mrazikovú abyste totis mali jasny prehľad v teto veci spomenuté dieta jést nezákonné poněvač otec dietete jést Jozef Mrazik kedze si ho nechtel dat na svoje meno napísat tak som si ho nechala já a preto bych Vás opetovne prosila byste vydal rodný list nije na Marii Mrazikovú ale na Marii Garičanovú dotične dieta se narodilo v Prezleticích u P. Bohumila Antošová 9. 8. 1930. Ctení Pan farář Já bych Vás uctive ziadala by ste mi tých 10 Kč počkal ponevač sa nalezam v kritickej situaciji som bez domova živím sa len kdo mi čo dá otec dietata ma opustil a práve preto potrebujem ten rodný list a chcem proti nemu zakročit súdobne a ešte jedno bych

Řemeslníci/živnostníci

Sociálně endogamní sňatky byly u přezletických mužů - řemeslníků/ živnostníků výjimkou. Z 23 sňatků byly jen 4, tj. 17 %. V přezletickém souboru převažovaly exogamní sňatky s dcerami rolníků (10 sňatků; 44 %) a dělníků (9 sňatků; 39 %). I dcery řemeslníků/živnostníků se vdávaly do všech vrstev vesnické společnosti, ale v daleko větší míře než muži chudly a sestupovaly do nejnižší společenské vrstvy vesnické společnosti. Z 50 sňatků, které bylo možno během sledovaného období pro tyto ženy zaznamenat, byly endogamní sňatky pouze 4 (8 %), exogamních s rolníky bylo 6 (12 %) a s dělníky 40 (80 %).¹⁸

Vás prosila otec dietata sa zdržuje v Čechách, adresa Jozef Mrazík, Nové Strašnice č. 4 u Popelaže u Prahy. Adresu jeho Vám tu preto udávám bol byste ta laskavýa nejak naňho posobil a tiež tých 10 Kč odneho žiadal alebo pak byste chtel láskave počkat já bych Vám to neskorú všetko zaplatím ponevač bes rodného lístu nemožem nič začnúť kedzesom od všetkých opustená urobte mi aspon túto žiadosť jestli by ste ten rodni list posilal neposilajte ho neho totis na Jozefa Mrazíka ak na mňa.

V nebe sa znamenám Zuzana Garičanová u P. Mikulovej Štávník pri Vel. Bytči, Slov.“

Druhý dopis:

„Marie Garičanová narozena je Prezleticích u Paní Bohumili Antosovej Psezletce p. č. 28 takbutte taklaskaf ractemtio viplinit a conejdžif poslat natudle atresu lebo zakratkičas odjíždím na Slovensko a musímto mít prosimvaz buttetaklaskaf zmetu Zuzana Garičanova nasizasluhu vamposilam 10 kč. je narozena 8 sripna“.

Oba dopisy jsou uloženy v *Dokladovém materiálu k matrikám římsko-katolické fary Vínor*, sign. A1/40. SOA Praha, expozitura Mnicho Hradiště.

¹⁸ Zajímavé svědectví o způsobu seznamování s pomocí dohazovače nalezneme ve vzpomínkách kovářského tovaryše (později cukrovarnického kováře), druhorozeného selského syna Františka Kumstáta z Mlékovic na Kolínsku (Fr. Kumstát se oženil v roce 1874).

„Na vánoční svátky jako každoročně šel kovář František Kumstát k rodičům do Mlékovic. Přijel tam jeho mladší bratr Tonda, krejčovský tovaryš z Prahy ... Na Boží hod šli jako obvykle do Zásnek do kostela a po mši okukovali děvčata. Tu František spatřil v houfu sobočických děvčat trochu po měšťsku oblečené urostlé děvče „s míšeňskými jablíčky“ na tvářích s velkýma zelenýma očima. Padla mu do oka. Hned se vypytał, cí by byla a dozvěděl se, že je to Baruška Mocová ze Sobočic, že je tu na svátcích, protože slouží v Praze u nějakého řezníka v Myslíkově ulici a má se tam moc dobře a že jí přejou. Prý jim vyhlídala neštovicemi nemocné dítě a pečlivým ošetřováním podle příkazů doktora vyléčila. O Štěpána ji však F. Kumstát v kostele neviděl, tu musel pomoci „namlouvák“ Viktora. V Sobočicích měla být na Štěpána muzika. Po obědě, když se Baruška strojila k muzice, přišel k nim do chalupy namlouvák Viktora. U Moců byli překvapeni, když jim Viktora vyřizoval, že kovářský František Kumstát vzkazuje, jestli smí přijít ještě tohle odpoledne na namluvy k Barušce. Mocovi i Baruška svolili a tak namlouvák Viktora přivedl kováře Františka Kumstáta i s jeho bratrem Tondou na namluvy k Mocům. Po výměně obvyklých představovacích vět venkovských, aby řeč nestála, šli všichni do hospody k muzice. Nejprve provedl Barušku namlouvák Viktora, pak Tonda Kumstátů, pak Viktora a zas Tonda jen František Kumstát ne a tu se ukázalo, že neumí vůbec tančit. Tím okamžikem se přestal Barušce líbit, neboť ta vášnivě ráda tancovala. Kovář František Kumstát mohl s Baruškou

Tabulka 4 Sociálně endogamní a exogamní sňatky v letech 1860-1875 v Přezleticích podle prohlášení knihy farnosti Vinoř

Socioprofesionální post. nevěsty či otce nevěsty	Socioprofesionální postavení ženicha			
	rolník	řemeslník/ živnostník	zaměstnanec	dělník
1860-1869				
rolník	32	26	6	35
živnostník	2	16	8	27
zaměstnanec	1	8	7	6
dělník	2	5	1	155
celkem	37	55	22	223
1870-1875				
rolník	21	10	3	12
živnostník	-	12	6	23
zaměstnanec	-	-	2	1
dělník	1	1	3	99
celkem	22	23	14	135
<i>úhrnem</i>	59	78	36	358

Sledujeme-li míru sociálně-endogamních sňatků na širším teritoriu, na úrovni vinořské farnosti, je ve srovnání s přezletickým souborem patrný jistý rozdíl. Muži řemeslníci/živnostníci upřednostňují tak jako v Přezleticích sňatky s dcerami rolníků, ale na rozdíl od matričních zápisů pro Přezletice obsahuje soubor z Prohlášení knihy větší podíl endogamních sňatků. Ze 78 sňatků uzavřeli muži/živnostníci 28 (35 %) endogamních manželství, v exogamních svazcích

mluvit jen když muzikanti odpočívali, neboť byla ustavičně v kole, ale i tak muzika se zdála Františkovi Kumstátovi krátkou. František Kumstát přišel za Baruškou ještě ve všední dva dny po vánočních svátcích, mluvil do Barušky až mu dala své slovo ... Doma u rodičů na vejminku měly jeho námluvy ještě dohru. Lidé za tepla donesli Anně Kumstátce, že František chodí do Sobočic za Barkou Mocovou a ta že toho moc nemá. Když potom v sobotu přišel kovář František Kumstát do Mlíkovic k rodičům na vejminek, umýt se, vzít si čisté prádlo na neděli, přivítala ho matka dosti ostře: „Tak ty Franto, chodíš za tou starou nevytancovanou pannou a kolik pak dostane?“ František však podrážděně odsekl? „Ženíte se snad vy nebo já? A kolik dostane? A dáváte mi snad něco vy?“ Tím byla ženitba Františka Kumstáta i u rodičů vyřízena. Kopulace se konala však až po kampani 26. května 1874 v Zásmukách, ženichovi Kumstátovi bylo třicet let a nevěstě Barboře Mocové 26 let. Na svatbu si dala nevěsta ušít u krejčího Čerňušáka hedvábné bleděmodré šaty s volánky a vypjatou blůzou. Do společné domácnosti přinesla kromě kuchyňského nádobí, peřin a prádla Baruška ještě almaru, udělanou z višně, která rostla na Mocovic zahradě a kovář František Kumstát jednu dubovou postel, jednu dubovou almaru a černým voskovým plátnem potažené kanape. Od rodičů měla Baruška slíbenou ještě krávu.“

Z pamětí cukrovského kováře Františka Kumstáta. (17. 10. 1843 - 27. 9. 1922), zapsal Václav Mattauch, Kadaň. Uloženo v Archivu Národního technického muzea, sign. 159, s. 12 až 13.

převažovaly sňatky s dcerami rolníků (36 sňatků; 46 %), dcery dělníků si vzalo jen 6 (8 %) řemeslníků/živnostníků. Sociální endogamie se tu projevovala nejen výběrem nevěsty uvnitř vlastní vrstvy ale i v rámci jedné profese. Týkalo se to především těch živností, které byly nějakým způsobem výlučné pro okolní společnost. Zcela endogamní byla manželství drnomistrů, komediantů, loutkařů, ale i pekařů. Pekaři prostřednictvím svých živnostenských společenstev a vandrujících tovaryšů udržovali mezi sebou široké kontakty po celých Čechách. Proto se nelze pozastavovat nad tím, že pekařští mistři z vinořské farnosti měli nevěsty tak daleka, např. ze Semil, z Čáslavi, z Chrudimi.

Vraťme se k přezletickému souboru; vysoký počet exogamních sňatků směřujících k oběma krajním vrstvám vesnické společnosti činil z řemeslníků/živnostníků zvláštní skupinu. Uzavírali výhodné sňatky s tzv. přebývajícím dcerami rolníků, se kterými vyženili věno ve formě půdy (1-2 ha). Po ztrátě samostatnosti a po přechodu do dělnických profesí se z nich stali klasičtí představitelé malorolníků-kravičkářů, kovozemědělců, a později splývali se skupinou nejkvalifikovanějších dělníků.

Závěr

Z analýzy vyplynulo, že více jak dvě třetiny sňatků sledovaných v letech 1850 až 1909 v Přezleticích byly endogamní. Výrazně větší počet endogamních sňatků byl realizován u rolníků a dělníků; u obou vrstev přesahoval 80 %. Sledování míry uplatňování sociálně endogamních sňatků je jen jedním z dalších důkazů postupné polarizace vesnické společnosti na přelomu století. neboť počet endogamních manželství se pozvolna zvětšoval. Řemeslníci/živnostníci uzavírali relativně menší počet endogamních sňatků a je u nich patrná snaha po uskutečnění sňatků s partnery vyšší vrstvy, tj. rolníky. U mužů byly endogamní sňatky realizovány zejména u rolníků, u žen u dělníků. Analýza potvrdila vžitou normu předávání majetku, živnosti prvorozenému synovi a nerovnoprávné postavení ženy u této vrstvy. Nevěsta byla obvykle součástí pouhého kalkulu, za účelem výhodné ekonomické transakce majetku. Byla prostředníkem ke věnu anebo ke společenskému postavení, pokud muž pocházel z nižší společenské vrstvy. Situace dcer dělníků byla relativně únosnější. při výběru partnera byla fakticky omezována jen příslušností ke své vrstvě.

U mužů z nižších vrstev byla patrná snaha získat partnerku z vyšší sociální vrstvy (stejně ale lze říci, že naopak tyto muži se stávali objekty zájmu nevěst, které nic nedědily). Podařilo se to 31 % mužů dělníků a 43 % mužů řemeslníků/

živnostníků. Jen pouhých 8 % dcer dělníků získalo sňatkem relativně vyšší společenské postavení, totéž se podařilo 12 % dcer řemeslníků/živnostníků.

Vedle sledované míry uplatňování sociální endogamie analýza odhalila i zásadní rozdíl v postavení muže a ženy ve společnosti. Obecně nerovnoprávnost a ponížené postavení ženy, přestože se na zabezpečování rodiny podílela stejným dílem jako muž, do značné míry vysvětluje příčiny emancipačního ženského hnutí v následujícím 20. století.

Summary

SOCIAL ENDOGAMY IN A VILLAGE NEAR PRAGUE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Přezletice is a village lying about 15 kilometres east of Prague, where the second half of the 19th century saw a marked occurrence of social endogamy in marriage. This affected more than two thirds of marriages taking place between 1850 and 1909. The marriages of farmers and labourers were the most likely to be endogamous (more than 80%), while artisans were more likely to marry members of another social class and there was an obvious attempt to marry someone from a higher class (usually from a farming family). Among men, endogamy was more common among farmers, for women among the daughters of labourers.

The analysis also confirmed the norm of the transmission of property (farms or workshops) to the eldest son and the unequal status of daughters. A bride was usually an element in calculations about the continued existence of a farm or trade. The situation of labourers' daughters was relatively tolerable, even though their choice was limited to members of their own class. About a third of labourers and almost the same number of tradesmen were successful in finding partners from a higher social class, but only ten percent of girls from the same classes succeeded in doing so. The analysis is accompanied by quotations from contemporary literature, from memoirs and from private correspondence, showing how far the ideal of romantic love was from the reality at the turn of the century.

ŽIDOVSKÁ MINORITA NA MORAVĚ A JEJÍ SLUŽEBNICTVO V DOBĚ UTVÁŘENÍ MODERNÍ SPOLEČNOSTI (1869-1938)

LUDMILA NESLÁDKOVÁ, LUMÍR DOKOUPIL

Židé jako specifická civilizační komunita jsou nezeměně spjatí s dějinami státních útvarů vytvářených v prostoru českých zemí. V průběhu 19. století se jejich společenské, občanské i lidské postavení nadále zlepšovalo. Zásadní význam mělo zrušení zákona o familiantech z roku 1849 a otevření křesťanských univerzit a dalších institucí poskytujících vyšší vzdělání židovským studentům. Legislativní emancipace Židů byla dovršena v Rakousku-Uhersku ústavou z roku 1867. Proto jsme od druhé poloviny minulého století svědky dynamického rozvoje jejich života ve všech jeho formách a dimenzích.¹

Výrazné proměny české a německé společnosti, dějinně spjaté s českými zeměmi, ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století, industrializace, urbanizace, migrační procesy, rozvoj a diferenciací politického života, což je dnes v obecné rovině označováno jako modernizace, našly svůj výraz také v proměnách životního stylu a mentality židovské menšiny u nás. Zanikla právní autonomie židovských obcí, v tradiční výuce se přestalo používat jazyka jidiš, nastaly změny v pojetí bohoslužeb a náboženského života vůbec, hlavními středisky jejich usídlení se stávala velkoměsta. Jestliže v éře „famiľiantů“ byla struktura ghett dána převahou malých měst a venkova (s výjimkou Prahy, Brna, Olomouce atd.), nyní nastala migrace nejen do tradičních velkoměst monarchie,

¹ VI. SADEK - J. ŠEDINOVÁ - A. FRANKOVÁ, *Židovské dějiny, kultura a náboženství*. Praha 1992, s. 46-47.

Evropy i zámoří, ale také do rodících se průmyslových velkoměst jako center nově se konstituující moderní společnosti také v prostoru českých zemí.²

Rozvíjející se proces modernizace nabýval postupně globální dimenze a v jejím rámci se odehrávala jedinečná židovská transformace. Její součástí byla demografická exploze aškenázské větve evropského Židovstva vyjádřitelná statisticky čísly : vzrůst počtu této populace ze 2 na 7 milionů v letech 1800-1880 a následně ze 7 na více než 13 milionů v letech 1880-1914. Nejrychlejší růst byl zaznamenán v období 1880-1914, kdy roční přírůstek činil dvě procenta a pohyboval se vysoko nad evropským průměrem. „Tito ‚noví‘ Židé byli v drtivé většině Aškenázové soustředění do velkých měst. Před rokem 1880 byste zřídka narazili na židovskou obec s víc než 10 000 obyvateli - takové na světě existovaly jen tři nebo čtyři. V roce 1880 už bylo ve Varšavě 125 tisíc Židů a víc než 50 tisíc jich bylo ve Vídni, Budapešti, Oděse a v Berlíně. Přibližně stejný počet jich byl také v New Yorku a počínaje tímto obdobím začalo velké procento nově narozené evropské židovské populace odcházet do Severní Ameriky.

Přesto v Evropě počet Židů neustále narůstal. V roce 1914 už bylo ve dvou velkých impériích střední a východní Evropy, v Rakousku a Rusku, osm milionů Židů a téměř všichni žili ve městech a velkoměstech." U zrodu této exploze byly jiné - tradicí dané - zvyklosti spjaté s uzavíráním manželství. „Běžně se vyskytovaly sňatky patnáctiletých až osmnáctiletých chlapců se čtrnáctiletými až šestnáctiletými dívkami. Téměř všechny židovské dívky se vdávaly brzy po skončení puberty a vzápětí rodily děti. Staraly se o ně většinou dobře a s pomocí obecního sociálního zaopatření klesala úmrtnost židovských kojenců rychleji, než byl evropský průměr. Židovská manželství byla stabilnější. Židé se dožívali vyššího věku.“³

Začala probíhat diferenciací vývoje jednotlivých židovských obcí.⁴ Vedle řady tradičních, ve středověku utvářených komunit s mnohdy slavnou kulturní minulostí, které nyní stály v pozici outsiderů, byly jiné, jejichž podmínky rozvoje rezonovaly s dobovými civilizačními impulsy a dokonce docházelo i k zakládání nových náboženských obcí.

² N. BERGEROVÁ, a kol., **Na křižovatce kultur - Historie československých Židů**. Praha 1992, s. 48.

³ P. JOHNSON, **Dějiny židovského národa**. Praha 1995, s. 342-344.

⁴ L. HOSÁK, **Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960**. Úvodní svazek, Ostrava 1967, s. 408.

Posledně uvedený typ vývoje lze dokumentovat na příkladě vzniku ostravské židovské obce. Jestliže v Moravské Ostravě nesměli Židé do konce 18. století pobývat, dokonce ani přespát, Slezská Ostrava byla - díky své vrchnosti - liberálnější, což se promítlo od osmdesátých let 18. století v usazení několika židovských rodin. Proces vytváření ostravské průmyslové oblasti, který nabyl v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století na intenzitě, přispěl podstatnou měrou k velkému přílivu židovských imigrantů a ve svých důsledcích vedl k založení ostravské židovské obce dne 17. 3. 1875. Vznikla tak nejmladší židovská komunita v českých zemích, sdružující Židy z moravské i slezské části užšího Ostravska.⁵

Vzhledem ke zvláštnostem teritoria, na němž se konstituovala ostravská aglomerace (území v blízkosti státních hranic i zaostalých chudých provincií monarchie), byl její vývoj poznamenán některými specifickými rysy. Náležel k nim např. v osmdesátých a devadesátých 19. století vrcholící imigrační proud Židů z Haliče a Bukoviny, kteří patřili k ortodoxním judaistům dodržujícím striktně nejen náboženský kult s jeho četnými zvyky a rituály, ale také tradiční ekonomické aktivity, vedle stravování, odívání apod. Na Ostravsko přicházeli četní nájemci hospod a obchodů, kteří si počínali v novém prostředí velmi dravě. Lákali do svých šenků hosty, prodávali jim alkohol i potraviny na dluh s vysokým úrokem. V roce 1898 připadal v Moravské Ostravě jeden výčep na 100 obyvatel.⁶

V procesu vytváření ostravského velkoměsta však Židé sehrávali zcela neopakovatelnou úlohu, jíž v zásadě navazovali na svou prastarou roli město-tvorného činitele.⁷ Byli schopni se velmi rychle přizpůsobit novým poměrům, takže v meziválečném období již patřili k ekonomickým, ale i intelektuálním špičkám ostravské společnosti. Tento jejich status však měl i své zvláštní stránky demografické. Stali se „protagonisty“ velkoměstského způsobu života, k němuž náležela rychlejší emancipace žen, výrazné snižování počtu dětí v rodinách spojené s orientací na dosažení vyššího vzdělání a také významnějšího

⁵ A. ADAMUS, **K dějinám židů v Moravské Ostravě**. In: *Věstník archivu a muzea ostravského kraje 1*, 1926, s. 25; Týž, **Dějiny města Ostravy v přehledu až do roku 1860**. Ostrava 1927, s. 43 a další; K. JIŘÍK, a kol., **Dějiny Ostravy**. Ostrava 1967, s. 255, 280; I. ZEHNGUT, **Dějiny židovstva ostravského**. Ostrava 1952, s. 5-7; H. GOLD, **Die Juden und Judengemeiden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk**. Brünn 1929, s.372-373 (dále jen Die Juden ...).

⁶ B. PITRONOVÁ, **Haličané na Ostravsku ve 2. polovině 19. století**. In: *Ostrava 14*, Ostrava 1987, s. 102-103; K. JIŘÍK a kol., **Dějiny Ostravy**. Ostrava 1993, s. cca 190.

⁷ JOHNSON, **Dějiny ...**, s. 170-173.

společenského postavení, zvýšené procento svobodných a bezdětných, růst váhy nerodinných domácností i rychlejší stárnutí populace. Transformovali se také v oblasti ekonomické orientace. Jestliže v první generaci náleželi k nájemcům hospod, palíren, ovládali podomní obchod a vetešnictví, pak ve druhé generaci již patřili k vlastníkům restaurací, obchodů, obchodních domů, lihovarů atd. a ve třetí se mnozí z nich stávali součástí mocenské elity jako podnikatelé, lékaři, právníci, inženýři ve vysokých funkcích v řídicích strukturách velkých na Ostravsku působících firem.

Tento společenský avans našel své vyjádření v růstu standardu jejich života, k němuž v dané době bezesporu náleželo také služebnictvo. Tyto vnější - statisticky kvantifikovatelné - změny však signalizovaly i změny postojů, názorů, hodnotových kritérií, myšlení, každodenního jednání. Jejich ztotožňování se s mnohodimenzálním procesem modernizace vedlo k rozbíjení a přehodnocování tradičních „stereotypů“ způsobu života. Především řada z nich začala opouštět judaismus. Nechávali se pokřtít - častěji jako evangelíci než katolíci - nebo se stávali ateisty. Začali si brát nežidovské manželky, tradiční mužské a ženské role fixované vírou ztrácely na hodnotě a tím i významu. Modernizace evropské společnosti a v návaznosti na ni i vedle ní se rozvíjející židovská emenacipace - to byly do té míry strhující možnosti nového a jiného života spjatého již se společenským uplatněním, nabytím moci, plným rozvinutím vlastních schopností a talentu poprvé v novodobých dějinách již plnohodnotně v majoritním světě, že za tento vstup byli ochotni zaplatit jakoukoliv cenu.

V literatuře o dějinách židovského národa se v této souvislosti uvádějí dvě cesty, jimiž mohl světsky orientovaný Žid vkročit do vládnoucí většinové společnosti v kterémkoliv evropském křesťanském státě a být touto společností jako rovnocenný přijat: první byl křest, tedy v kulturním slova smyslu asimilace, druhou - židovštější a tedy ideálnější - stát se finančně tak mocným a nezávislým, že lze zůstat Židem, ale přitom se pro mocné tohoto světa učinit nepostradatelným. Prvou branou vešly osobnosti typu Benjamina Disraeliho, Karla Marxe, Heinricha Heineho, druhou potomci dvorních Židů, rodina Rothschildů, jako představitelů sektoru soukromých bank.⁸

Rodící se moderní svět Ostravska však nebyl ani významným centrem státní moci, ani velké kultury, byl to kadlub průmyslového velkoměsta. A právě na něm je možno modelově sledovat procesy proměny ortodoxního Žida z malé, chudé a zaostalé vesnice nebo provinčního městského ghetta v Haliči v sebe-

⁸ Tamtéž, s. 303-311.

vědomého, úspěšného a bohatého podnikatele, intelektuála či veřejného činitele pohybujícího se suverénně v prostředí velkoměsta. Vedle těchto „modelových kariér“ nám však dochované prameny umožňují zachytit a rekonstruovat i desítky a stovky židovských rodin a domácností, jejichž prostřednictvím se masově a tedy bezejmenně naplňovala židovská emancipace.

Projekt výzkumu zaměřeného na rekonstrukci dějin židovských komunit na Moravě v době vytváření moderní společnosti je v současnosti rozpracován na úrovni zmapování jak obcí, které reprezentují střediska prudkého rozvoje modernizace (Moravská Ostrava, Vítkovice), tak i sídel s tradičními, od středověku existujícími ghetty (Uherský Brod, Holešov, Strážnice a další). Koncept studie umožňuje dvojí komparaci - jednak srovnávat tradiční židovské obce s nově vzniklými v době modernizace a pokoušet se určit stupeň a míru jejího akceptování, jednak sledovat proměny židovské minority v souvislosti se změnami chování křesťanské majoritní společnosti k ní. Dané pojetí snad lze zařadit do oblasti mezikulturního srovnávacího výzkumu (svět křesťanský a svět židovský).

Příspěvek je založen na studiu historicko-demografických charakteristik zaměstnání služebnictva v židovských domácnostech Moravské Ostravy, Vítkovic a Uherského Brodu.⁹ Protože početnost židovské populace Moravské Ostravy od sedmdesátých let minulého století prudce rostla a na počátku třicátých let 20. století dosáhla velikosti rovnající se 6 500 obyvatel, nebylo možno vyexcerpovat z výsledků sčítání (sčítací operáty) celé soubory, proto byl zvolen selektivní přístup. Ten spočíval v rekonstrukci rodin a celých domácností včetně služebnictva a podnájemníků pouze v prostoru vybraných ulic a náměstí situovaných v samém centru města (city). Je známo, že v těchto městských zónách bydlela tvořící se městská elita.¹⁰

⁹ M. LUBOJACKÁ, *Proměny životního stylu představitelů židovské minority z Moravské Ostravy od doby vzniku Židovské náboženské obce do konce první republiky*. Diplomová práce, Ostrava 1997, 199 s., uložena na katedře historie FF OU v Ostravě (dále jen *Proměny životního ...*); T. KOLÍNKOVÁ, *Proměny životního stylu uherskobrodské židovské obce v letech 1890-1930*. Diplomová práce, Ostrava 1996, 125 s., uložena na katedře historie FF OU v Ostravě (dále jen *Proměny ...*); L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v Československu v letech 1918-1988*. *Historická demografie 16*, Praha 1992; Městský archiv Ostrava, fond Okresní úřad, *sčítací operáty obce Vítkovic z roku 1900*, č. kartonu 56-66, 74, 75; Státní ústřední archiv Praha, fond č. 255 - *Sčítání obyvatelstva ČSR 1930*, č. f. 62-obec Vítkovice, část Moravské Ostravy, č. kartonu 589 II 8056-8063. Pro rok 1900 bylo analyzováno ve Vítkovicích 133 služebných a 150 sloužících pro rok 1930.

¹⁰ K vybraným ulicím a náměstím centra města Moravské Ostravy náležely: Hlavní (dnes Masarykovo) náměstí, Rynek (dnes Jiráskovo) náměstí, Hlavní (dnes třída 28. října) ulice, centrální

Vedle toho byla k výzkumu vybrána komunita Židů žijících ve Vítkovicích, katastrálně sousedící obci, která v daném souboru reprezentuje typ tovární vesnice, posléze velkoryse urbanizované a v roce 1908 povýšené na město. Vítkovice představují do roku 1918 nejrychleji rostoucí sídlo Předlitavska. Jestliže na počátku svého jedinečného boomu v roce 1835 žilo ve zcela zemědělské obci zanedbatelných 199 osob ve 24 domech, chovalo se tu 33 koní a 40 krav, pak do roku 1910 vzrostl díky dynamické industrializaci a následným procesům počet obyvatel na 23 151, vrcholu počtu obyvatel dosáhlo město v roce 1921, kdy sčítání evidovalo 27 358 osob.¹¹ Pracovaly a žily zde slovan-ské populace - česká a polská - vystavené germanizačnímu tlaku, v časech mo-narchie mocensky dominantní německá a také židovská. Ta se co do početnosti i významu zařadila na druhé místo, hned za moravsko-ostravské Židy.

Zcela jinou komunitou osob mojžíšského vyznání byli uherskobrodští Židé. Zastupují v daném souboru velmi početnou skupinu židovských obcí, které existovaly na Moravě od středověku a jejichž dějiny pamatují jak období rozvětu, mnohdy spjatého s významnými osobnostmi, tak i etapy úpadku. Protože Uherský Brod ležel na tzv. „uherské cestě“ spojující český stát s Uhrami, Prahu s Ostřihomí, usuzuje se, že první židovská osada zde vznikla kolem roku 1270. V dobách vrcholného středověku žili Židé před hradbami, na předměstí. Až za třicetileté války, po roce 1628, když z města odcházely evangelické a českobratrské rodiny, se Židům podařilo obsadit ve městě 48 opuštěných domů a od této doby se datuje založení městské židovské obce v Uherském Brodě. Svého vrcholu dosáhla v první polovině 19. století, k roku 1857 žilo v Uherském Brodě 1068 Židů, což představovalo 26 % obyvatel města. Ovládali místní obchod, patřili k městské „smetánce“, byly mezi nimi i početné rodiny řemeslníků a živnostníků, rozvíjeli regionální průmysl. Náleželi, vedle německé buržoazie a byrokracie, k německé mocenské elitě. Po volbách v roce 1890, kdy zvítězily české strany, se Brod počestil, zbytky německví udržovali dále zejména Židé. Po vzniku Československa se židovské obyvatel-stvo z obav o další budoucnost rychle pozitivně postavilo na stranu republiky. V červnu 1919 došlo ke spojení židovské náboženské obce s městem. V prů-běhu meziválečného období uherskobrodští Židé s úspěchem podnikali, někteří

městská komunikace, Nádražní třída, spojující střed města s hlavním nádražím v Přívoze, Johannyyho (dnes Sokolská třída) ulice, rovnoběžná s Nádražní třídou.

¹¹ K. JIŘÍK, *Dějiny Ostravy*, c.d., s. 606-614.

z nich se stávali významnými průmyslníky s produkcí, kterou vyváželi do celého světa (viz např. Briefova továrna na ohýbaný nábytek).¹²

Z hlediska demografického však opět reprezentují ten typ populačního vývoje, velmi častý v českých zemích, ale i v Evropě, kdy nastává v průběhu druhé poloviny minulého století jejich odchod z malých měst, jakým byl *Uherský Brod*, do velkoměst na kontinentě i v zámoří. V případě této komunity byl daný proces o to zajímavější, že se odehrával jak u Židů žijících ve městě, tak i těch, kteří bydleli v ghettu, kde měli svou synagogu a kde bylo sídlo jejich náboženské obce. Jestliže v roce 1843 dosáhla početnost 827 osob (město i ghetto) a činila 34 % z celku obyvatel Uherského Brodu, pak v roce 1857 vzrostla na 1068 a od tohoto data jsme již svědky trvalého úbytku rodin a to tak, že k emigraci docházelo zprvu vcelku rovnoměrně jak z města, tak i z ghetta, které bylo přelidněné a jehož vystěhovalci založili některé židovské obce na Slovensku, později se rychleji vylidňovalo město. Změna nastala až před první světovou válkou, kdy úbytek Židů ve městě byl mnohem citelnější než v ghettu.¹³

Máme-li tuto populaci (bez ohledu na místo bydlení-město, ghetto) blíže historicko-demograficky charakterizovat, je nutno uvést:

1. V době existence monarchie v ní mírně převažovali muži, do roku 1930 nastala změna ve smyslu převahy žen, což mimo jiné souviselo s již vzpomínaným faktem vystěhovalectví, které nabylo na intenzitě v meziválečném období a jehož se účastnili více muži než ženy. Věková skladba, původně progresivní, se stala nejprve stacionární a v roce 1930 již regresivní. Členové obce byli v převážné většině (cca 65-55 %) rodáky, imigranty byly nejčastěji osoby, které přišly z ostatních moravských židovských obcí a jiných sídel Moravy. V některých obdobích bylo také významnější přistěhovalectví z Horních Uher (Slovenska) a po celou sledovanou dobu imigrace z obcí téhož soudního okresu. V celku populace výrazně převažovali svobodní - do roku 1910 tvořili dvě třetiny osob, s výraznější převahou mužské složky, později nastal úbytek, takže svobodných, opět s převahou mužského pohlaví, byly jen

¹² H. GOLD, *Die Juden ...*, s. 449, 550-558; J. FIEDLER, *Židovské památky v Čechách a na Moravě*. Praha 1992, s. 167-168 (dále jen *Židovské ...*); F. PRAGER, *Starý židovský hřbitov v Uherském Brodě*. In: *Kalendář česko-židovský*, roč. 46, sv. 57, Praha 1925-26, s. 170-175; J. BARTOŠ - L. HLAĐÁKOVÁ - L. HOSÁK - J. POLIŠENSKÝ - M. TRAPL - M. ZEMEK, *Uherský Brod - minulost i současnost slováckého města*. Brno 1972, s. 15, 222, 223.

¹³ J. KUČERA, *Paměti královského města Uherského Brodu*. Brno 1903, s. 204; J. FIEDLER, *Židovské ...*, s. 167.

dvě pětiny Podíl sezdaných byl do první světové války stabilní a činil zbývající třetinu. Procento ovdovělých bývalo velmi nízké, s výraznou převahou vdov, změna nastala v průběhu dvacátých a třicátých let 20. století, kdy docházelo k růstu této kategorie až na více než osminu v roce 1930, opět se zásadním zastoupením žen. K rozvodům v podstatě nedocházelo.

2. Náboženská skladba byla do konce Rakouska-Uherska vždy homogenně judaistická, v meziválečném období se začaly vyskytovat ojedinělé případy konvertování k jiným náboženstvím, ateismus nebyl zaznamenán. Obdobně do první světové války se všichni hlásili k německému obcovacímu jazyku, za první republiky se tři čtvrtiny uherskobrodských Židů přihlásilo k židovské národnosti, zbytek k české. V populaci nebyla ngramotnost ani pologramotnost.
3. Dominantní profesní sférou zcela typickou pro Židy od dob IV. lateránského koncilu z počátku 13. století byl obchod, k němuž se v Uherském Brodě řadilo bankovníctví, pojišťovnictví a doprava. Tato hospodářská odvětví, náležející k terciéru a kvartéru, poskytovala obživu polovině až 60 % veškeré populace po celou sledovanou dobu. Na druhém místě byla řemesla ve spojení s živnostmi, na něž bylo existenčně odkázáno již podstatně méně rodin - zprvu přibližně osmina, později do konce první republiky jen necelá třináctina. O provinčních poměrech ve městě svědčí okolnost, že ještě na počátku devadesátých let minulého století bydlely v Uherském Brodě židovské rodiny žijící ze zemědělství (osmina v roce 1890), jeho váha však v meziválečném období silně poklesla (v roce 1930 jen 1,2 %). Stejný mizivý význam však měl pro jejich obživu také tovární průmysl (od 1,3 % v roce 1890 k 1,2 % v roce 1930). Ve 20. století naopak rostla důležitost nekvalifikovaných zaměstnání, ve smyslu existenčního zdroje, a to zprvu pro muže i ženy, posléze výlučně pro ženy.

Pro *rekonstrukci sociální stratigrafie* byl použit model německého historika R. Schürena, jenž na základě úrovně vzdělání, ekonomické samostatnosti či závislosti, výše příjmů, prestiže povolání, postavení v něm i odvětví působení vymezil 15 profesních skupin, které utřídil do 6 společenských vrstev. Z nich 1.-3. tvoří dolní převážně dělnickou základní vrstvu, 4. a 5. představují střední vrstvu samostatných výrobců, menších podnikatelů, drobného a středního úřednictva, zaměstnanců a inteligence, 6.

vrstva pak vytváří horní složku velkých podnikatelů, vysokého úřednictva a svobodných povolání (tzv. nobilita).¹⁴

Uherskobrodští Židé náleželi ze dvou třetin po celou sledovanou dobu k vyšší střední vrstvě, tvořené z více než 50 % obchodníky, rentiéry (cca 10 %) a vysokými úředníky a zaměstnanci (přibližně 1,5-2,5 %). V nižší střední vrstvě (zhruba čtvrtina populace) zaujímali největší podíl řemeslníci mistři a střední úředníci a zaměstnanci. V židovské komunitě se také vyskytovali představitelé horní vrstvy (velkopodnikatelé, vysocí úředníci), procentuálně vyjádřeno v rozmezí 1,6-3 %.

4. Rozbor rodin a domácností vedl k závěru o převaze rodinných domácností s dětmi, nad nerodinnými a rodinnými bez dětí, přičemž trend směřoval k postupnému úbytku manželství s dětmi (od 86 % v roce 1890 k 77 % v roce 1930) a růstu podílu bezdětných párů. Přestože můžeme sledovat reprodukční poměry jen na úrovni tzv. aktuálního počtu dětí přítomných v den sčítání (vzhledem k tomu, že se nezachovaly židovské matriky, respektive dochovaly jen rodné z let 1784-1846) a registrovaných ve sčítacích arších, lze odpovědně usuzovat na zlom ve zvycích a každodenní praxi, který se udál po první světové válce. Do války i rodiny se 6, 7 a více dětmi byly běžné a frekventované, ovšem s tím, že již census z roku 1910 registroval výraznější přírůstek rodin s 1 dítětem. Po válce vícečetné rodiny mizely a téměř polovina všech rodinných domácností byla tvořena manželským párem s 1 dítětem, rodiny se 2 dětmi zaujímaly necelých 30 % a rodiny se 3 dětmi 17 %. Tzn. reprodukčním ideálem se v této židovské komunitě stával model rodiny mající 1-2 děti. Identický proces se odehrával i mezi Židy na Ostravsku.
5. Protože židovské obyvatelstvo v Uherském Brodě bylo poměrně bohaté, mohlo si frekventovaně dovolit mít vlastní služebnictvo. Obchodníci a řemeslníci mívali vlastní učně a tovaryše, téměř každá domácnost měla děvečku, která vypomáhala v kuchyni, starala se o děti, či jinak pracovala. Po celou sledovanou dobu byl domácí personál ve více než polovině domácností, je až spodivem, že léta velké hospodářské krize nezpůsobila omezování a propouštění služebnictva, ale naopak růst počtu rodin, které si tyto zaměstnance nadále udržovaly. Rovněž není bez zajímavosti, že ve městě - již mimo bývalé ghetto - žili Židé, kteří byli bohatší, mohli se proto častěji stávat

¹⁴ R. SCHÜREN, *Soziale Mobilität. Muster, Veränderungen und Bedingungen im 19. und 20. Jahrhundert*. Berlin 1991, s.33-40.

zaměstnavateli těchto výdělečných kategorií obyvatelstva. Nejčastější model tohoto soužití vznikl v úplných a rozšířených rodinných domácnostech.¹⁵

Proti této tradiční židovské komunitě, jejíž dějiny se utvářely v jednom z největších a nejznámějších moravských ghett jsme postavili nově se vytvářející židovská společenství v *Moravské Ostravě a Vítkovicích*. K jejich demografickým znakům je nutno uvést:

1. Kvalita obou jmenovaných populací byla v mnohém téměř shodná, přesto nacházíme řadu rozdílů, které měly jak souvislost s jiným charakterem obou sídel, tak i vyplývaly z odlišností daných vnitřním utvářením obou komunit. Zatímco Vítkovice byly především centrem těžkého průmyslu, což našlo své vyjádření ve výrazné maskulinitě nejen majoritního křesťanského obyvatelstva, ale také minoritních Židů, u nichž však tento ráz v průběhu meziválečného období neustále ustupoval, Židé z centra Moravské Ostravy měli naopak skladbu podle pohlaví bližší obecné tendenci, která se vyznačovala mírnou převahou žen. Tak docházelo k postupnému přibližování trendů. Průběh vývoje věkových struktur byl u obou populací shodný. Ještě před první světovou válkou - vzhledem k novosti obcí a velkému přílivu mladých imigrantů - progresivní, do třicátých let, vzhledem k velmi prudkému zestárnutí, již regresivní. Rodinný stav korespondoval s tendencemi věkových skladeb. Zatímco v populaci moravskoostravské city po celé sledované období byla váha svobodných nižší a rovnala se jedné třetině populace, sezdaní představovali 67-60 % podíl, ovdovělí pak zbývající procenta s tendencí k růstu této kategorie. Naopak ve Vítkovicích se svobodní podíleli 60-43 % na celku, manželské páry 37-48 %, zbytek byl tvořen ovdovělými, opět s narůstajícím trendem. Máme tady značně jiné typy, i když i zde je patrná tendence k vyrovnávání rozdílů.

Obě populace byly však zprvu vytvářeny především imigranty. Např. v Moravské Ostravě byl vztah mezi rodáky a přistěhovalci vyjádřen na počátku devadesátých let minulého století poměrem jedné sedminy rodáků (z města a daného soudního okresu) k šesti sedminám nerodáků, ve Vítkovicích k roku 1900 necelé jedné třetiny rodáků ke dvěma třetinám nerodáků. K původnímu obyvatelstvu náležely v této době především děti, již narozené přistěhovalcům v místech jejich nového usídlení. Do konce první republiky se situace zcela obrátila - v obou sídlech tvořili rodáci čtyřicet populace. Jinak se složení obou židovských lokalit Ostravska utvářelo

¹⁵ T. KOLÍNKOVÁ, *Proměny*, s. 96 -99.

z hlediska zdrojů přistěhovalectví. Do centra Moravské Ostravy přicházeli zprvu nejvíce z jiných tradičních židovských obcí a měst Moravy (až 40 % v roce 1890), Haličané se podíleli 17 % , příchozí ze Slezska 12%, ve třicátých letech se dominantním zdrojem stala Halič (23 %), role českého Slezska zůstala zachována, k prudké redukci došlo u moravské imigrace (pokles na 7 %). Ve Vítkovicích byla po celou dobu nejvýznamnějším zdrojem přistěhovalectví Halič (až 27 % v roce 1900), na druhém místě se nacházela Morava, na třetím české Slezsko. Moravská Ostrava byla mnohem atraktivnějším cílem, o čemž svědčí migrace z rakouských zemí, Uher (Maďarska), Ruska, Německa, Švýcarska, USA atd.

2. V centru Moravské Ostravy se židovské obyvatelstvo hlásilo v době trvání rakouské monarchie jen k německé obcovací řeči, pouze v jejím závěru se začaly objevovat rodiny hlásící se k české a polské obcovací řeči. Po vzniku samostatného Československa se situace prudce změnila - více než polovina Židů si u sčítání zapsala národnost židovskou a přes 40 % si ponechalo německou, relativně dynamicky rostla příslušnost k českému jazyku (z 3,7 % v roce 1910 na 11,5 % v roce 1930). Ve Vítkovicích, kde se díky tvrdé germanizační politice *Horního a hutního těžířstva* vytvořila mírná převaha osob hlásících se k německému obcovacímu jazyku, se i podstatná část Židů hlásila v rakouské éře k německé kultuře. V meziválečném období v roce 1921 si 410 členů komunity (cca polovina přítomných) zapsalo židovskou národnost, zbývající zůstali u německé.¹⁶

Vzdělanostně se obě komunity řadily k Uherskému Brodu (tzn. neexistovala negramotnost, ani pologramotnost). Nábožensky patřila většina obou společenství k judaismu, i když ve dvacátých a třicátých letech 20. století se i zde začal rozvíjet emancipační proces, který se v dané oblasti projevil růstem počtu smíšených manželství (např. muž evangelík nebo římský katolík, žena vyznavačka „mojžíšského“ vyznání, některé z dětí totéž, jiné po otci). Je doloženo ještě pokročilejší stadium, projevující se ateismem, zpravidla hlavy rodiny - přednosty domácnosti. Přesto je třeba konstatovat, že v Moravské Ostravě náležela ve dvacátých a třicátých letech izraelská víra k podílově druhému náboženství, zastoupenému v dané struktuře obyvatel města. Poněkud jiná byla situace ve Vítkovicích, kde

¹⁶ A. BOHÁČ, *Národnostní poměry v zemi Moravskoslezské podle předběžných výsledků nového sčítání lidu. Statistický obzor, roč. XIII/1932, seš. 3-4, Praha 1932, s. 1-3; Statistický lexikon obcí na Moravě a ve Slezsku. Praha 1924, župa XIV Moravská Ostrava; Statistický lexikon obcí v zemi moravskoslezské. Praha 1935, politický a soudní okres Ostrava.*

na druhém místě (za římskými katolíky) figurovaly osoby bez vyznání, na třetím byli evangelíci a až čtvrtí v pořadí izraelité.

3. Profesní skladba Židů moravsko-ostravského centra zapadala jak do rámce jejich tradičních ekonomických aktivit, tak již vypovídala o nových tendencích velkoměstské orientace. Zcela zásadní byl význam obchodu (stále více než 50 % ekonomicky aktivních), zprvu bylo důležité i řemeslo (v roce 1890 21 % ekonomicky aktivních), jehož váha postupem doby výrazně klesala, naopak rostlo procento služeb spjatých s terciérem i kvartérem. V období konce 19. a na počátku 20. století se stalo pohostinství vedle obchodu zcela profilujícím oborem. V meziválečném období pohostinství upadlo, Židé z centra se ve stále větší míře orientovali na realizaci kariér v majoritním prostředí, proto výrazně akcentovali vzdělání. Přibývalo právníků, lékařů, vysokých úředníků pracujících ve sféře bankovníctví, pojišťovnictví apod. (např. v roce 1930 bylo na finančnictví závislých 11 % ekonomicky aktivních). Mírně vzrůstal význam továrního průmyslu (v roce 1930 8 % ekonomicky aktivních), kde se uplatnila technická židovská inteligence. Z hlediska sociálního charakteru je možno konstatovat, že moravsko-ostravští Židé z městského centra náleželi z převážné většiny k vyšší střední vrstvě a vyšší vrstvě, nižší střední vrstva - původně v osmdesátých a devadesátých letech významná, se v meziválečném období redukovala (zůstali drobní obchodníci, hostinští, mistři). Přímo exponenciální růst zaznamenala vrstva rentiérů (z 12,5 % v roce 1890 na 42,4 % v roce 1930).

Ve Vítkovicích byla profesní skladba poněkud odlišná, v zásadě odpovídala danému typu města. I zde byl po celé sledované období dominantní obchod, jeho význam však do počátku 30. let 20. století citelně poklesl, přesto s ním byla na přelomu století spjata více než třetina židovské populace. Druhým zdrojem byla zprvu řemesla a drobné živnosti, později byly vytlačeny vcelku rychlým rozvojem úřednictva, které na počátku třicátých let zaujalo druhé místo. Třetí v pořadí důležitosti byly k roku 1900 dělnické kategorie (vesměs zaměstnanci místních železáren), jejichž význam se v době hospodářské krize zřetelně snížil. Pohostinství - tak zásadní pro Židy z centra Moravské Ostravy - poskytovalo obživu zprvu jedné desetině vítkovických Židů, později jeho důležitost ještě více poklesla. Naopak zřetelný růst zaznamenaly kategorie soukromníků (z 3,4 % v roce 1900 na 6,4 % v roce 1930) a svobodných povolání (z 2,4 % na 7,3 %). Svým sociálním charakterem se vítkovičtí Židé odlišovali jak od moravsko-ostravských z městského centra, tak od uherskobrodských. Jejich základnu tvořila nižší

střední třída, i když i zde, zejména ve třicátých letech 20. století mírně narůstal význam vyšší střední třídy (rentiéři, vysocí úředníci železáren).

4. Svou skladbou rodin a domácností zapadaly obě komunity vyvíjející se v Ostravě do rámce tradičního modelu židovského rodinného života. Naprostou převahu měly rodinné domácnosti (ať už úplné, neúplné, rozšířené či složené) s tím, že v moravsko-ostravském centru se zprvu váha nerodinných domácností, a to jen jednotlivců, rovnala necelým 5 %, později došlo k mírnému poklesu podílu domácností rodinných a naopak růstu nerodinných, a to především domácností jednotlivců (v roce 1930 13 %), ve Vítkovicích byla situace poněkud modifikovanější s tím, že zde byl od počátku podíl nerodinných domácností vyšší (8,7 % v roce 1900) s tendencí k dynamičtějšímu růstu (24 % v roce 1930).¹⁷
5. Rovněž jisté rozdílnosti lze vystopovat v charakteru zaměstnávání služebnictva. Zatímco více než čtyři pětiny židovských rodin žijících v centru Moravské Ostravy využívaly k dosažení svého standardu až do doby krize ve třicátých letech 20. století služebnictva, ve Vítkovicích jen dvě třetiny. V době krize (census z roku 1930) nastal v obou společenstvích prudký pokles, a to tak, že v Moravské Ostravě se počet domácností zaměstnávajících služebnictvo snížil na téměř polovinu (49 %), ve Vítkovicích na více než polovinu (55,6 %). Nastal zejména úbytek těch rodin, které zaměstnávaly dvě a více služebných. Nejradikálnější pokles se dostavil u těch zaměstnavatelů, k jejichž tradici patřilo mít tři a více služek. Šlo nejfrekventovaněji o rodiny, jejichž zdrojem obživy bývalo pohostinství. To však ve dvacátých a třicátých letech v centru města upadalo, éra dravého podnikání patřila minulosti. Židé zde žijící ve druhé, nebo třetí generaci se v období první republiky již výrazně orientovali na vzdělání a jeho prostřednictvím na dosažení společenských kariér v majoritním prostředí. Tradiční životní styl spjatý s hostinci, krčmami, prodejem a výrobou lihovin se pro ně stával příliš archaický, spjatý s dobou ponížení a útrap, neatraktivní a tudíž mající stále klesající hodnotu. Ve Vítkovicích nebylo mezi Židy pohostinství nikdy tak rozvinuto, proto pokles nebyl tak prudký.

¹⁷ L. NESLÁDKOVÁ - L. DOKOUPIL, Proměny životního stylu rodin a domácností vítkovické židovské minority v etapě vytváření industriální společnosti na Ostravsku (1869-1930). In: *Sborník prací FF OU*, 153, č. 3, Ostrava 1995, s. 45-60 (dále jen Proměny životního stylu ...); Tíž, Židovská populace Vítkovic v procesu vytváření industriální společnosti na Ostravsku (věkové složení, původ migrantů, profesní orientace 1869-1930). In: *Sborník prací FF OU*, 162, č. 4, Ostrava 1996, s.51-70; M. LUBOJACKÁ, Proměny životního ..., s. 50-104.

Z hlediska bytového standardu bydleli vítkovičtí zejména v jednopokojových bytech (cca z jedné třetiny), tři, čtyř a více pokojové bydlení si mohla dovolit jen přibližně sedmina přednostů domácností. Zato z poloviny jim jejich byty sloužily také k provozování živností, mnozí pak žili v domácnostech majících speciální části k provozování živností (byly to zpravidla byty o více místnostech).¹⁸ Židé z centra Moravské Ostravy obývali zejména byty větší, o více pokojích - např. Ernest Strassmann, akcionář a spolumajitel pivovaru, obýval jako svobodný a bezdětný byt o 13 místnostech.¹⁹ V bytech rozsáhlejších a z hlediska vybavení komfortnějších, víceúčelových, kde bylo spojeno bydlení a provozování živností, ať už to byl obchod, pohostinství, nebo lékařská či právnická praxe, se také nejvíce objevovalo služebnictvo různých kvalifikací.

Podrobme tedy služebnictvo vyskytující se v židovských rodinách konvenční historicko-demografické analýze. Z hlediska *zastoupení podle pohlaví* (viz tabulku 1) se setkáváme s dosti značnými rozdíly.

Tabulka 1 Služebnictvo Moravské Ostravy, Vítkovic, Uherského Brodu podle pohlaví podle sčítání lidu z let 1890-1930

Rok	Moravská Ostrava*		Vítkovice		Uherský Brod	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1890	5	58	.	.	27	127
1900	43	192
1910	4	105	.	.	11	49
1921	4	255
1930	-	252	1	150	15	193

- Výběr ze zhruba poloviny židovských domácností
-

Zatímco v Uherském Brodě bylo po celé sledované období poměrně větší zastoupení mužů (v roce 1910 tato tendence vrcholila - 18,3 %), v centru Moravské Ostravy do roku 1900 sledujeme trvalý podílový růst mužské složky, který kulminoval v roce 1900 (18,3 %), pak však docházelo k prudkým úbytkům až do nuly v roce 1930. Ve Vítkovicích bylo zastoupení mužů v 19.

¹⁸ L. NESLÁDKOVÁ - L., DOKOUPIL, *Proměny životního stylu ...*, s. 58.

¹⁹ D. KREISELOVÁ, *Proměny životního stylu reprezentantů moravskoostravské buržoazie v letech 1830-1930*. Diplomová práce, Ostrava 1992, 172 s., uložena na katedře historie FF OU v Ostravě, s. 87.

století nižší (census 1900 zachytil 5,3 %), do třicátých let 20. století se muži přestali uplatňovat vůbec.

- *náboženské skladbě služebnictva* nás informují tabulky 2, 3 a 4. I ta zajímavě dokresluje a podtrhuje odlišný ráz tří prezentovaných židovských komunit. Jestliže v tradicionalistickém Uherském Brodě zcela převažovali římsští katolíci (stále přes 95 %) a 1,5-5 % se podíleli Židé, evangelíci se nepatrně vyskytli až za první republiky, zcela jiná byla situace na Ostravsku. Blíže k Uherskému Brodu se nacházely Vítkovice, kde v minulém století zcela převažovalo služebnictvo římskokatolického vyznání (v roce 1900 to bylo 89,5 %), ale poněkud větší procento je spojeno s evangelíky (v roce 1900 to bylo 6 %), Židé se podíleli jen 3 %. V meziválečném období se objevuje větší heterogenita - především je doloženo nové vyznání - československá církev, objevuje se služební personál bez vyznání, podíl evangelíků zůstává konstantní, zato se vůbec nevyskytují Židé.

Tabulka 2 Služebnictvo Moravské Ostravy podle náboženského vyznání podle dat sčítání z let 1890-1930 (v %)

Náboženské vyznání	1890	1900	1910	1921	1930
Římsko-katolické	77,0	90,6	88,1	85,4	77,8
Evangelické	13,1	4,3	7,3	10,4	5,2
Judaistické	9,8	3,8	2,8	2,3	10,7
Československé	x	x	x	0,4	3,6
Jiné	-	0,9	1,8	1,2	1,2
Bez vyznání	-	-	-	-	1,2
Neuvedeno	-	-0,4	-	-	0,4
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabulka 3 Služebnictvo Uherského Brodu podle náboženského vyznání podle dat sčítání z let 1890, 1910 a 1930 (v %)

Náboženské vyznání	1890	1910	1930
Římsko-katolické	98,5	95,0	96,8
Evangelické	-	-	1,6
Judaistické	1,5	5,0	-
Československé	x	x	1,6
Jiné	-	-	-
Bez vyznání	-	-	-
Neuvedeno	-	-	-
Celkem	100,0	100,0	100,0

Tabulka 4 Služebnictvo Vítkovic podle náboženského vyznání podle dat sčítání v letech 1900 a 1930 (v %)

Náboženské vyznání	1900	1930		
		muži	ženy	celkem
Římsko-katolické	89,5	0,7	85,4	86,1
Evangelické	6	-	6	6
Judaistické	3	-	-	-
Československé	-	-	3,3	3,3
Jiné	-	-	2	2
Bez vyznání	-	-	2,6	2,6
Neuvedeno	1,5	-	-	-
Celkem	100,0	0,7	99,3	100,0

Tabulka 5 Služebnictvo Moravské Ostravy podle obcovací a mateřské řeči podle dat sčítání v letech 1890-1930 (v %)

Obcovací a mat.řeč	1890*	1900*	1910*	1921	1930
Česká a moravská	22,2	32,2	27,5	58,3	63,8
Polská	14,3	30,6	9,2	5,4	3,6
Německá	63,5	35,8	63,3	34,7	31,0
Židovská	.	.	.	1,2	0,8
Jiná	-	-	-	0,4	0,8
Neuvedeno	-	0,4	-	-	-
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Obcovací řeč

Tabulka 6 Služebnictvo Vítkovic podle obcovací a mateřské řeči podle dat sčítání v letech 1900 a 1930 (v %)

Obcovací a mateřská řeč	1900*	1930		
		muži	ženy	celkem
Česká+moravská	36,8	0,7	62,9	63,6
Polská	21,8	-	2,6	2,6
Německá	38,4	-	31,8	31,8
Židovská	-	-	-	-
Jiná	-	-	-	-
Neuvedeno	3	-	-	-
Celkem	100,0	0,7	99,3	100,0

* Obcovací řeč

Služebnictvo z moravsko-ostravského centra mělo již od minulého století největší heterogenitu, přičemž podíl všech vyznání, včetně nejzastoupenějšího římskokatolického, silně kolísal. U katolíků to bylo rozpětí od 77 % k 90,6 %, u evangelíků od 13,1 % k 4,3 %, u Židů od 10,7 % k 2,3 %. Za první republiky se již vyskytovaly kategorie ateistů i členů česko slovenské církve. Ve třicátých letech, v době krize, doznala daná struktura největší bohatosti, vyznavačů římskokatolické církve bylo jen 77,8 %, zato na druhém místě figurovali judaisté (10,7 %). Tento fakt snad lze interpretovat jako snahu již bohatých a často i vlivných Židů z centra velkoměsta pomoci svým příbuzným, přátelům, známým nebo jen prostým členům obce překonat existenční problémy spojené s krizí. Pomáhat v nouzi svým spolubratřím bylo u Židů zakódováno již od časů starověkých a také institucionálně podchyceno.

Skladbu služebnictva z hlediska *obcovací a mateřské řeči* můžeme rozebrat jen pro ostravské komunity (tabulky 5 a 6). Situace byla v zásadě shodná. Ve Vít-kovicích v době existence monarchie byly mezi služebnictvem zastoupeny tři jazyky - na prvním místě němčina (v roce 1900 to bylo 38,4 %), na druhém v těsném závěsu čeština (v roce 1900 to bylo 36,8 %), na třetí pozici figurovala polština (21,8 % v roce 1900). Sčítací operáty přesvědčivě dokládají asimilaci polštiny - buď na němčinu nebo češtinu, vyskytly se i případy uvedení obou obcovacích jazyků, případně „moravské“ řeči. Za první republiky nastaly zásadní změny. Služebnictvo se ze dvou třetin hlásilo k českému jazyku a kultuře, němčina doznala mírný pokles podílu (v roce 1930 na 31,8 %) a v podstatě zanikla polština (v roce 1930 jen 2,6 %). K této redukci došlo jednak v důsledku značné asimilace, jednak odchodu některých „zbylých“ Poláků a Polek do vlasti po roce 1918, když vzniklo samostatné Polsko. V centru Moravské Ostravy v minulém století jednoznačně dominovala němčina (63,5 % v roce 1890), druhá byla čeština, třetí polština. Za první republiky došlo ke stejné změně jako ve Vítkovicích.

Teritoriální původ domácího personálu je rekonstruován v tabulkách 7, 8 a 9. V Uherském Brodu byla v 19. století jeho více než polovina místních - tzn. přímo z města, ale zvláště z vesnic brodského soudního okresu. Dalším podstatným zdrojem byla blízká Morava (vlastní a sousední politické okresy), odkud přišlo téměř 40 % služebnictva, 5 % se podílely Dolní a zejména Horní Uhry, jejichž mnohé vsi se nacházely v blízkosti města. Tento obraz se příliš dramaticky nezměnil ani za první republiky, došlo nicméně ke změně kvality v tom smyslu, že podíl místních výrazněji poklesl (v roce 1930 na 35,9 %) a procento imigrantů vzrostlo (v roce 1930 na 56,3 %). Hlavním rezervoárem nadále zůstala blízká Morava a nejbližší okolí města.

Na Ostravsku byla situace zcela odlišná. Jak ve Vítkovicích, tak zejména v Mo-ravské Ostravě představovali místní z daného soudního okresu jen velmi malou část služebnictva (v Moravské Ostravě v roce 1900 jen 3,8 %). Již poněkud významnějším zdrojem této pracovní síly byly moravské vesnice sousedních soudních a politických okresů, což častěji platilo pro Vítkovice. Zcela zásadním rezervoárem byly blízké i vzdálenější okresy rakouského Slezska, kde byly zvláště v horských oblastech chudé vesnice, odkud přicházelo na Ostravsko na zkušenou mnoho mladých děvчат hledajících službu. Tato oblast byla významnější pro centrum Moravské Ostravy (v roce 1900 z nich pocházelo 39,4 % imigrantů), než pro Vítkovice (v roce 1900 zde bylo 30,8 % imigrantů).

Tabulka 7 Služebnictvo Uherského Brodu podle rodiště podle dat sčítání v letech 1890, 1910 a 1930 (v %)

Místo narození	1890	1910	1930
s. o. Uherský Brod	54,6	53,6	35,9
Morava	38,1	43,2	56,3
Čechy	1,2	-	0,7
Slezsko (rakouské)	-	-	-
Halič (Polsko)	-	1,6	0,8
H. Uhry (Slovensko)	1,8	-	2,4
D. Uhry (Maďarsko)	3,1	-	0,8
Ostatní	1,2	1,6	3,1
Neuvedeno	-	-	-
Celkem	100,0	100,0	100,0

Tabulka 8 Služebnictvo Moravské Ostravy podle rodiště podle dat sčítání v letech 1890 až 1930 (v %)

Místo narození	1890	1900	1910	1921	1930
s. o. Mor. Ostrava	15,9	3,8	10,2	3,9	5,5
Morava	3,2	14,9	20,3	13,0	25,3
Čechy	12,7	2,6	3,8	23,8	2,3
Slezsko (rakouské)	-	39,4	45,1	47,3	54,6
Halič (Polsko)	57,1	32,0	15,6	8,0	6,2
H. Uhry (Slovensko)	-	1,7	1,0	0,3	1,9
D. Uhry (Maďarsko)	-	1,3	1,0	-	-
Ostatní	3,2	2,6	1,9	3,0	3,1
Neuvedeno	7,9	1,7	1,0	0,7	1,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabulka 9 Služebnictvo Vítkovic podle rodiště podle dat sčítání v letech 1900 a 1930

Místo narození	1900	1930
s. o. Mor. Ostrava	8,3	9,9
Morava	21,8	23,2
Čechy	0,7	2,6
Slezsko (rakouské)	30,8	51,7
Halič (Polsko)	27,1	6,6
Horní Uhry (Slovensko)	3,0	4,0
Dolní Uhry (Maďarsko)	-	-
Ostatní	5,3	2,0
Neuvedeno	3,0	-
Celkem	100,0	100,0

Druhým srovnatelným zdrojem příchodu služebnictva se staly s Ostravskem železnicí spojené okresy rakouské Haliče, velmi chudé, zaostalé, ale s vysokou přirozenou reprodukcí. V Moravské Ostravě se na počátku devadesátých let minulého století, v době, kdy kulminovalo haličské přistěhovalectví, živilo domácí službou necelých 60 % Haličanek a Haličanů. Tento boom byl však časově omezen a před první světovou válkou končil (census z roku 1910 registroval již jen 15,6 %). Na uvolněná pracovní místa přicházely v meziválečném období tím větší měrou imigrantky z českého Slezska (v roce 1930 to bylo 54,6 %). Nastíněný vývoj prožíhal v podstatě identicky i ve Vítkovicích.

Značnou vypovídací schopnost sledovaných souborů má jejich *věková skladba*, vytvořená v tabulkách 10, 11 a 12. Shody zde převažují nad rozdíly. V 19. století se setkáváme v židovských rodinách se služebními již ve věku 10 až 14 let, chlapi sloužili od 15, více od 19 let. Přesto v Uherském Brodě se nejčastěji objevovaly služby ve věku 15 až 19 let, v Moravské Ostravě a Vítkovicích ve věku 20 až 24 let. Rovněž kategorie 25-29 letých bývala zastoupenější. V době první republiky se již nevyskytovaly 10-14 leté služby, nejfrekventovanější věkové rozmezí bylo 20-29 let, běžnější se stávalo zastoupení vyšších věkových skupin, přibývalo 50 letých a starších. Přestávali se v těchto rolích objevovat. chlapi a muži.

Z hlediska specifikace *pracovního zaměření služebnictva* a obecně kvality zpracovaných informací z excerpt je nutno konstatovat, že mezi tyto kategorie byly zařazeny jen ty osoby, které lze identifikovat jako *domácí personál*, tedy nikoliv pracovníky zaměstnané v různých dělnických profesích v provozovnách patřících židovským vlastníkům nebo nájemcům (tabulky 13 a 14). Tito byli

zpravidla ve vztahu k přednostům domácností sčítacími komisaři označeni jako *podnájemníci* nebo *nocležníci*. Rozbor jejich demografických znaků se nachází mimo rámec vymezení této studie. Podílové rozložení pracovního zařazení

Tabulka 10 Věková skladba služebnictva Moravské Ostravy v letech 1890-1930 (v ‰)

Věk	1890			1900			1910			1921			1930		
	m	ž	c	m	ž	c	m	ž	c	m	ž	c	m	ž	c
10-14	154	388	340	-	15	13	-	28	28	-	4	4	-	-	-
15-19	-	280	222	57	251	217	-	267	257	-	122	120	-	103	103
20-24	-	100	79	286	384	362	-	371	358	200	332	328	-	352	352
25-29	154	40	63	371	179	204	251	219	220	200	269	266	-	258	258
30-34	74	19	168	114	82	85	749	57	82	-	142	139	-	143	143
35-39	540	-	111	-	67	81	-	10	9	-	55	54	-	79	79
				171											
40-44	77	-	16	-	20	17	-	28	28	200	36	39	-	6	6
45-49	-	-	-	-	-	-	-	10	9	400	16	23	-	32	32
50-54	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
55 a více	-	-	-	-	-	-	-	10	9	-	24	23	-	16	16
neued.	-	-	-	-	-	21	-	-	-	-	-	4	-	12	12
Celkem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

m - muži ž - ženy c - celkem

Tabulka 11 Služebnictvo Uherského Brodu v letech 1890, 1910 a 1930 - věková skladba (v ‰)

Věk	1890	1910	1930
10-14	19,5	66,9	-
15-19	393	416,6	281,4
20-24	266,7	250	281,2
25-29	136,4	116,7	148,4
30-34	47,9	100,0	109,4
35-39	52,0	16,6	70,3
40-44	32,5	33,2	54,7
45-49	26,0	-	23,4
50-54	6,5	-	15,6
55 a více	19,5	-	15,6
neuedeno	-	-	-
Celkem	1000,0	1000,0	1000,0

služebnictva bylo, stejně jako vývojové tendence, shodné pro všechny zkoumané lokality. Těžiště jejich aktivit se nacházelo v kategorii *služka, sluha*. V průběhu let váha této činnosti neustále rostla, takže v roce 1930 bylo např. v centru Moravské Ostravy 73,2 % služek, ve Vítkovicích dokonce 80,8 %.

Tabulka 12 Služebnictvo Vítkovic - věková skladba v letech 1900 a 1930 (v ‰)

Věk	1900	1930
10-14	22,6	6,6
15-19	225,6	139,1
20-24	345,9	367,6
25-29	218	261,5
30-34	90,2	112,6
35-39	37,6	39,7
40-44	30,1	26,5
45-49	7,5	19,9
50-54	7,5	6,6
55 a více	7,5	19,9
neuveđeno	7,5	-
Celkem	1000,0	1000,0

Tabulka 13 Služebnictvo Moravské Ostravy podle druhů činností (v ‰)

Druh činnosti	1890	1900	1910	1921	1930
Služka, sluha	60,7	52,5	63,8	70,4	73,2
Výpomoc v dom.	6,0	2,0	4,0	2,0	3,0
Kuchařka	6,3	14,9	12,8	13,8	11,9
Pokojská	1,6	5,1	5,5	4,5	5,2
Vychovatelka	4,7	0,9	2,8	3,0	1,2
Chůva	9,5	7,4	5,5	4,8	3,2
Pacholek	4,8	15,9	2,8	-	-
Kočí	3,2	0,4	-	-	-
Ostatní	3,2	0,9	2,8	1,5	2,3
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Z ostatních, již neporovnatelně méně významných kategorií, stála na druhém místě činnost kuchařek. *Kuchařky* se uplatňovaly více v Moravské Ostravě (např. v roce 1921 13,8 %) než ve Vítkovicích. Zajímavý byl vývoj dvou velmi podobných aktivit - *chův a vychovatelek*. Obě byly v době trvání rakouské monarchie poměrně významné (např. ve svém součtu v Moravské Ostravě v roce 1890 14,2 %), chůvy byly žádány židovskými zaměstnavateli častěji než vychovatelky, nicméně již na počátku 20. století jejich potřeba a tudíž i

význam klesal. Za první republiky byla role vychovatelek snížena na minimum (v centru Moravské Ostravy v roce 1930 jen 1,2 %), chůvy byly rovněž zaměstnávány stále řidčeji. Tento trend zřejmě souvisel s celkovou změnou způsobu života, životního stylu a rytmu, který byl dán pokračující modernizací a s ní spojenou stále větší standardizací, typizací, růstem společnosti masové spotřeby, která již ke své existenci nepotřebovala, alespoň ne tak často, výlučnost, exkluzivnost, jedinečnost. Kromě toho v meziválečném období se pozitivně rozvíjel dobře strukturovaný a výkonný systém všech typů a stupňů vzdělávacích institucí, plně dostupný u nás žijící židovské minoritě.

Tabulka č. 14: Služebnictvo Vítkovic podle druhů činností (v %)

Druh činnosti	1900	1930
Služka, sluha	74,4	80,8
Výpomoc v dom.	1,5	5,3
Kuchařka	7,5	7,9
Pokojská	2,3	0,7
Vychovatelka	4,5	2,0
Chůva	5,3	3,3
Pacholek	3,8	-
Ostatní	0,7	-
Celkem	100,0	100,0

Obdobně se vyvíjela mužská kategorie *pacholků*. V 19. století doznala, zejména v jeho závěru, rozvoje, ve 20. století v židovském prostředí úplně zanikla a s ní i mužská podoba domácí služby. Tyto peripetie souvisí s výraznými změnami životních forem, chování a celkově mentality Židů, s jejich stále užším a výraznějším sepětím s velkoměstským prostředím, kde se ve stále větší míře orientovali na intelektuální profese, pacholci se v této perspektivě jeví jako anachronismus. Stejný osud postihl *kočí*, s tím, že jejich osudový los souvisel s průběhem dalších modernizačních procesů, zejména s rozvojem moderních forem nákladní a osobní dopravy. Proto jejich úloha byla završena již na konci 19. století.

Míru a rozsah *gramotnosti služebnictva* jsme schopni zachytit jen na základě zpracování rubrik ve sčítacích arších, kde bývaly uváděny stupně - umí číst a psát (gramotný), umí jen číst (pologramotný), neumí ani číst, ani psát (negramotný). Často se však stávalo, že daný znak nebyl při sčítání vyplněn vůbec, proto je vyhodnocování značně ztíženo. Přesto, vzhledem k nízkému věku služek a tudíž mnohdy kratší době školní docházky, lze vcelku oprávněně předpokládat, že úroveň gramotnosti byla u této skupiny obyvatelstva nižší.

Např. ve Vítkovicích (tabulka 15) byla gramotnost registrována po celou dobu jen u 85 % služebnictva, pologramotnost a negramotnost se pohybovaly kolem 2-3 % této populace u každého typu. Za první republiky sice nebyla pologramotnost ani negramotnost zaznamenána, ale objevily se četné případy (v roce 1930 ve Vítkovicích 16 %) neregistrace této informace.

Tabulka 15 Služebnictvo Vítkovic podle gramotnosti v letech 1900 a 1930 (v %)

Stupeň gramotnosti	1900	1930
Gramotný	84,9	84,0
Pologramotný	3,0	-
Negramotný	2,3	-
Neuvedeno	9,8	16,0
Celkem	100,0	100,0

Výsledky některých sčítání nám rovněž umožňují vyhodnotit *délku pobytu osob v obci* (tabulka 16). Jejím rozbořem dojdeme k potvrzení našeho předpokladu o velmi krátké době pobytu domácího personálu v obci, tedy o jeho velké fluktuaci. Z krásné literatury je známo mnoho fabulačně perfektně zachycených příběhů služek a služtiček ve složitě sprádaných vztazích k pánu a paní domu, či domácnosti.

Tabulka 16 Služebnictvo Vítkovic podle délky pobytu imigrantů v letech 1900 a 1930 (v %)

Doba pobytu od roku	1900	1930
1930-1926	x	71,4
1925-1921	x	10,0
1920-1916	x	0,7
1915-1911	x	1,3
1910-1906	-	1,3
1905-1901	-	1,3
1900-1896	89,5	0,7
1895-1891	3,75	-
1890-1886	-	-
1885-1881	-	-
1880-1871	2,25	-
před rokem 1870	-	-
neuvedeno	4,5	-
místní	-	13,3
Celkem	100,0	100,0

Statistika nás např. pro Vítkovice zpravuje o tom, že podle sčítání z roku 1900 necelých 90 % osob těchto pracovních aktivit nebylo v obci déle než 5 let, přičemž 63,2 % jich zde pobývalo 1 rok, 16,5 % 2 roky. Situace se v tomto zásadně nezměnila ani v meziválečném období, sčítání z roku 1930, které je ovšem vzhledem ke své realizaci v době krize atypické, zachytilo 71,4 % služebnictva v obci do 5 let, z toho 42,8 % 1 rok, 15,3 % 2 roky.

* * *

Zpracovaný materiál nám umožňuje formulovat některé dílčí závěry:

1. Metodika výběru sond v bádání zaměřeném na rekonstrukci vývoje židovské entity v českých zemích, zejména však na Moravě, byla koncipována tak, aby dovolila při realizované reprezentativnosti závěry na úrovni regionu Moravy.
2. I přes řadu shodných rysů daných dějinnou židovskou specifičností a jedinečností vznikaly a vyvíjely se prvky struktur, přecházející v některých konfiguracích do podoby fenoménů, které jednotlivé židovské komunity prudce a výrazně diferencovaly. Vytvářel se protiklad tradičních, od středověku v podobě ghett existujících pospolitostí a nově zakládaných židovských náboženských obcí. Ty byly vždy ustavovány v centrech, kde docházelo ke kumulaci procesu modernizace - ať již těmito středisky byla velkoměsta s dlouholetou historií, nebo obce, v nichž se, více méně na zeleném drnu, rodila nová industriální společnost (vytváření průmyslových oblastí nového typu). Je třeba si uvědomit, že na Moravě se valná většina ghett nacházela na okraji malých městeček, případně středně velkých měst, mnoho židovských rodin žilo rozptýleně na venkově. Z moravských velkoměst typu Brna, případně Olomouce, byli Židé na konci středověku vypovězeni a nové židovské obce se ustavovaly až v průběhu 19. století.²⁰
3. Tam, kde se židovský živel dostal do prostředí, v němž se intenzivně odehrával modernizační proces, citlivě na něj reagoval a stával se jeho protagonistou. Např. emancipace žen nejen v rodině, ale v hospodářské sféře (ženy ekonomicky aktivní, podnikající, vysokoškolsky vzdělané).²¹ Opouštěl rychle tradiční návyky, zvyklosti i profese, výrazně akcentoval význam vzdělání a společenského uplatnění v majoritní společnosti.

²⁰ J. FIEDLER, *Židovské ...*, s. 46-48, 114-115.

²¹ J. ŠEDINOVÁ, *Židovské ženy v Praze v 16.-18.století*. In: *Documenta pragensia XIII*, Praha 1996, Sborník příspěvků z konference Archivu hl.m.Prahy a Nadace pro gender studies 1993, s.91-100; L. FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého města pražského v 19. století*. Tamtéž, s. 175-183; P. HORSKÁ, *Žena v Praze na přelomu 19. a 20. století*. Tamtéž, s. 195-201.

4. Zatímco Židé z Uherského Brodu, kteří reprezentovali to staré a tradiční - pokud setrvali ve svých původních domovech - již jen konzervovali minulost, naopak Židé z centra Moravské Ostravy a Vítkovic byli představiteli toho nového, moderního a světského se vším, co velkoměsto s sebou přinášelo. Mentalita Ostravanů byla - jako už vícekrát v dějinách - mentalitou „pionýrů“.
5. Tuto dichotomii dobře odkrývá, vystihuje a podtrhuje charakter jimi zaměstnávaného služebnictva. Přes řadu znaků, které byly pro domácí personál typické, ať byl jeho zaměstnavatelem kdokoliv, vynikly ty, jež se staly určujícími právě pro zaměstnavatele židovské, ale pouze ty z nich, kteří se vydali cestou modernizace a změn svého zaběhnutého způsobu života. U této skupiny „světských“ Židů nastal výrazný obrat v zaměstnávání služebnictva v meziválečném období, kdy přestávali využívat služeb pacholků, děveček a dalších kategorií domácího personálu spjatého s určitým typem profesní orientace pána-totíž s jejich činnostmi v oblasti pohostinství, výroby a distribuce lihovin, speditérství atd. a začali se stále více zaměřovat na profese v oblasti kvartéru (právníci, lékaři, vědci, novináři, umělci apod.). Tyto změny se však tolik netýkaly těch Židů, kteří zůstali v areálech svých původních ghett, v nichž se nadále konzervovalo jejich tradiční profesní zaměření.
6. Vedle toho nám rozbor několika sond poskytl dostatečný podklad k vyvození obecnějších závěrů týkajících se služebnictva jako takového. Především lze stanovit jako významný mezník jeho vývoje období před a po první světové válce. Do konce mocnářství měla i společnost, respektive společnosti (česká, německá, židovská atd.) žijící na Moravě své typické rysy. Rozpadem Rakousko-Uherska a vznikem nástupnického Československa se mnoho změnilo, nejen v oblasti politického vývoje, ale také v civilizačních trendech, které postihly i domácí personál. Je možno konstatovat, že nastala etapa jeho diferenciaci, což se projevilo ve všech demografických znacích.
7. Je třeba nasměrovat další výzkum k rekonstrukci služebnictva v dané časové periodě u majoritní křesťanské společnosti a pak provést odpovídající komparaci.

Summary

THE JEWISH MINORITY IN MORAVIA AND THEIR SERVANTS DURING THE FORMATION OF MODERN SOCIETY (1869-1938).

The authors compare the number and types of servants in Jewish families in three Moravian towns - Moravská Ostrava, Vítkovic and Uherské Brod - from the mid-19th century until 1930. The original sources used included census information held in the state archives. The analysis showed the great variety of different Jewish communities depending on their economic and social position and their links with the majority society (after Jews were given equal rights with Christians). The Jewish community in the growing commercial and industrial centre of Ostrava was the fastest to change, while that in Uherské Brod preserved features of older times for much longer. The composition of Jewish communities, the size of families and the number of servants they employed also changed over the period. Jews became more active both in those areas seen as „traditional“ (banking and commerce), and among the intelligentsia (doctors and lawyers). The falling number of children in families from the early 20th century rapidly reduced the size of Jewish families, although they were still larger than the average, and this also brought changes in the number and type of domestic servants. The analysis also confirmed the general changes in the nature of domestic service over the period, i.e. a steady fall in the number of servants and an increasing proportion of women.

BIBLIOGRAFIE

BIBLIOGRAFIE ČESKÉ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE ZA OBDOBÍ 1994-1996

Sestavily Kateřina Bobková a Alice Klášterská

Použité zkratky:

AČ - Archivní časopis, ArchP - Archeologica Pragensia, ČČH - Český časopis historický, ČL - Český lid, ČMM - Časopis Matice moravské, ČNM - Časopis Národního muzea, ČSZM - Časopis Slezského zemského muzea, ČVC - Češi v cizině sv. 9, Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR 1996, D - Demografie, DS - Dějiny a současnost, FHB - Folia Historia Bohemica, HD - Historická demografie, HG - Historická geografie, HO - Historický obzor, HSD - Hospodářské dějiny, JB - Judaica Bohemiae, JSH - Jihočeský sborník historický, JM - Jižní Morava, M - Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmitteleuropa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit, Berlin, Akademie Verlag 1995, MZK - Minulostí západočeského kraje, PH - Paginae historiae, PSH - Pražský sborník historický, SAP - Sborník archivních prací, SPFFBU - Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, SPFFO - Sborník prací filosofické fakulty v Ostravě, SSH - Středočeský sborník historický, TA - Tábořský archiv, sborník okresního archivu v Táboře, VVM - Vlastivědný věstník moravský.

ANDRLE Alois - SRB Vladimír, **Obyvatelé hl. města Prahy a města Brna podle svých rodišť**, *Statistika*, 1995, č. 5, s. 220-227.

BAĐUROVÁ Monika - BAĐURA Bohumil, **Vystěhovalectví z českých zemí do Brazílie před vznikem ČSR**. ČL 82, 1995, s. 323-335.

BARTEČEK Ivo, **Vystěhovalectví do Latinské Ameriky**. ČVC, s. 172-197.

BARTEČEK Ivo, **Vystěhovalectví z českých zemí a Československa do Latinské Ameriky (bilance české latinoameristiky)**. *Historie*, s. 143-160.

BARTOŠ Josef - SCHULZ Jindřich - TRAPL Miloš, **Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960**. Sv. 13. Okresy: Bruntál, Jeseník, Krnov, Univerzita Palackého, Olomouc 1994, 228 s., 7 mp.

BARTOŠ Josef - SCHULZ Jindřich - TRAPL Miloš, **Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960**. Sv. 14. Okresy: Opava, Bílovec, Nový Jičín, Univerzita Palackého, Olomouc 1995, 252 s., 7 mp.

Historická demografie 21

- BERÁNKOVÁ Jana, **Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850.** *HD 18*, 1994, s. 69-104.
- Bibliografie české historické demografie za období 1990-1993.** Sestavili Ludmila Fialová, Zdeněk Háza, Petr Jančárek, Eduard Maur, Jiřina Psíková a Alena Šubrtová. *HD 18*, 1994, s. 189-200.
- BITTNEROVÁ Dana, **Sňatečnost a manželské partnerství etnické diaspory 1947-1989 v Čechách.** *ČL 82*, 1995, s. 19-32.
- BOBÁK Mečislav, **Válečné matriky z Karvinska.** *Těšínsko 39*, 1996, s. 28.
- BOHÁČ Zdeněk, **Národnostní poměry v zemích České koruny v době předhusitské a do třicetileté války. Husitství - Reformace - Renaissance.** *Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela. Sv. 1.* Uspoř. Jaroslav Pánek, Miloslav Polívka, Noemi Rejchrtová v technické spolupráci s Jaroslavem Boubínem a Jaroslavem Láníkem, Historický ústav, Praha 1994, s. 123-132.
- BRABENCOVÁ Jana, **Přirozený pohyb obyvatelstva v obci Vráž v letech 1601-1850.** *HD 18*, 1994, s. 115-126.
- BROUČEK Stanislav, **Češi ve Francii.** *ČVC*, s. 136-154.
- BUBENÍK Jaroslav - KŘEŠŤAN Jiří, **Národnost a sčítání lidu: k historickým souvislostem polemiky mezi Antonínem Boháčem a Emanuelem Rádlem.** *HD 19*, 1995, s. 119-134.
- BUBENÍK Jaroslav - KŘEŠŤAN Jiří, **Zjišťování národnosti jako problém statistický a politický: Zkušenosti ze sčítání lidu za první republiky.** *PH 3*, 1995, s. 119-140.
- BUBENÍK Josef, **Ke stavu poznání počátků slovanského osídlení Čech v době Niederlově a současnosti.** *Slavia 64*, 1995, s. 257-262.
- BUCHVALDEK Miroslav - SLÁMA Jiří - SRB Vladimír, Doc. **RNDr. Milan Stloukal, DrSc., pětadesátiletý.** *D 38*, 1996, s. 128-129.
- CEKOTA Vojtěch, **K pohybu obyvatelstva v Přerově v druhé polovině 19. století.** *Pocta Josefu Polišenskému. Sborník prací moravských historiků k 80. narozeninám univerzitního profesora PhDr. Josefa Polišenského, DrSc., FF Univerzity Palackého, Olomouc 1996, s. 31-34.*
- CERMAN Marcus, **Bohemia after the thirty years' war: some theses on population structure marriage and family.** *Journal of family history 19*, 1994, s. 149-175.
- CIRONIS Petros, **Obyvatelstvo Rokycan v 16.-18. století.** Státní okresní archiv Rokycany, 1995, 132 s.
- ČÁŇOVÁ Eliška, **K počtu far v Čechách v 17. a 18. století.** *HD 18*, 1994, s. 179-181.
- ČÁP Jaroslav, **Broumov a jeho obyvatelé ve světle soupisu věřících 1785.** *Stopami dějin Náchodska 3*, 1997, s. 53-80.
- ČECHURA Jaroslav, **Broumovsko 1615-1754: Nový rozměr evropské protoindustriie.** *ČNM, řada A, 164*, 1995 (vyd. 1996), s. 61-88.
- ČECHURA Jaroslav, **Mikrohistorie - nová perspektiva dějepisectví konce tisíciletí?** *DS 1*, 1994, s. 2-5.
- ČECHURA Jaroslav, **Sedláci Petra Voka I.** *HO 5*, 1994, s. 50-53.
- ČECHURA Jaroslav, **Sedláci Petra Voka II.** *HO 5*, 1994, s. 81-85.

- ČECHURA Jaroslav, **Mor, krize a husitská revoluce**. *ČČH* 92, 1994, s. 286-303.
- * ČERNÝ Ervín, **Výsledky výzkumu zaniklých středověkých osad a jejich plůžin. Historiografická studie v regionu Dražanské vrchoviny**. Brno 1992, 144 s.
- * ČIHÁKOVÁ M. - KNOTEK J. - PODZIMEK J. - ŠEBKOVÁ E. - TUČEK J., **120 let pražské statistiky**. Praha 1991, 182 s.
- DAVÍDEK Václav, **Staré časy Spálenopoříčska**. Spálené Poříčí 1992.
- FIALOVÁ Ludmila, HORSKÁ Pavla, KUČERA Milan, MAUR Eduard, MUSIL Jiří, STLOUKAL Milan, **Dějiny obyvatelstva českých zemí**. Mladá fronta, Praha 1996, 400 s.
- DĚDKOVÁ Libuše, **Vesnice Malá Morávka ve světle archivních pramenů**. *Zprávy památkové péče* 54, 1994, s. 154-160.
- Dějiny města Ústí nad Labem**. Red. Kristina Kaiserová, Vladimír Kaiser, Město Ústí nad Labem 1995, 369 s.
- * **Demografie (nejen) pro demografy**. Připravili Květa Kalibová, Zdeněk Pavlík a Alena Vodáková, Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav AV, Praha 1993, 125 s.
- DLUHOŠOVÁ Helena, **Vystěhovalectví na Ukrajinu**. *ČVC*, s. 48-66.
- DOKOUPIL Lumír, **K vývoji úmrtnosti po třicetileté válce. (Přínos mikroanalýzy k poznání syntézy)**. *Pocta Josefu Polišenskému. Sborník prací moravských historiků k 80. narozeninám univerzitního profesora PhDr. Josefa Polišenského, DrSc.*, FF Univerzity Palackého, Olomouc 1996, s. 47-52.
- DOKOUPIL Lumír, **Proměny životního stylu rodin a domácností vítkovické židovské minority v etapě vytváření industriální společnosti na Ostravsku**. *Historie-Historica* 2, Ostrava 1995, s. 45-60.
- DOKOUPIL Lumír - NESLÁDKOVÁ Ludmila, **Generační proměny židovské komunity v průmyslovém centru Ostravska (1869-1930)**. *Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*, Ostrava 1995, s. 285-291.
- DOKOUPIL Lumír - NESLÁDKOVÁ Ludmila, **K základním tendencím vývoje populace Moravy od třicetileté války do revoluce 1848**. *HD* 18, 1994, s. 105-114.
- DOKOUPIL Lumír - NESLÁDKOVÁ Ludmila, **Populace Pavlova od třicetileté války do poloviny 19. století**, *SbFF-Ostrava sv. 144*, 1994, č. 2, s. 123-135.
- DOLEJŠOVÁ Lenka - DUCHKOVÁ Jitka - HEŘMANOVÁ Gabriela - ZATLOUKALOVÁ Iveta, **Sčítání obyvatel obce Úterý v letech 1890 a 1900**. *Sborník Západočeského muzea v Plzni - Historie* 11, 1993, s. 101-104.
- DOLEŽALOVÁ Jana, **Prostřený stůl a židovská tradice**. *ČL* 81, 1994, s. 7-16
- FIALOVÁ Ludmila, **Changes of Nuptiality in Czech Lands and Slovakia, 1918-1988**. *Journal of Family History* 19, 1994, s. 107-115.
- FIALOVÁ Ludmila, **K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století**. *HD* 18, 1994, s. 127-166.
- FIALOVÁ Ludmila, **Národnostní skladba obyvatelstva České republiky podle okresů v letech 1950-1990. (Statistický přehled)**. *Slezský sborník* 92, 1994, s. 254-269.
- FIALOVÁ Ludmila, **Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. - 20. století**. *D* 37, 1995, s. 9-21.

- FIALOVÁ Ludmila, **Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století.** *Documenta Pragensia 13*, 1996, s. 175-183.
- FRÖHLICH Jiří, **K lokalizaci zaniklých středověkých osad v okrese Písek a přilehlých územích.** *Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech 31*, 1994, s. 159-165.
- FROLÍK Jan - SIGL Jiří, **Development of Early Medieval Settlement and Related Structural Changes within the Chrudim Region: a research contribution.** *Památky archeologické 86*, 1995, s. 63-104.
- FŮROVÁ Miroslava - TOMKOVÁ Soňa, **Nejstarší matriky kostela sv. Tomáše na Malé Straně.** *Documenta Pragensia 13*, 1996, s. 163-168.
- GRACOVÁ B., **Jak změnila nacistická okupace život obyvatel Moravské Ostravy.** *Historie-Historica 1*, 1993, s. 95-104.
- GRACOVÁ B., **Židovské obyvatelstvo Ostravska v období druhé republiky.** *Historie-Historica 3*, 1995, s. 73-87.
- GELLNER Arnošt, **Antropologie a Evropa, ČL 81**, 1994, s. 89-94.
- GERŠLOVÁ Jana, **Proměny sociálně profesních struktur obyvatelstva českých zemí mezi censy v letech 1930 a 1947.** *Slezský sborník 92*, 1994, s. 218-227.
- GLETTLEROVÁ Monika, **Reemigranti ze Spojených států amerických v rakousko-uherské monarchii.** *DS 17*, 1995, s. 20-24.
- GRULICH Josef, **Hospodáři na Chýnovsku v druhé polovině 17. století.** *JSH 63*, 1994, s. 44-54.
- GRULICH Josef, **Obyvatelstvo chýnovského panství po třicetileté válce.** *Opera historica 4*, 1995, s. 125-143.
- GRULICH Josef, **Zu ausgewählten Aspekten des Familien- und Lebenszyklus (Ein Beitrag zur Geschichte des südböhmischen Landes im 17. und 18. Jahrhundert am Beispiel der Herrschaft Chýnov).** *HD 20*, 1996, s. 9-56.
- HANZAL Jiří, **Romové tolerovaní na Moravě v l. 1698-1784.** *ČMM 114*, 1995, s. 25-48.
- HAVRÁNEK Jan, **Sociální skladba Žižkova v druhé polovině 19. století.** *HSD 21*, 1995, s. 173-186.
- HAVRÁNEK Jan, **Sociální struktura pražských Němců a Čechů, křesťanů a židů ve světle statistik z let 1890-1930.** *ČČH 93*, 1995, s. 470-480.
- HÁZA Zdeněk, **Městečko Andělská Hora a její obyvatelé v 17. století.** *ČMM 113*, 1994, s. 71-82.
- HÁZA Zdeněk, **Soupis obyvatel řádového statku Třebom z konce roku 1647 a proměny stavu i kompozice tamní populace v následujícím období.** *SPFFBU, řada C, sv. 42, roč. 44*, 1995, s. 71-88.
- HÁZA Zdeněk, **Stav a struktura obyvatel na panství Sovinec ve světle soupisu daně z hlavy pro rok 1691.** *SPFFBU 43, řada C, 41*, 1994, s. 55-72.
- HEROLDOVÁ Iva, **Vystěhovalectví do jihovýchodní Evropy.** *ČVC*, s. 67-95.
- HEROLDOVÁ Iva, **Vystěhovatelství do Polska.** *ČVC*, s. 11-25.
- HOJDA Zdeněk, **Hledá se historie lepší poloviny lidstva.** *DS 6*, 1994, s. 2-3.

- HOJDA Zdeněk, **Prag um 1600 als multikulturalle Stadt: Hof - Adel - Bürgertum - Kirche. M**, s. 225-232.
- * HORSKÁ Pavla, **La reconstitution des familles de l'époque préstatistique et l'histoire sociale. L'exemple de la Bohême.** In: *Historiens et populations. Liber Amicorum Étienne Hélin*. Louvain-la-Neuve 1991, s. 75-80.
- HORSKÁ Pavla, **Historical Models of the Central European Family: Czech and Slovak Examples.** *Journal of Family History* 19, 1994, s. 99-106.
- HORSKÁ Pavla, **Nejistá prognóza vývoje evropské rodiny.** *D* 36, 1994, s. 73-81.
- HORSKÁ Pavla, **Ženy v evropských dějinách.** *DS* 6, 1994, s. 4-8.
- HORSKÁ Pavla, **Tři století evropského feminismu.** *HO* 6, 1995, s. 36-40.
- HORSKÁ Pavla, **50 let kontaktů mezi demografií a ostatními vědami o člověku a společnosti.** *Sociologický časopis* 31, 1995, s. 542-544.
- HORSKÁ Pavla, **Migrace jako demografický problém.** *Historické listy* 4, 1995, s. 51.
- HORSKÁ Pavla, **Žena v Praze na přelomu 19. a 20. století.** *Documenta Pragensia* 13, 1996, s. 195-202.
- HORSKÝ Jan, **Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny.** *HD* 19, 1995, s. 135-154.
- HORSKÝ Jan, **Studium historického utváření rodiny v 16.-18. století.** *D* 38, 1996, s. 165-172.
- HORSKÝ Jan - SEDLÁČKOVÁ Iva - SELIGOVÁ Markéta, **Ein einheitliches „altes demographisches Regime“ oder die Bindungeines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen“? Betrachtungen über den Erklärungswert des Einwohnerglaubensverzeichnisses vom Jahre 1651 für das Studium verschiedener Typen der historischen Familienbildung.** *HD* 20, 1996, s. 57-91.
- HORSKÝ Jan - SELIGOVÁ Markéta, **Rodina našich předků.** Praha 1996, 142 s.
- HRDLIČKA Ladislav, **K procesu osídlování staroměstských teras.** *Výzkum v čp.* 432/I. *ArchP* 12, 1996, s. 163-183.
- HUML Václav, **K osídlení Ovocného trhu na Starém Městě pražském.** *ArchP* 12, 1996, s. 247-272.
- HUTAR Zbyněk, **Historické paralely? Češi v Chorvatsku a Chorvaté na Moravě.** *S* 95, 1995, č. 32, 24 s.
- CHARVÁTOVÁ Kateřina, **Vývoj osídlení na panství kláštera v Teplé ve 13. století.** *HG* 28, 1995, s. 70-92.
- CHOCHOLÁČ Bronislav, **Hodonínské panství počátkem 17. století.** *ČMM* 113, 1994, s. 59-70.
- CHVÁTALOVÁ Helena, **Zatížení poddaných na velkostaticích Polní Voděrady a Bečváry koncem sedmnáctého a v první polovině osmnáctého století.** *SSH* 19, 1993, vyd. 1994, s. 33-37.
- * JANČÁREK Petr, **Ekonomické typy báňských měst českého Kruškohoří v předbělohorské době.** *FHB* 16, 1993, s., 35-52.

- JANČÁREK Petr, **Sňatky v Zubrnících v 19. století (Zpráva o archivním průzkumu)**. *HD 18*, 1994, s. 167-178.
- JIRÁŇ Luboš - ŠUMBERKOVÁ Radka - VALENTOVÁ Jarmila, **Příspěvek k problematice pravěkého a středověkého osídlení Čáslavi**. *Archeologické rozhledy 46*, 1994, s. 177 - 190.
- K životnímu jubileu PhDr. Aleny Šubrtové, CSc.**, *HD 19*, 1995, s. 219-220.
- Životní jubileum Lumíra Dokoupila**. *HD 19*, 1995, s. 221-228.
- KLÍMOVÁ Helena, **Soupis poddaných podle víry z roku 1651 pro Berounský kraj. Pocta Evě Šmilauerové. Sborník k 60. narozeninám PhDr. Evy Šmilauerové, CSc.** Státní okresní archiv Praha-západ 1995, s. 61-71.
- KLOS Richard, **K dějinám Šluknovska v 13. a 14. století**. *HG 28*, 1995, s. 63-69.
- KOKOJANOVÁ M. (red.), **Národnostní problémy v historii měst. Sborník příspěvků z konference uspořádané u příležitosti výročí české správy města Prostějova v Prostějově ve dnech 22. a 23. září 1992 Muzeem Prostějovska v Prostějově a Okresním archivem v Prostějově pod záštitou prostějovské městské rady**. Muzeum Prostějovska v Prostějově, Prostějov 1993, 228 s.
- KOKOŠKOVÁ Zdeňka, **Konstituování autonomní vojenské duchovní správy v habsburské armádě a vedení vojenských matrik polním klérem. Od třicetileté války k josefským reformám**. *SAP 45*, 1995, s. 41-72.
- KOPIČKOVÁ Božena, **Tajné zásnuby a sňatky ve středověkých Čechách**. *DS 3*, 1996, s. 7-11.
- KORBELÁŘOVÁ Irena, **K postavení poddanských měst na Opavsku a Krnovsku po třicetileté válce**. *SISb 93*, 1995, s. 272-292.
- KORBELÁŘOVÁ Irena, **Ke společenskému původu členů městské správy a představitelů cechů v Hlučíně v první polovině 18. století**. *ČSZM, serie B, vědy historické 43*, 1994, s. 86-92.
- KORBELÁŘOVÁ Irena - ŽÁČEK Rudolf, **Slezsko v církevních statistikách Olomoucké diecéze (arcidiecéze z 2. pol. 18. - 1. pol. 19. století) - I. část**. *ČSZM, serie B, vědy historické 44*, 1995, s. 19-63.
- KORBELÁŘOVÁ Irena - ŽÁČEK Rudolf, **Slezsko v církevních statistikách Olomoucké diecéze (arcidiecéze z 2. pol. 18. - 1. pol. 19. století) - II. část**. *ČSZM, serie B, vědy historické 44*, 1995, s. 134-176.
- KORBELÁŘOVÁ Irena - ŽÁČEK Rudolf, **Slezsko v církevních statistikách Olomoucké diecéze (arcidiecéze z 2. pol. 18. - 1. pol. 19. století) - III. část**. *ČSZM, serie B, vědy historické 44*, 1995, s. 198-223.
- KORBELÁŘOVÁ Irena - ŽÁČEK Rudolf, **Slezsko v církevních statistikách Olomoucké diecéze (arcidiecéze z 2. pol. 18. - 1. pol. 19. století) - IV. část**. *ČSZM, serie B, vědy historické 45*, 1996, s. 16-54.
- KORDIOVSKÝ Emil, **Robota na Břeclavsku v polovině 18. století**. *JM 31*, 1995, s. 163-187.
- KOŘALKA Jiří, **Češi v Německu**. *ČVC*, s. 121-132.

- KOŘALKA Jiří, **Češi ve Švýcarsku. ČVC**, s. 133-135.
- KOŘALKA Jiří, **Češi v habsburské monarchii a v Evropě 1815-1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích.** Argo, Praha 1996, 354 s.
- KOTĚŠOVEC František, **Panství Skočice a Drahonice na Vodňansku. Zlatá stezka. Sborník Prachatického muzea 2**, 1995, s. 205-209.
- KOUDELA Miroslav - KAŇÁK Bohdan, **K počátkům města Šternberka. Střední Morava 2**, 1996, s. 4-12.
- KOUŘIL Pavel, **Slovanské osídlení českého Slezska.** Brno - Český Těšín 1994, 167 s.
- KUČA Karel, **Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. I. díl A-G.** Libri, Praha 1996, 874 s.
- KUČERA Milan, **Populace České republiky 1918-1991.** *Acta demographica XII.*, Čs. demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, Praha 1994, 197 s.
- * KUDĚLA Jiří, **Poznámky k dějinám Židů v habsburské monarchii 16.-19. století.** *FHB 16*, 1993, s. 7-33.
- KUKÁNOVÁ Zlatuše - MATUŠÍKOVÁ Lenka, **Matriky židovských obcí jako pramen k dějinám židovské populace.** *Mezinárodní vědecká konference. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky k 55. výročí první hromadné deportace evropských Židů. Sborník referátů*, Ostrava, Rondo 1995, s. 276-280.
- * KUKÁNOVÁ Zlatuše - MATUŠÍKOVÁ Lenka, **Soupis matrik židovských náboženských obcí v Čechách I.** *PH 1*, 1993, s. 72-151.
- KUKÁNOVÁ Zlatuše - MATUŠÍKOVÁ Lenka, **Soupis matrik židovských náboženských obcí v Čechách II.** *PH 2*, 1994, s. 90-138.
- KUKÁNOVÁ Zlatuše - MATUŠÍKOVÁ Lenka, **Soupis matrik židovských náboženských obcí v Čechách III.** *PH 3*, 1995, s. 208-247.
- KUKÁNOVÁ Zlatuše - MATUŠÍKOVÁ Lenka, **Soupis matrik židovských náboženských obcí v Čechách IV.** *PH 4*, 1996, s. 152-181.
- KVĚT Radan, **Staré stezky a osídlení v České republice. Zlatá stezka. Sborník Prachatického muzea 2**, 1995, s. 68-73.
- LAPČÍK Stanislav, **Nástin historického vývoje matrik s přihlédnutím k regionu střední a severní Moravy.** *Ročenka Okresního archívu v Olomouci 2 (21)*, 1993, vyd. 1994, s. 83-104.
- LAŠŤOVKOVÁ Barbora, **Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století.** *HD 19*, 1995, s. 59-86.
- LEDVINKA Václav, **Item poddané své spravedlivě chrániti, opatrovati a spravovati máme... (K vývoji sociálních a náboženských poměrů na dominiu pánů z Hradce mezi lety 1547 a 1627).** *Husitství - Reformace - Renesance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela*, HÚ AV ČR 1994 (vyd. 1995), s. 815-830.
- LEDVINKA Václav, **Poddanská města a městečka na panství jihočeských Vítkovců v 16. a počátkem 17. století.** In: *Poddanská města v systému patrimoniální správy. Sborník*

Historická demografie 21

- příspěvků z konference v Ústí nad Orlicí 12.-13. září 1995, Státní okresní archiv Ústí nad Orlicí, 1996, s. 173-183.
- LOSOVÁ Jana, **Kindheit in Böhmen und Mähren**. Wien 1996, 414 s.
- LUTOVSKÝ Michal - SMEJTEK Lubor, **Osídlení hradiště Žíkovec u Voltýřova (okr. Příbram) v raném středověku**. ČNM, Řada historická 162, 1994, s. 65-73.
- MACHAČOVÁ Jana - MATĚJEK Jiří, **Studie k sociálním dějinám 19. století. Díl 4. Slezský ústav SZM, Opava 1994, 339 s.**
- MAJER Jiří, **K založení, hospodářskému a sociálnímu vývoji horního města Jáchymova v 16. století**. In: *St. Joachimsthal in der Zeit Georgius Agricola. Zur Geschichte einer Bergstadt im 16. Jahrhundert. Jáchymov v době Georgia Agricoli. K dějinám horního města v 16. století*. Schneeberg, Landesstelle für erzgebirge und vogtländische Volkskultur Schneeberg a Karlovarské muzeum 1994, s. 63-64.
- MÁLEK Vlastimil, **Dějiny obce Dobřenice na Královéhradecku (Od nejstarších dob do roku 1945)**. Dobřenice, ObÚ 1996, 180 s.
- MAREČKOVÁ Marie, **Východoslovenská města a měšťanstvo na prahu novověku**. *Spisy Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, sv. 59*, Brno 1995, 191 s.
- MARTÍNEK Zdeněk, **Řemeslná výroba a trh v českých městech v polovině 18. století**. *HSD 21*, 1995, s. 117-144.
- * MATĚJČEK Jiří, **Malé město v českých zemích v 19. století a jeho vliv na fungování společnosti (Úvodní studie)**. In: MACHAČOVÁ Jana - MATĚJČEK Jiří, *Studie k sociálním dějinám 19. století, III*, Slezský ústav Opava 1993, s. 169-342.
- MATĚJČEK Jiří, **Malá města v českých zemích v 19. století**. *SISb 92*, 1994, s. 1-11.
- MATUŠÍKOVÁ Lenka, **Konskription der Juden in der Herrschaft Veselí nad Moravou (Wessely a. d. March) im Jahr 1727**. *JB 32*, 1997, s. 104-114.
- MAUR Eduard, **K demografickému vývoji Čech v 17.-18. století**, *Listy katedry historie a Historického klubu - pobočka Hradec Králové 8*, 1994, s. 29-41.
- MAUR Eduard, **Sedmdesát let PhDr. Gustava Hofmanna**, *HD 18*, 1994, s. 201-202.
- MAUR Eduard, **Velikost českých městských obcí podle tereziánského katastru (Edice statistických dat)**. *HD 19*, 1995, s. 169-206.
- MAUR Eduard, **Člověk a mor v dějinách**. *D 37*, 1995, s. 36-41.
- MAUR Eduard, **Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.-18. Jahrhundert**. *HD 20*, 1996, s. 93-118.
- MAUR Eduard - PÍŠOVÁ Dagmar, **Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702**. *Edice HD 18*, 1994, s. 7-67.
- MAUR Eduard. **Débuts, développement et état actuel de la démographie historique en République tchèque**. *Prager WISOHIM 3*, 1996, s. 21-35.
- MAUR Eduard, **Kvantitativní historie a regionální historik**. *Z Českého ráje a Podkrkonoší. Supplementum 2*, 1996, s. 111-116.
- MAYER Vera, **Češi ve Vídni - situace po roce 1945**. *ČVC*, s. 114-120.

- MENDELOVÁ Jaroslava, **Matrika narozených kostela sv. Jindřicha na Novém Městě pražském (1584-1600)**. *Documenta Pragensia, Monographia 1*, Archiv hlavního města Prahy, Praha 1992, 232 s.
- Města České republiky v retrospektivě**. Český statistický úřad, Praha 1996, 338 s.
- MĚŘÍNSKÝ Zdeněk, **Úvodem - Brno mezi léty 1091-1243**. *Brno v minulosti a dnes 13*, 1995, s. 9-22.
- MEZNÍK Jaroslav, **Mor z roku 1380 a příčiny husitské revoluce**. *ČČH 93*, 1995, s. 702-710.
- MIKULKA Jaromír, **Dějiny Hradce Králové do roku 1850. Díl I/1. Od nejstarších dob do r. 1526**. Hradec Králové, Nadace HISTORICA 1996, 180 s.
- MYŠKA Milan, **Proto-industrializace. (Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu)**. *ČČH 92*, 1994, s. 759-774.
- MYŠKA Milan, **Die Protoindustrialisierung in schleisisch-märischen Wirtschaftstallungsraum (vom 16 bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts)**. *Historie-Historica 2*, 1994, s. 89-121.
- MYŠKA Milan, **Sociální skupina podnikatelstva jako předmět historického výzkumu. Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu**, Ostrava 1994, s. 161-167.
- MYŠKA Milan, **Příspěvek k dějinám frýdeckých Židů**. *Těšínsko 1994*, č.4, s.19-21.
- Náboženské vyznání obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu v letech 1921-1991**. Český statistický úřad, Praha 1995.
- NAVRÁTILOVÁ Alexandra, **„Nečistí zemřelí“ v posmrtných a pohřebních obřadech českého lidu**. *ČL 83*, 1996, s. 21-31.
- NEKUDA Vladimír, **Příspěvek k hospodářské a společenské charakteristice časně středověké vesnice na Moravě**. *ČMM 113*, 1994, s. 5-13.
- NODL Martin, **Národnostní vývoj předhusitského Stříbra. (Modelová prosopografická analýza)**. *ČČH 94*, 1996, s. 528-559.
- NODL Martin, **Západočeské Stříbro v roce 1380. Kvantitativní analýza vlivu moru na demografický vývoj středověkého města**. *MZK 29*, 1994, s. 7-14.
- NODL Martin, **Dětství v předmoderní době**. *Souvislosti*. 4/30/1996, s. 7-29.
- NOVÁČEK Karel, **K počátkům Březnice**. *Podbrdsko 1*, 1994, s. 17-38.
- NOVÁČKOVÁ Eva, **Národnostní poměry v Moravských Budějovicích v 16. a počátkem 17. století**. *Acta Musei Moraviae, Časopis moravského muzea v Brně, vědy společenské*, 80, 1995, s. 235-243.
- NOVÁKOVÁ Stanislava, **Nejstarší pozemková kniha obcí Hrutkov, Lovětín, Kačlehy, Kaproun, Okrouhlá Radouň, Horní a Dolní Skrýchov z let 1480-1590**. *Jindřichohradecký vlastivědný sborník 8*, 1996, s. 83-84.
- PÁNEK Jaroslav, **Olmütz als Bischofs- und Landeszentrum an der Schwelle zur Neuzeit**. *M*, s. 233-243.
- PAŘEZ Jan, **Několik příspěvků k sociální struktuře Loun od poloviny 14. do počátku 17. století**. *Sborník okresního archivu v Lounech 7*, 1995, s. 3-15.
- PAVLÍK Zdeněk, **Významné životní jubileum Aleny Šubrtové**. *D 37*, 1995, s.205-206.

- PEŠEK Jiří, **Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547-1620. Všední dny kulturního života.** Karolinum, Praha 1993 (vyšlo 1994), 168 s.
- PEŠEK Jiří, **Prag auf dem Weg zur kaiserlichen Residenz (1483-1583).** *M*, s. 213-223.
- PETRÁŇ Josef (red.), **Dějiny hmotné kultury II/1.** Ministerstvo kultury ČR, Vydavatelství Karolinum, Praha 1995, 468 s.
- PETRÁŇOVÁ Lydie, **Ke studiu oděvu lidových vrstev měst a venkova od 16. do poloviny 18. století v Čechách.** *ČL 81*, 1994, s. 201-216.
- PIŠTĚLÁK Josef, **Kdy se ženili a vdávali naši předkové.** *VVM 48*, 1996, s. 48-51.
- PODDANÁ Jana, **Soupis poddaných podle víry z roku 1651 - město Pardubice.** *Východočeský sborník historický 4*, 1994, s. 91-102.
- PODHRÁZSKÁ Anna, **Demografický vývoj města Šumperka. Šumperk. Město a jeho obyvatelé. Ke 100. výročí založení muzea v Šumperku,** Okresní vlastivědné muzeum, Šumperk 1996, s. 175-186.
- POLIŠENSKÝ Josef, **Úvod do studia dějiny vystěhovalectví do Ameriky. Díl 2. Češi a Amerika.** Karolinum, Praha 1996, 199 s.
- POSPÍŠILOVÁ Jana, **Česká menšina v Rakousku - do roku 1945.** *ČVC*, s. 105-113.
- PROFANTOVÁ Naďa, **Slovanské osídlení hradiště Bohnice-Zámka a jeho zázemí. Na základě výzkumů N. Maška.** *ArchP 12*, 1996, s. 65-140.
- PROKOP Radim, **Populační proměny Nového Města. Retrospektivní pohled na obyvatelstvo Havířova.** *Těšínsko 29*, 1996, s. 21-25.
- PRZYBYLOVÁ B., **Problémy každodenního života ostravského židovského obyvatelstva v prvních letech okupace. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“,** Ostrava 1995, s. 231-249.
- PRZYBYLOVÁ B., **Emigrace ostravského židovského obyvatelstva ve 30. a 40. letech 20. století.** *Historie-SPFFO 153*, 1995, s. 61-71.
- PUTÍK Alexandr, **On the Topography and Demography of the Prague Jewish Town prior to the Pogrom of 1389.** *JB 30-31*, 1993-94, vyd. 1995, s. 7-46.
- RICHTEROVÁ Julie, **Středověké osídlení v povodí středního toku Rokytky.** *ArchP 12*, 1996, s. 273-307.
- RYCHTAŘÍKOVÁ Jitka, **Czech and Slovak Families in the European Context.** *Journal of Family History 19*, 1994, s. 131-147.
- ŘÍČAN Kristoslav, **Úvod do genealogie. Kdo jsou moji předkové a odkud přišli?** Horizont, Praha 1995, 96 s.
- SECKÁ Milena, **Češi v Rumunsku.** *ČVC*, s. 96-104.
- SECKÁ Milena, **Osídlování jihočeského pohraničí. Jihočeská vesnice v letech 1945-1960.** *Kultury na hranici. Jižní Čechy - Jižní Morava - Waldviertel - Weinviertel*, Vídeň, Promedia Druck 1995, s. 325-330.
- SEDLÁČKOVÁ Iva, **Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vybraných panstvích Loketského kraje (Příspěvek ke studiu typů historického utváření rodiny).** *HD 19*, 1995, s. 39-58.

- SELIGOVÁ Markéta, **Die Entwicklung der Familie auf der Herrschaft Děčín in der Mitte des 17. Jahrhunderts unter Berücksichtigung seines wirtschaftlichen Charakters.** *HD 20*, 1996, s. 119-175.
- SELIGOVÁ Markéta, **Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17. století podle věku a rodinného stavu.** *HD 19*, 1995, s. 23-38.
- SMÍŠKOVÁ Helena, **Přehled soupisu poddaných ve fondech pobočky státního oblastního archivu v Děčíně.** *HD 19*, 1995, s. 7-22.
- SMRŽ Zdeněk, **Vývoj osídlení v mikroregionu Lužického potoka na Kadaňsku, část 1.** *Archeologické rozhledy 46*, 1994, s. 345-393.
- SMUTNÝ Bohumír, **Kronikářské zápisy v jevišovické pamětní pozemkové knize z let 1750-1863.** *JM 31*, 1995, s. 189-210.
- Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Berounsko.** Zpracovala a úvod napsala Helena Klímová, Státní ústřední archiv v Praze, Praha 1995, 355 s. + 1 map. příloha.
- Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Boleslavsko 1-2.** Zpracovala a úvod napsala Alena Pazderová, Státní ústřední archiv v Praze, Praha 1994, 715 s. + 1 map. příloha.
- * **Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Loketsko.** Zpracovala a úvod napsala Eliška Čáňová, Státní ústřední archiv v Praze, Praha 1993, 338 s..
- Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Rakovnicko.** Zpracovala a úvod napsala Alena Pazderová, Státní ústřední archiv v Praze, Praha 199, 199 s. + 1 map. příloha.
- SOVADINA Miloslav, **Tři příspěvky k počátkům města Kravař.** *Bezděz 3*, 1995, s. 7-24.
- SRB Vladimír, **Demografický profil Československa.** Česká společnost pro plánování rodiny a sexuální výchovu, Praha 1995, 87 s.
- SRB Vladimír, **Pohyb obyvatelstva na území Československa 1938-1944.** *Demografie 35*, 1993, s. 73-94.
- SRB Vladimír, **Demografické aspekty smyslu českých dějin.** *D 38*, 1996, s. 282-287.
- SULITKOVÁ Lenka, **Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. století. (K původu brněnského patriciátu).** *Brno v minulosti a dnes 13*, 1995, s. 46-64.
- SVĚŘÁK Vlastimil, **Farnost Vysoké Studnice v letech 1784-1888 (I.).** *Vlastivědný sborník Vysočiny*, Odd. věd společenských 9, 1995, s. 3-19.
- * SVOBODNÝ Petr, **Les enfants abandonnés de l'hôpital italien de Prague.** In: *Enfants abandonnée et société en Europe, 14e-20e siècles*, 1991, s. 1097-1102.
- SVOBODNÝ Petr, **Child Mortality in the Italian Hospital in Prague (1719-1789).** *Journal of Family History 19*, 1994, s. 117-129.
- ŠATAVA Leoš, **Národnostní menšiny v Evropě.** Encyklopedická příručka. Ivo Železný, Praha 1994, 385 s. + 1 map. příloha.
- ŠATAVA Leoš, **Vystěhovalectví do USA.** *ČVC*, s. 155-171.
- ŠEDINOVÁ Jiřina, **Židovské ženy v Praze v 16.-18. století.** *Documenta Pragensia XIII/1996 (Žena v dějinách Prahy)*, s. 91-100.
- ŠIMŮNKOVÁ Alena, **Ke vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických postupů na historický výzkum.** *ČL 82*, 1995, s. 99-112.

- ŠÍPEK Zdeněk, **Vystěhovalectví do Afriky, Asie (bez území bývalé SSSR), Austrálie a Oceánie.** ČVC, s. 198-230.
- ŠMAHEL František, **Prag in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.** *M*, s. 185-211.
- ŠMERDA Milan, **Těšínsko v sociálním vývoji českých zemí v XVII.-XVIII. století.** *SISb* 92, 1994, s. 161-175.
- ŠATIF Jiří, **Multietnicita a statistika v českých zemích.** In: *Sborník k problematice multi-ethnicity. České země jako multietnická společnost: Češi, Němci a Židé ve společenském životě českých zemí 1848-1918.* red. Z. Kárník, FF UK Praha 1996, s. 13-42.
- ŠTEFANOVÁ Dana, **Mobilita podružské vrstvy. Snaha o její definici.** ČNM, řada A, 164, 1995 (vyd. 1996), s. 51-60.
- ŠTEFANOVÁ Dana, **Soziale Schichtung in der Herrschaft Frýdlant.** *HD* 20, 1996, s. 177-228.
- ŠTĚPÁN Václav, **Dějiny obce Pelhřimovy u Osoblahy I.** ČSM, serie B: *Vědy historické* 43, 1994, 6-22.
- ŠTĚPÁN Václav, **Dějiny obce Pelhřimovy u Osoblahy II.** ČSM, serie B: *Vědy historické* 43, 1994, 155-162.
- TOŠNEROVÁ Marie, **Soupis poddaných komorního panství Králův Dvůr z roku 1651.** *Památky středních Čech* 6, 1993, s. 38-47.
- TŘEŠTÍK Dušan, **Příchod prvních Slovanů do českých zemí v letech 510-535.** ČČH 94, 1996, s. 245-280.
- VALÁŠKOVÁ Naďa, **Češi v Rusku.** ČVC, s. 26-47.
- VÁLKA Josef, **Dějiny Moravy 2: Morava reformace, renesance a baroka.** *Vlastivěda moravská, Země d, nová řada, svazek 6*, Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, Brno 1996, 279 s.
- VOJTKOVÁ Věra, **Jak žili naši předkové. Bydlení a strava obyvatel Táborska ve druhé polovině 19. století a na začátku 20. století.** *HO* 7, 1996, s. 174-178.
- VOŠAHLÍKOVÁ Pavla, **Erinnerungen böhmischer Handwerksgesellen.** Wien 1994, 323 s.
- VOŠAHLÍKOVÁ Pavla, **Jak se žilo za Františka-Josefa II.** Praha 1996, 287 s.
- WOLF Wladimír, **Některé netradiční historické prameny pro studium dějin osídlení.** *Listy katedry historie a Historického klubu - pobočka Hradec Králové* 8, 1994, s. 60-73.
- * WONDŘÁK Eduard, **Protimorový spis Jana Amose Komenského.** *FHB* 16, 1993, s. 113-120.
- WONDŘÁK Eduard, **Z historie porodnictví v naší zemi.** *Ročenka Okresního archívu v Olomouci* 2 (21), 1993, vyd. 1994, s. 105-122.
- ZEITLHOFER Hermann, **Das Ausgedinge am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738.** *JSH* 65, 1996, s. 43-64.

ZPRÁVY

Renate Dürr, *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit.*

Frankfurt/Main - New York, Campus Verlag 1995, 354 s.

V poslední době se do popředí zájmu stále více dostávají dějiny rodiny. Rodina v předindustriální společnosti však nebyla jako dnes omezena pouze na nejbližší příbuzné, její součástí bývaly i osoby najímané na práci. Pro vytvoření úplného obrazu předindustriální domácnosti je proto důležité poznat i postavení čeledínů a děveček. Přínosem k tomuto tématu se jistě stane práce mladé stuttgartské historičky Renate Dürr, která je věnována ženám sloužícím v městském prostředí.

Pro svůj výzkum zvolila autorka *Schwäbisch Hall* - v raném novověku významné jihoněmecké říšské město, ve kterém žila asi tisícovka domácností. Autorka měla to štěstí, že mohla pro svou práci využít prameny s mimořádnou vypovídací hodnotou. Základem pro její analýzu se staly zápisy v knihách zemřelých, které ale dalece překračují stručné záznamy matrik, jak je známe z našeho prostředí. Jde vlastně o životopisy osob zemřelých ve farnosti, z nichž je možné se dozvědět nejen základní údaje (datum narození, sňatku a úmrtí, zaměstnání otce či manžela nebo počet dětí), ale především informace o fyzickém a sociálním pohybu (kde a jak dlouho jednotlivé osoby pobývaly a čím se tam živily). Tyto knihy vedli v Schwäbisch Hall protestanští faráři od roku 1635 až do počátku 19. století. R. Dürr zvolila rozmezí let 1635-1690, v němž uskutečnila tři sondy, které jí pomohly sledovat proměny chování a myšlení tří generací na pozadí změn politických a hospodářských, jež s sebou přinesla jak třicetiletá válka tak i doba následující.

Jedním z problémů, kterým se R. Dürr zabývá, je otázka, kdo vlastně odcházel do služby. Autorka ukazuje, že mobilita žen hledajících práci byla ve srovnání nejen s muži, ale i s ženami, které následovaly své manžele, poměrně malá. Přímo ze Schwäbisch Hall pocházela třetina služebných, téměř polovina pak přišla do města z přilehlých vesnic (do 25 km). Z rozboru sociálního původu děveček pak vyplývá, že zatímco dívky ze středních řemeslnických vrstev, jejichž podíl byl původně nejvyšší, odcházely do služby stále řídčeji, rostl význam služby pro dcery z nejchudších rodin. Výrazným impulsem, který

nutil dívky opustit domov, byla smrt jejich rodičů. Ta přivedla velmi často do cizích domů i dcery z nejvyšších sociálních skupin, které za normálních okolností odcházely do služby jen zřídka. Smrt rodičů měla podíl i na velice nízkém věku, ve kterém dívky nastupovaly do služby. Téměř třetina děveček byla mladší deseti let, před dosažením čtrnáctého roku sloužila již více než polovina dívek. Na druhou stranu třetina služebných, pocházející především ze středních vrstev, odcházela do služby až po dovršení 17 let, tedy ve věku, kdy jejich vrstevnice začínají vstupovat do manželství.

Šance děveček na uzavření manželství představuje další problematiku, kterou se R. Dürr zabírala a ve které došla k obzvlášť zajímavým závěrům. Rozborem sňatkového věku sloužících žen se ukázalo, že nástup do služby znamenal pro děvečky výrazně pozdější vstup do manželství (v průměru o 10 let) ve srovnání se ženami, které před sňatkem neopustily rodičovský dům. Zatímco polovina nikdy nesloužících žen se vdala před dosažením 22 let, bylo v téže době vdaných pouze 15 % děveček. Rozdíl ve sňatkovém věku se projeví ještě výrazněji, pokud se podíváme na skupinu žen, které byly při sňatku starší než 30 let. Jestliže se sňatek po třicítce týkal pouze 10 % nesloužících žen, tak u děveček tento podíl představoval téměř 40 % a dokonce více než 10 % služebných se vdávalo až po dosažení 40. roku svého života.

Tyto výsledky vedly R. Dürr ke zpochybnění často zastávané teorie, že čelední služba znamenala obvyklou vzdělávací fázi života lidí ve věku 15 až 29 let před jejich vstupem do manželství. R. Dürr poukazuje na to, že ve skutečnosti se služba týkala menšího počtu lidí, než se všeobecně soudí, podle jejího odhadu asi třetiny populace. Dalším jejím argumentem je skutečnost, že poměrně velká skupina sloužících lidí překračovala onu věkově vymezenou hranici 29 let. Také o službě samotné se autorka domnívá, že pro řadu žen nebyla vzdělávacím procesem, ale spíše ranou osudu. To se týkalo hlavně žen z vyšších sociálních skupin, pro něž vstup do služby znamenal trvalé zhoršení jejich postavení. Jako děvečky měly totiž omezenou možnost vdát se za muže alespoň ze stejné sociální vrstvy jakou byla ta, ze které původně pocházely (75 % těchto žen se vdalo „pod svůj stav“). Tyto závěry vnáší nový impuls do problematiky čelední služby. Bude třeba ověřit, do jaké míry se dají vztáhnout například na venkovské prostředí a k jakým změnám dochází v průběhu dalších století.

Zajímavé jsou i kapitoly, v nichž se autorka věnuje určitým stereotypům v charakteristikách sloužících žen. Od dobré děvečky se očekávalo především správné chování, věrnost a poctivost. Naopak řada děveček byla podle soudobých názorů drzá, nestoudná a příliš sebevědomá. Sloužícím ženám se

také často prisuzuje, že udržovaly předmanželské vztahy. Na základě záznamů o vyšetřování různých sexuální prohřešků R. Dürr ukazuje, že rozdíl mezi děvčkami a ostatními ženami nebyl ani tak v četnosti těchto vztahů (i když podíl děvček byl všeobecně vyšší), jako v jejich důsledcích. Jestliže celkově skončily tři čtvrtiny vyšetřovaných případů manželstvím provinilého páru, tak z děvček mohla ve sňatek doufat pouze každá osmá a to jen tehdy, pokud nebyla těhotná. Tyto výsledky by bylo zajímavé doplnit a porovnat s výskytem nemanželských dětí respektive předmanželských početí u obou skupin.

Práce Renate Dürr je nejen zajímavým přínosem k otázce čelední služby, ale zároveň se vyrovnává i s koncepcí předindustriální rodiny. Domácnost v raném novověku nebyla pouze idylickým do sebe uzavřeným světem lidí, kteří ji obývali. Konflikty, které se v ní odehrávaly, neměly pouze soukromý charakter, ale ve svých důsledcích ovlivňovaly i celou společnost. K poznání naší minulosti bude potřeba doplnit ještě mnoho kamínek do pomyslné mozaiky. Domnívám se, že tato práce je jedním z nich.

Alice Klášterská

Dějiny obyvatelstva českých zemí.

Praha, Mladá fronta 1996, 399 s.

Práce renomovaného autorského kolektivu přináší nový pohled na více než tisícileté období vývoje populace na území dnešní České republiky. Je výsledkem dlouhodobého výzkumu dané problematiky, uváděné závěry jsou dobře srovnatelné s bohatou produkcí řady evropských zemí posledních třiceti let a ukázaly, že demografické charakteristiky obyvatelstva českých zemí jsou v dlouhodobých trendech shodné s obecnými rysy evropského vývoje. I detailní zkoumání prokázalo, že v mnoha aspektech české obyvatelstvo svým demografickým chováním patřilo k populacím západoevropského civilizačního prostoru. Zároveň je však zdůrazněna jedinečnost historického vývoje obyvatelstva u nás, daná závislostí na specifických situacích a podmínkách dějinného i teritoriálního prostředí.

Sledované demografické procesy a analýzy řady potřebných dat se opírají o rozsáhlou odbornou literaturu české i zahraniční provenience posledních více než sedmdesáti let, kdy zájem o demografický vývoj u nás vzbudil zvýšenou pozornost právě u odborníků zajímajících se o procesy provázející existenci jednotlivce i celé společnosti. Jsou to především práce jednoho z nejvýznamnějších českých demografů Antonína Boháče, jeho žáků Jaromíra Korčáka a

Václava Sekery, historičky Ludmily Kárníkové, edice pramenů Josefa V. Šimáka, Jiřího Radimského, Miloslava Trantírka, publikované rozборы úředních statistik Vladimíra Srba, Milana Kučery, či Zdeňka Vávry, řada článků v českých i zahraničních odborných časopisech a sbornících Eduarda Maura, Pavly Horské, Lumíra Dokoupila, Ladislava Duška, Elišky Čáňové, Ludmily Fialové a mnoha dalších. Byly využity různé biografie, korespondence, deníky i práce specialistů z jiných oborů jako je kupř. medicína. Zásadní význam pro studium vývoje populace u nás měly příspěvky v časopise „Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje” a od roku 1967 vycházející sborník „Historická demografie”, v němž byly publikovány jednak aktuální poznatky a kromě toho přinášel českým badatelům informace o metodách francouzské historickodemografické školy, jíž vděčí výzkum dějin evropských populací v uplynulých třiceti letech za pozoruhodné výsledky. Tato metoda měla a má značný ohlas i mezi našimi odborníky.

Publikace je rozdělena do osmi kapitol, v nichž je sledován vývoj populace v českých zemích od pravěku až do současnosti, je uvedena i prognóza pro nadcházející léta.

V úvodní stati „Od pravěku do raného středověku” se pokusil její autor antropolog *Milan Stloukal*, zhodnotit demografický vývoj na základě specifických pramenů této doby, tzn. na základě nálezů z archeologických výzkumů. Následují dvě kapitoly zpracované historikem *Eduardem Maurem* nazvané „Obyvatelstvo českých zemí ve středověku” (II.) a „Obyvatelstvo českých zemí v raném novověku, třicetiletá válka” (III.). Autor se zabýval nejprve charakterem pramenů pro obě období, sledoval proces vývoje středověké kolonizace ovlivněné od 13. století imigrací obyvatelstva z německých oblastí, vznik a rozvoj středověkých měst, zkoumal sociální podmínky v pozdním středověku, kdy docházelo k přerušení příznivého populačního vývoje. Dále analyzoval demografickou situaci v průběhu 16.-18. století a konstatoval, že toto období prošlo třemi odlišnými etapami. Oddíl „Století demografické statistiky” (IV.) zpracovaný demografkou *Ludmilou Fialovou*, seznamuje čtenáře s narůstajícími možnostmi využití písemného materiálu vzniklého při evidenci populace od konce 18. století. Autorka sledovala po celé 19. století hustotu a demografickou skladbu obyvatelstva, rodinné poměry, sňatečnost, plodnost a úmrtnost na území Čech a Moravy. Výklad je doplněn několika názornými grafy.

V dalších dvou částech „Nový demografický režim” (V.) a „Obyvatelstvo českých zemí podle povolání” (VI.) upozorňuje historička *Pavla Horská* na obecnější aktivity provázející vývoj populace u nás i v Evropě do počátku 20.

století, resp. jeho prvních dvou desetiletí. Charakterizuje tehdejší rodinu, ekonomickou situaci a její vliv na obyvatelstvo, věkovou, národnostní i profesní strukturu. Sociolog *Jiří Musil* se v VII. kapitole „Česká společnost 1918-1938“ věnuje specifickým i obecně platným problémům dotýkajících se populace českých zemí, především pak otázkám soužití Čechů a Němců a sociálně-ekonomickým podmínkám u nás v období první republiky. Analyzuje proces industrializace a urbanizace, změny reprodukčního chování v průběhu demografické revoluce, důsledky demokratizace a proměn provázejících tzv. moderní společnost. Poslední VIII. kapitolu „Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století“ připravil statistik *Milan Kučera*. Autor sleduje obyvatelstvo České republiky ve čtyřech periodách a z mnoha aspektů. Ukazuje, jak vypadala národnostní skladba, hustota osídlení, velikost rodin a domácností, úroveň reprodukce a vzdělání, rozvodovost, emigrace, věková, sociální a profesní struktura a pod. Závěr jeho výkladu je věnován prognostickým úvahám o vývoji obyvatelstva v České republice.

Jana Brabencová

Soupis poddaných podle víry z roku 1651 - Rakovnicko. Zpracovala a úvod napsala Alena Pazderová.

Praha, Státní ústřední archiv 1996, 199 s.

Soupis poddaných podle víry z roku 1651 - Žatecko 1-3. Zpracovaly a úvod napsaly Magda Zahradníková a Eva Štrejnová.

Praha, Státní ústřední archiv 1997, 759 s.

Od doby, kdy Státní ústřední archiv započal vydávat edici *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, jsme si již zvykli, že každý rok můžeme listovat v soupise z jednoho kraje. Nejinak tomu bylo i v loňském a letošním roce, kdy se objevily svazky věnované Rakovnicku a Žatecku. I když tyto kraje spolu bezprostředně sousedí, jsou přesto v mnoha směrech odlišné, což vybízí k jejich vzájemnému porovnání.

Oba kraje se liší nejen svou velikostí, ale také strukturou. Rakovnickému kraji, který patřil k menším českým krajům, dominují dva velké komplexy, které zabírají více než polovinu kraje - na východě císařské dominium křivoklátské a na západě panství kláštera plaského. Soupis poddaných zahrnuje většinu kraje - kromě dvou zmíněných panství se dochoval ještě pro dvacet dalších statků. Chybí pouze soupisy z některých hraničních statků, z větších celků se pak jedná

o Senomaty s Rakovníkem a o panství Čistá. Žatecko bylo krajem asi dvakrát větším, ale i rozmanitějším co do počtu držitelů jednotlivých statků (soupis jich udává celkem 62). Větší je bohužel i neúplnost soupisu, který se nedochoval pro velké územní celky - např. pro celou oblast mezi Kadaní, Kláštercem nad Ohří a Doupovem nebo pro východní část kraje kolem Postoloprta.

Odlišnosti nalezneme i v přírodních podmínkách, z nichž pak vyplýval i zdroj obživy obyvatelstva. I když v obou krajích převládalo zemědělství, kladly si vrchovinné oblasti rakovnického kraje zvýšené nároky na obdělávání půdy. Křivoklátské lesy pak poskytovaly obživu lidem pracujícím v lese, stejně jako plavení dříví po Berounce do Prahy. Na křivoklátském panství nalezneme také dva pivovary a jednu sklářskou huť. Pro žatecký kraj je vedle pěstování obilí, které se vyváželo i do Saska, v okolí Žatce a Loun typické i vinařství a dynamicky se rozvíjející chmelařství. V hornatých příhraničních oblastech byla pak rozvinutá výroba železa. O železárnách na přísečnickém panství se v soupise můžeme dočíst, že zde pracovali především poddaní saské Míšně, kteří se denně vraceli domů.

Téměř zrcadlovitě vypadají národnostní poměry na obou panstvích. Rakovnicko bylo převážně české - německy vedené byly pouze soupisy čtyř menších statků. Naproti tomu Žatecko v sobě zahrnovalo převážně německé etnikum - česky psané byly pak soupisy z oblasti mezi Louny a Žatcem. Na panství Chyše nalezneme i šest židovských rodin, které se v této oblasti usadily převážně v letech 1630-1639.

Také náboženské poměry obou krajů se liší. Podle rakovnického soupisu se v celém kraji vyskytovalo pouze šestnáct nekatolíků bez naděje na přestup. Tyto údaje nemusely ovšem odrážet skutečný stav, na druhou stranu není třeba pochybovat o zvýšeném rekatolizačním tlaku na obou největších komplexech - na klášterním panství Plasy a císařském Křivoklátě, který jistě přinášel své ovoce. Na Žatecku byly náboženské poměry složitější. Vzhledem k jeho poloze sem pronikal vliv luteránského Saska. Již zmínění sasští pracovníci v přísečnických hamrech byli téměř všichni vedeni jako nekatolíci bez naděje na konverzi. Druhou výraznou nekatolickou oblastí jsou Dobroměřice, které vykazaly téměř třetinu svého obyvatelstva jako nekatolickou. K tomuto stavu mohl přispět i fakt, že fara v Dobroměřicích byla neobsazená a že duchovní správu zde obstarával děkan z přilehlých Loun.

Soupis poddaných podle víry představuje pramen, který je možné využít v mnoha směrech. Například lze na něm dokumentovat správu jednotlivých panství i složení domácností jejich majitelů. Pokud majitel na svém panství

nežil, držel si zde příslušné úředníky jako byli hejtman, šafář či písaři. Majitel, který se na svém panství zdržoval, zde vedl i svoji více či méně nákladnou domácnost. V soupisech se obvykle uváděli zvlášť služebníci pána a zvlášť jeho manželky. Pánovi byli k ruce kromě úředníků nejčastěji lokajové, pážata, kuchaři, zahradníci či štolbové, u jeho manželky sloužily komorné, klíčnice, kuchařky nebo chůvy k dětem.

Na závěr snad jen dvě uživatelské připomínky. Nezdá se mi praktické rozdělovat jedno panství mezi dva svazky - zvlášť pokud je to otázka úspory pouze dvou stran, jak je tomu u svazků Žatecko 2-3. Orientaci v soupise by pak usnadnilo paralelní uvádění českých názvů jednotlivých lokalit u německy psaného textu, i když na to mělo být pamatováno již před zahájením editorské práce. Přesto je vydávání Soupisu poddaných podle víry velice potřebnou a prospěšnou činností a zájemci se budou jistě těšit i na další svazky této edice.

Alice Klášterská

Žena v dějinách Prahy.

Documenta Pragensia XIII. Sborník příspěvků z konference Archivu hlavního města Prahy a Nadace pro gender studies 1997.

Sestavili Jiří Pešek a Václav Ledvinka. Scriptorium Praha 1996, 440 s.

V rámci pravidelných konferencí pořádaných Archivem hlavního města Prahy vybrali pořadatelé pro rok 1993 téma veskrze aktuální a svým způsobem i „nebezpečné“. Konference, která se konala pod názvem „*Ženy měst pražských od středověku do 20. století*“ ve dnech 5. a 6. října 1993, však měla k feministickému přístupu ke sledované problematice značně daleko, ačkoli ze 38 referujících, jejichž příspěvky byly do anotovaného sborníku zařazeny, bylo 21 žen.

Pořadatelé rozdělili konferenci i sborník do tematicky blízkých okruhů, které mapují řadu oblastí, v nichž lze sledovat postavení žen v historii města, jejich životní osudy, možnosti a uplatnění. Jednotlivé příspěvky se také vzájemně liší jak svým pojetím tak záběrem, když kromě studií obecnějšího charakteru obsahují i detailní rozbor archíválií nebo osudů jednotlivých žen, ať již svým způsobem výjimečných nebo naopak běžných v dané době a v daném prostředí. Právě rozmanitost obsahu, jež je charakteristická pro konference tohoto typu, kde není s výjimkou hlavního tématu program předem přesně stanoven, ale vytváří se spontánně dle zájmu badatelů, je však činí velmi zajímavými,

neboť naznačuje šíři sledované problematiky mnohem názorněji než by svedl sebe lépe připravený obecný přehled. Nejinak tomu bylo i se zmíněnou konferencí, příspěvky na níž přednesené mohly vyjít jen díky podpoře spolupořadatele *Nadace pro gender studies*. Většina příspěvků je publikována ve formě, v jaké byla na konferenci přednesena, to je v relativně stručné podobě, i když opatřené poznámkovým aparátem. Na jednu stranu to znamená, že řada otázek mohla být pouze nadhozena, ale tento nedostatek, je bohatě vyrovnán právě bohatstvím témat a způsobů zpracování. Z pohledu historické demografie jsou sice některá sdělení ve sborníku obsažená možná příliš úzká a detailní, ve svém souhrnu však poznatky v nich obsažené patří k bližší charakterizaci širších podmínek demografického vývoje.

Kromě úvodního příspěvku Jiřího Peška obsahuje sborník čtyři obecnější studie. V té první se filosofka Jaroslava Pešková zamýšlí nad důvody, proč se ženskou otázkou vůbec zabývat („*Proč právě ženy?*“ s. 13-19). Nachází řadu důvodů - mj. proto, že ženská otázka je zrcadlem dějin celé společnosti, že existují určité přirozeně dané rozdíly mezi oběma pohlavími a tyto rozdíly a změny v jejich vnímání je třeba znát a studovat. Civilisovaný člověk žije prostřednictvím svých rolí ve společnosti a porozumění sobě samému skrze „druhé“ pohlaví je jedním z ontologických předpokladů lidského bytí, a v neposlední řadě vztah muže a ženy neznamena jen komplementaritu v dělbě jejich činností, ale je zároveň důležitým základem jinakosti přístupu ke světu. Proto vyzdvihuje potřebu i poznávání dějin této jinakosti. Jiřina Šiklová v příspěvku „*O feminismu, women a gender studiích u nás a na západě*“ (s. 21-25) navozuje rozmanitost směrů, institucí i záběrů, které se dnes v západní Evropě a Severní Americe věnují studiu tomu, co se u nás tradičně nazývalo ženská otázka, a jejichž počet přesahuje v podstatě možnosti jejich úplného podchycení. Přesto se jí podařilo vystihnout hlavní směry soudobého feminismu a jeho základní vývojové tendence. Zároveň informovala o konstituování se gender studies jako plnohodnotné vědecké discipliny v českých podmínkách, o něž se sama významně zasloužila, a o podpoře, kterou tomuto výzkumu poskytuje Nadace gender studies. Stručný, avšak nesmírně aktuální je i příspěvek Heleny Haškovcové „*Emancipovaná česká žena - mýtus či skutečnost?*“ (s. 27-30), kde jeho autorka naznačuje míru daně, kterou musí ženy zaplatit za to, aby se zdály být emancipované - tedy nezávislé, úspěšné a pomoc nepotřebující. Úvodní blok příspěvků uzavírá studie Jana Horského „*Tematika ženy v německé historicko-antropologické literatuře*“ (s. 31-40), zabývající se tématem ženy v historické antropologii, zejména v produkci posledních desetiletí.

Následující plejáda příspěvků je srovnána více méně chronologicky. Vzhledem k jejich rozmanitosti se dále omezím v podstatě pouze na jejich výčet, jenž sám o sobě naznačuje jak rozmanitost využitelných pramenů, tak přístupů k jejich interpretaci.

Začíná ji příspěvek Rostislava Nového „*Ženské řeholní a laické komunity v předhusitské Praze*“ (s. 41-46), kde autor informuje o všech sedmi ženských klášterech, které se v Praze postupně ustavily, o jejich sociální skladbě a počtu řeholnic resp. o jejich funkcích duchovní a charitativní počinaje. Hana Pátková popisuje rejstřík Starého Města pražského z podzimu 1429 („*Ženy ve středověkých berních rejstřících*“, s. 47-55), v němž je mezi 1685 staroměstskými měšťany a podruhy uvedeno 139 žen. Autorku zajímá jejich sociální postavení i výše majetku, to v relaci k celkovému rozložení staroměstských poplatníků. Jiný úhel pohledu nalezneme v příspěvku Boženy Kopiczkové „*Manželské spory žen pozdního středověku v protokolech ústředních církevních úřadů v Praze*“ (s. 57-65) či Noemi Rejchrtové „*K specifiku ženské otázky v husitství*“ (s. 67-68), kde autorky poukazují i na to, že podřadné postavení středověké ženy odpovídalo i křesťanské tradici. Další možnosti studia postavení žen naznačují Thomas Krzeneck („*Prager Frauentestamente des 15. Jahrhunderts*“, s. 69-79), Jaroslav Kolář („*Žena v české literatuře 16. století*“, s. 81-84) a Zdeněk Beneš („*Žena mezi rodinou a obcí; obraz ženy v politii historici Daniela Adama z Veleslavína*, s. 85-90). S referátem „*Židovské ženy v Praze v 16.-18. století*“ (s. 91-100) přispěla do sborníku Jiřina Šedinová.

Petra Kreuze („*Ženy v trestněprávních případech před městským soudem Starého Města pražského v letech 1548-1560*“, s. 101-134) a Bohumila Roedla („*Sudička Anna Hubková z Černčic*“, s. 135-143) zaujaly ženy vystupující před pražským resp. lounským soudem. Jaroslava Mendelová se zajímala o problematiku konverse staroměstských měšťanů resp. jejich žen ke katolictví po vydání Obnoveného zřízení zemského v roce 1627 („*Novoměstské měšťky a protireformace*“, s. 145-151), Michaelu Neudertovou zaujala možnost studovat „*Inventář pozůstalosti jako pramen poznání všedního dne ženy v předbělohorské době*“ (s. 153-162). Miroslava Fůrová a Soňa Tomková podávají informaci o „*Nejstarších matrikách kostela sv. Tomáše na Malé Straně*“ (s. 163-167), Silvia Pavlicová o fondech Vlašského špitálu („*Žena a její postavení v písemnostech Vlašského špitálu*“, s. 169-174). Na materiálech zpracovaných z farních matrik je založen příspěvek Ludmily Fialové („*Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*“, s. 175-183). Naproti tomu Eva Ryšavá využila poněkud jiného druhu pramene, skýtajícího ale nejinak zajímavé

informace a přispěla do sborníku tématem „*Odraz života městských žen v kramářských písních*“ (s. 185-193).

Obecněji pojaty jsou příspěvky Pavly Horské „*Žena v Praze na přelomu 19. a 20. století*“ (s.195-201) a Jany Brabencové „*Pražské ženy v procesu vývoje dívčího vzdělávání ve 2. polovině 19. století*“ (s. 203-211). Marie Štemberková doplnila svůj příspěvek „*Doktorky filozofie a medicíny na pražské univerzitě od r. 1901 do konce první světové války*“ (s. 213-234) abecedním seznamem všech 105 žen uvedených v doktorské matrice české univerzity v tomto období. Stanislava Balíka a Radka Kellera naproti tomu zaujal osud jen jedné z nich - první doktorky práv („*Anděla Kozáková-Jírová, první Češka JUDr. na pražské univerzitě*“, s. 235-241).

Společenským životem a politickou aktivitou žen v 19. a na počátku 20. století se zabývají další příspěvky, a to Mirjam Moravcové („*Společenská setkání žen; rituál a konvence ve společenských kontaktech středních vrstev města*“, s. 243-251), Blanky Soukupové („*Ženská otázka a české dělnictvo; Praha 1867-1881*“, s. 253-261), Roberta Lufta („*Zur Verweiblichung der Schneidergewerbe in Prag um 1900; Strukturwandel und Geschlechterrollen in Handwerk*“, s. 263-290), Pavly Vošahlíkové („*Česká žena v politice a veřejné činnosti na přelomu 19. a 20. století*“, s. 291-299), Miloslavy Turkové („*Pražské ženy na I. sjezdu žen československých*“, s. 301-305), Jiřího Kořalky („*Zvolení ženy do českého zemského sněmu roku 1912*“, s. 307-320), Tomáše Jelínka („*Ženy v radě hlavního města Prahy v letech 1918-1938*“, s. 321-326), Bohdana Zilinského („*Ukrajinské ženské hnutí v meziválečné Praze*“, s. 339-348) a Zdeňka Pousta („*Pražské ženy jako oběť poúnorových soudních represí*“, s. 349-353).

O možnostech dalšího studia dějin českého ženského hnutí, které nabízejí fondy pozůstalostí informuje Lucie Wittlichová („*Materiály k ženské otázce ve sbírkách Archivu Národního muzea*“, s. 355-368). A poctu svým předchůdkyním vzdává Jaroslava Hoffmannová („*První generace žen v pražských archivech*“, s. 327-337).

Sborník je doplněn o recenze a souhrny v německém jazyce. Vyšel ve velmi pěkné grafické úpravě a kromě toho, že ukazuje, jak bohatým zdrojem jsou městské archivy a jak netušené možnosti k dalšímu výzkumu stále jejich fondy skýtají, přináší náměty k zamyšlení se nejen nad stavem české disciplíny tak nešťastně nazývané gender studie, ale i nad minulým i současným postavením české ženy vůbec.

Ludmila Fialová

Obsah

Úvod.....	5-6
<i>Jan Horský, K životnímu jubileu profesora Eduarda Maura</i>	<i>7-22</i>
<i>Bibliografie prací Eduarda Maura za léta 1962-1996.....</i>	<i>23-36</i>
<i>Pavla Nácovská, Svatební smlouvy jako pramen sociálně- dějinného a historicko-demografického poznání (Kutná Hora 1550-1600).....</i>	<i>37-72</i>
<i>Marie Tošnerová, Obyvatelstvo města Berouna v polovině 17. století.....</i>	<i>73-92</i>
<i>Alice Klášterská, Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozem- kových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav).</i>	<i>93-130</i>
<i>Věra Hrušková, Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve druhé polovině 19. století</i>	<i>131-146</i>
<i>Ludmila Nesládková - Lumír Dokoupil, Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti (1869-1938).....</i>	<i>147-172</i>
<i>Bibliografie české historické demografie v letech 1994-1996..</i>	<i>173-184</i>
<i>Zprávy</i>	<i>185-194</i>

Contens

<i>Introduction</i>	5-6
<i>Jan Horský, On the 60th birthday of professor Eduard Maur</i>	7-22
<i>Eduard Maur's bibliography 1962-1996</i>	23-36
<i>Pavla Nácovská, Marriage contracts as a source of social- historical and historical-demographic knowledge (Kutná Hora 1550-1600)</i>	37-72
<i>Marie Tošnerová, The population of Beroun in the mid-17th century</i>	73-92
<i>Alice Klášterská, The nature of social security in villages in the 18th and early 19th centuries (Excerpts from the Land Registers of the Village of Lhůty u Štáhlav)</i>	93-130
<i>Věra Hrušková, Social endogamy in a village near Prague in the second half of the 19th century</i>	131-146
<i>Ludmila Nesládková - Lumír Dokoupil, The Jewish minority in Moravia and their servants during the formation of modern society (1869-1938)</i>	147-172
<i>Bibliography of Czech historical demography between 1994 and 1996</i>	173-184
<i>Reports</i>	185-194

Název	Historická demografie 21
Vydavatel	Sociologický ústav AV ČR
Místo a rok vydání	Praha 1997
Počet stran	196
Náklad	300 výtisků
Distribuce	Sociologický ústav AV ČR